

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana

1. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (razmnoženo kot rokopis)
 - I. Listine 1243—1397, Ljubljana 1956 50.—
 - II. Listine 1299—1450, Ljubljana 1957 50.—
 - III. Listine 1320—1470, Ljubljana 1958 50.—
 - IV. Listine 1471—1521, Ljubljana 1959 50.—
 - V. Listine iz kodeksov Mestnega arhiva v Trstu, 1320—1348 50.—
 - VI. Listine 1444—1499, Ljubljana 1961 50.—
 - VII. Listine 1243—1498, Ljubljana 1962 50.—
 - VIII. Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489—1518, Ljubljana 1963 50.—
 - IX. Listine 1220—1497, Ljubljana 1964 50.—
 - X. Listine 1144—1499, Ljubljana 1965 50.—
 - XI. Fevdna knjiga Jamskih 1453—1480, Ljubljana 1966 50.—
 - XII. Urbarji 1490—1527, Ljubljana 1968 50.—

2. Razprave
 - I. Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958 50.—
 - II. Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane (Zbornik razprav), Ljubljana 1971 razprodano
 - III. Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1972 razprodano
 - IV. Ljubljanska obrt od začetka 18. do srede 19. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1977 100.—

3. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1962 (broširana, žepna izdaja) 50.—
 Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1965 (trijezična izdaja) 200.—
 Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945 do 1955, Ljubljana 1965 100.—
 Ljubljana 1945—1970, Ljubljana 1970 100.—

4. 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959 100.—
 Razstavni katalog: Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1973 50.—

5. Gradivo in razprave
 - Zvezek 1: Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka 1861—1918, Škofja Loka 1979 50.—
 - Zvezek 2: vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 1980 (za člane arhivskega in zgodovinskega društva) 300.—
 - Zvezek 3: Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja, Ljubljana 1981 150.—

Trideset let »Kronike«

»Kronika« prehaja letos v trideseto leto izhajanja. Trideset let je obletnica, ki spodbuja k razmišljanju o opravljenem delu in nalogah, ki čakajo časopis v prihodnje.

V uvodnem sestavku prve številke »Kronike«, ki je izšla leta 1953, so si njeni uredniki (Franjo Baš, France Dobrovoljc, Rudi Kyowsky, Zvone Miklavič, Božo Otorepec in Sergij Vilfan) zastavili predvsem dve nalogi: v novih povojnih razmerah naj bi »Kronika« v skladu z novo usmeritvijo slovenskega zgodovino-pisja spodbuja zanimanje za zgodovino posameznih večjih ali manjših krajevnih področjih, obenem pa naj bi izsledke zgodovinopisnih preiskovanj posredovala bralstvu na čim lažje razumljiv način. Obe nalogi naj bi izpolnjevala z načrtnim in organiziranim iskanjem širokega kroga sodelavcev, s pritegnitvijo vseh, ki jih zanimata slovenska zgodovina in preteklost domačega kraja, in z opiranjem na različne ustanove, ki skrbijo za ohranjanje slovenske kulturne dediščine in slovenskega kulturnega spomina. V tem smislu naj bi bila »Kronika« ne le ozko zgodovinska, temveč širša kulturna revija in naj bi nadaljevala pozitivne tradicije »Kronike slovenskih mest«, ki je izhajala od začetka tridesetih let do druge svetovne vojne.

»Kronika« je poizkušala ostati vseh devetindvajset letnikov zvesta svojim izhodiščnim načelom, čeprav so se uredniki menjali in se je spreminjal in dopolnjeval tudi pogled na slovensko preteklost. V svoji težnji po čim širši osvežitvi preteklega sveta v njegovih ožjih, celo najožjih prostorskih razsežnostih si je prizadevala pritegniti sodelavce najrazličnejših strok, torej ne le zgodovinarje v ožjem pomenu besede, temveč tudi ostale raziskovalce slovenske družbe in kulture, ki jih je zanimala slovenska preteklost. Na njenih straneh lahko sledimo prispevkom iz zgodovine različnih slovenskih krajev in mest, hkrati pa tudi razpravam, ki obravnavajo zgodovino likovne umetnosti, književnosti, glasbe, arhitekture, urbanizma, šolstva in različnih znanosti. Čeprav so ostajali prispevki z vseh teh področij neredko medsebojno premalo povezani in niso prerastli v resnično več ali celo interdisciplinarno raziskovanje posameznih krajevnih ali ožjih regionalnih zgodovinskih problemov, je »Kronika« ves čas sledila spoznanju, da je mogoče prav pri preiskovanju ožjih regij, krajev in mest seči najgloblje, z opozarjanjem na posamezne razvojne značilnosti problematizirati že dobljeno podobo časa in prostora, in z vidika krajevnih posebnosti razširiti pogled na preteklost, ki ostaja prepogosto določen predvsem s prelomnimi dogodki in razvojem v velikih središčih. To spoznanje danes uveljavlja krajevno zgodovino tudi v zgodovinopisju ostalih narodov kot pomembno, prevečkrat zapostavljeno raziskovalno področje, ki je predpogoj in osnova vsake širše sinteze. Hkrati prihaja prav pri proučevanju krajevne zgodovine vse bolj do izraza prizadevanje po preusmeritvi zgodovinarjeve pozornosti od doydokovne, politične, »površinske« zgodovine k tisti globlji, resnično človekovi zgodovini, ki jo zanima posameznik v najbolj vsakdanjih razsežnostih in brezštevilnih različicah in, ki jo ne označujeta le trenutek ali krajši čas, temveč trajanje.

V slovenskem zgodovinopisju krajevna zgodovina še nima pravega mesta. Če ohranja zanimanje za preteklost posameznih krajev in področij v raznih priložnostnih publikacijah in zbornikih prevečkrat dovolj nekritičen, ljubiteljsko-amaterski značaj, so resnejša raziskovalna prizadevanja še močno razdrobljena, usmerjena k posameznim ožjim problemom ali kronološkem zapisovanju preteklih dogodkov. Širši, vsestranski časovni prerezi, ki bi poizkušali zajeti preteklost posameznega kraja ali mesta z najrazličnejših strani — od vsakdanjega življenja prebivalstva, njegovega odnosa do sveta prek njegove družbene

sestave do njegovih gospodarskih in političnih dejavnosti — ostajajo za slovensko krajevno zgodovino pisje slej ko prej dolgoročnejša naloga.

»Kronika« seveda v tem pogledu ni mogla opraviti vseh potrebnih nalog, saj je sama nihala med kronološkim zapisovanjem (torej »kroniko« v ožjem pomenu besede) in širšimi vidiki preiskovanja krajev in mest. Njenih devetindvajset letnikov tako po svoje razkriva tudi možnosti in zadrege slovenskega zgodovinarstva, njegove poudarke in dileme. Toda že bibliografija prvih petindvajset letnikov, ki jo je leta 1973 pripravila Anka Miklavčič, opozarja, da je z razpravami pokrivala široko strokovno in prostorsko področje, zajela vsa pretekla obdobja in usmerjala svojo pozornost tudi k širši kulturni zgodovini. Obenem je v skladu z uredniškim »kredom« svojih prvih urednikov spodbujala in podpirala ljubiteljski odnos do preteklosti domače pokrajine in domačega kraja, ga poizkušala dvigniti na višjo strokovno raven in prek svojih strani uveljaviti v širši javnosti. »Kronika« sicer ni uspela prerasti v popularen, poljudno strokoven časopis, ki bi osvojil najširši krog bralcev (tovrstno pisanje ima na Slovenskem očitno premalo tradicije), ustvarila pa si je solidno dopisniško in bralsko zaledje, ki se zadnje čase še širi. V svoji težnji po preseganju nekritičnega, ozko patriotičnega pogleda na preteklost ožje »domačije« in usmeritvi k analitičnemu, bolj poglobljenemu raziskovanju zgodovine krajev in mest si je zagotovila ugledno mesto v povojni strokovni periodiki in slovenskem zgodovinarstvu. Ob tem je ostala vse do danes edina tovrstna revija v Jugoslaviji.

Poleg razprav objavlja »Kronika« tudi poročila o zgodovinskih publikacijah, razstavah in simpozijih, z rubriko iz »Starih fotografskih albumov« pa poizkuša s pomočjo fotografije približati posamezne pretekle situacije in dogodke. V zadnjih dveh letnikih smo ustaljenim rubrikam dodali novo, v kateri poizkušamo predstaviti »krajevno in mestno zgodovino« drugod po svetu. Ob še vedno prisotnem podcenjevanju krajevnega zgodovinarstva se je zdelo potrebno opozoriti na njegovo uveljavitev izven naših meja.

Obračun ob obletnici seveda ne sme ostati le pri zagledanosti v tisto, kar smo v preteklih letih uspeli storiti. Z večjo uveljavitvijo krajevne zgodovine in rastočim pomenom raziskovanja ožjih zemljepisnih območij, čakajo tudi »Kronika« še mnoge naloge. Ena najpomembnejših med njimi je bržčas spodbujanje k bolj sistematičnemu, zgodovinsko-antropološko naravnemu pristopu v raziskovanju krajevne in mestne zgodovine, ki ga označuje odkrivanje vseh plati človekovega življenja v preteklosti. Tudi tistih najbolj vsakdanjih, ki smo jih do sedaj preradi puščali ob strani. Zahtevanih nalog pa »Kronika« seveda ne bo mogla izpolniti sama, brez širše družbene podpore. In prav v tem pogledu se čas, v katerem praznuje svojo tridesetletnico, ne zdi posebno naklonjen.

Peter Vodopivec

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

30. letnik Ljubljana 1982 1. zvezek

- Otorepec Božo*: K zgodovini gradu Brdo pri Kranju — Stran 3
An Addition to the History of the Castle Brdo near Kranj
- Curk Jože*: O utrjevanju slovenještajerskih mest v 16. stoletju — Stran 5
The Fortifications in the Towns of Slovene Styria in the 16th Century
- Bučič Vesna*: Ljubljanski urarji v 16. in 17. stoletju — Stran 12
The Clockmakers of Ljubljana of the 16th and 17th Centuries
- Svetina Anton*: Prispevek k zgodovini Št. Štefana v Ziljski dolini — Stran 23
A Contribution to the History of St. Stephen in the Zilja Valley
- Južnič Stanislav*: Anton III. baron Codelli — »izumitelj« televizije? — Stran 25
Anton III, The Baron Codelli — Inventor of TV?
- Svajncer Janez*: Razslovenjenje slovenskih vojaških enot v Kraljevini SHS s primerom mariborskega pešpolka — Stran 31
Deslovenization of Slovene Military Units in the Kingdom of SHS: the Example of the Maribor Regiment
- Brate Tadej*: Gradnja trolejbusa in tramvaja v Piranu — Stran 42
The Building of Tramway and Trolleybus in Piran
- Bacska Vera*: Mestna zgodovina na Madžarskem po letu 1945 — Stran 46
Urban History in Hungary since 1945
- Iz starih fotografskih albumov — Stran 51
Photo from Old Albums
- Delo naših zavodov in društev — Stran 53
Notes on the Activity of our Institutes and Associations
- Nove publikacije — Stran 57
New Publications

Na ovitku: Vodoravna potovalna sončna ura s kompasom, gravirana pozlačena medenina, signatura: Romae 1580, velikost: premer 68 mm, višina 24 mm, Narodni muzej Ljubljana (Foto: Srečo Habič)

Ureja uredniški odbor. Glavni in odgovorni urednik dr. Peter Vodopivec. Tehnični urednik Vasko Simoniti

Izdaja Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12. Tekoči račun 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina 180 din za posamezne naročnike, 280 din za ustanove, posamezna številka 120 din, dvojna 200 din

K ZGODOVINI GRADU BRDO PRI KRANJU

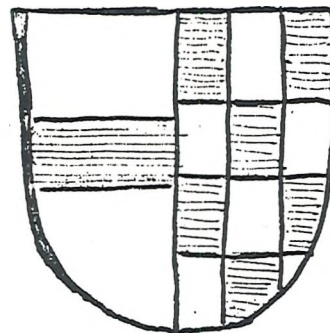
BOZO OTOREPEC

Na mestu današnjega gradu Brdo se že leta 1446 omenja podeželski dvor. To je bila običajno večja, lepša in trdnjše grajena hiša s posestjo v velikosti dveh do štirih kmetij. Tak dvor je bil redno v lasti kakega manjšega fevdalca. Lastniki omenjenega dvora na Brdu so bili že takrat manj pomembni vitezi, imenovani plemeniti Egg (ali Eck, Ekg, Egkh ipd.), včasih tudi Ekker.¹ Ker ustreza nem. Egg slovenski besedi Brdo, bi mogli te plemiče imenovati tudi »z Brda« ali »Brdski«. Prvi od njih, neki Jakob Brdski, se omenja že leta 1429.²

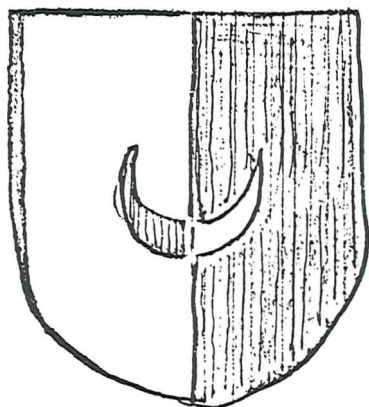
Že leta 1499 je cesar Maksimilijan I. kot deželni knez dovolil vnuku omenjenega Jakoba Juriju z Brda ali Brdskemu, da sme zaježiti potok Vršek in napraviti ob svojem dvoru Brdo nekaj ribnikov.³

Ta Jurij Brdski se mnogokrat omenja kot zvest služabnik Habsburžanov. Bil je cesarski svetnik, dvorni denarničar in zakladnik, od leta 1498 kranjski deželni vicedom (up-

ravnik vsega deželnoknežnega tj. habsburškega imetja na Kranjskem) in kasneje tudi glavar v Gorici. Maksimiljanu I. je posojal velike vsote denarja, predvsem za financiranje vojne z Benečani, zato pa je dobival v zastavo razno posest, zlasti po Gorenjskem (Križ, Smlednik, Višnja gora, Naklo, Primskovo idr.). Med njegovimi najvažnejšimi po-

Grb Brdskih

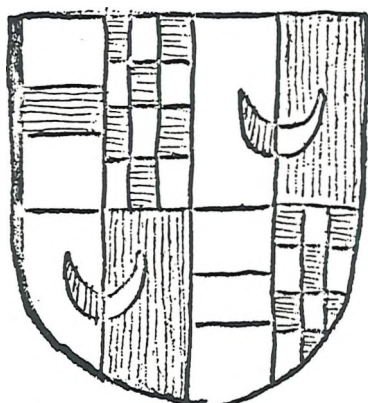
Grb Hungerspachov

sestvi je bilo od leta 1500 gospostvo Novi grad pri Kokri, ki ga je to leto kupil od cesarja.⁴

Ker pa je bil baje ta grad že močno poškodovan, je začel Jurij Brdski graditi v ravnini pri Predosljah na mestu ali v bližini nekdanjega dvora nov grad. Po svoji družini, ki je verjetno izvirala iz tega kraja, ga je imenoval Egg, to je Brdo. Pri Levcu naletimo na do sedaj nedokazano trditev, da je bil novi grad zgrajen leta 1502.⁵

Zgodovinsko dejstvo je, da je cesar Maksimilijan I. v listini, izdani 28. septembra 1510 v Konstanci, dovolil Juriju Brdskemu, svojemu svetniku in glavarju v Gorici, da sme zaradi »zveste službe in iz posebne milosti« zgraditi svoje bivališče oziroma hišo Brdo, ležečo pri mestu Kranju (»sein behawung Egg bey unser stat Chrainburg gelegen«) in postaviti utrdbo s pomirjem, ki naj sega puškin streljaj daleč okrog (»ain bevestigung mit einem purgkfriden ungeverlich ain puxenschuss ringweise darumb«).⁶ V tem pomirju je imel Brdski pravico do izvajanja nižjega sodstva.⁷

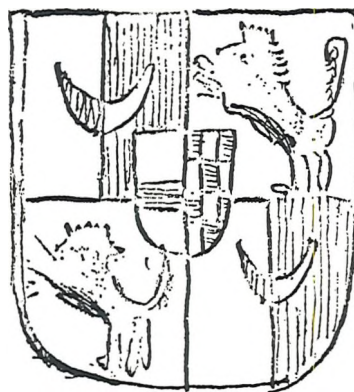
Ker so grad gradili po takratni navadi več let, lahko rečemo, da je grad Brdo bil zgrajen v prvih desetletjih 16. stoletja.

1. grb pl. Egk zu Hungerspach

Družina Brdskih je imela že v 15. stoletju svoj grb, saj je že za prvega znanega Jakoba Brdskega leta 1429 rečeno, da je bil plemič.⁸ Ta stari grb Brdskih je predstavljal pokončno razcepljen ščit. V heraldično sprednjem desnem delu je bilo modro bruno na srebrnem polju, v drugem zadnjem delu pa modro-srebrna šahovnica iz štirikrat po tri polja.⁹ Tak grb najdemo leta 1486 na pečatu Pankraca Brdskega, župnika v Škofji Loki.¹⁰

Brdski so kasneje nasledili svoje sorodnike Hungerspache, ki so izumrli, in bili nato leta 1560 povzdignjeni v baronski stan s predikatом »von Egk zu Hungerspach«.¹¹ Takrat jim je bil zelo verjetno podeljen tudi nov grb. Ta je bil po takratni navadi sestavljen na štirih poljih iz omenjenega starega grba Brdskih in grba izumrlih Hungerspachov: v pokončno razcepljenem ščitu srebrno-rdeče barve barvno zamenjan in navzgor obrnjen mesečev krajec.¹²

2. grb iz 17. stoletja

= modra

= rdeča

Novi grb baronov pl. Egk zu Hungerspach je imel torej v 1. in 4. polju stari grb Brdskih, v 2. in 3. polju pa omenjeni grb Hungerspachov. Tak grb te družine pozna in navaja ter prinaša v več risbah, obenem z grobovim okrasjem, tudi naš J. V. Valvasor v svoji Slavi vojvodine Kranjske.¹³ Zanimivo je, da Valvasor v grbu Brdskih ne pozna šahovnice, temveč le delitev na 4×3 tj. 12 polj. Na enem mestu prinaša tudi nekoliko drugačen grb te družine, ki naj bi bil v rabi v njegovem času.¹⁴ Na tem grbu je poleg štirih polj še peti tako imenovani srčni ščit, v katerem je po heraldičnih običajih prvotni stari grb družine. In v tem srčnem ščitu Egkov zu Hungerspach je stari grb Brdskih iz 15. stoletja. Od ostalih polj je v 1. in 4. po-

lju grb Hungerspachov, v 2. in 3. pa kronani volk,¹⁵ grb neke očitno konec 16. ali v 17. stoletju pripojene družinske posesti.

V zvezi z letnico 1579 je možno navesti le to, da omenja Valvasor v zvezi z gradom Brdo, da je bil tega leta lastnik gradu baron Adam pl. Egk zu Hungerspach.¹⁶ Ta je bil grajski lastnik vsaj še tudi leta 1587, ko je ohranjen na nekem aktu njegov lep pečat.¹⁷

OPOMBE

1. Listina 1446, oktober 16. v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani. — 2. Listina 1429, april 5. v Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Urkun-

denreihe na Dunaju. — 3. Listina 1499, november 10. v Arhivu SR Slovenije. — 4. J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 33–34. — 5. V. Levec, Schloss und Herrschaft Flödnig in Oberkrain, Mittheilungen des Musealvereines für Krain 9, 1896, str. 10. — 6. Listina 1510, september 28. Konstanca, v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani. — 7. J. Žontar, o. d., str. 34. — 8. Gl. opombo 2. — 9. J. Krassler, Steirischer Wappenschlüssel, Graz 1968, str. 110. — 10. Listina 1486, september 17. v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani. — 11. J. Žontar, o. d., str. 33. — 12. J. Krassler, o. d., str. 110. — 13. J. W. Valvasor, Ehre IX, str. 12, 72, 77, 83, 91, 122. — 14. Ravno tam IX, str. 108. — 15. J. Krassler, o. d., str. 110. — 16. J. W. Valvasor, Ehre XI, str. 128–129. — 17. Akt iz 1587 v Stanovskem arhivu fasc. 314 v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani.

O UTRJEVANJU SLOVENJEŠTAJERSKIH MEST V 16. STOLETJU

JOŽE CURK

Na slovenskem Štajerskem je ob koncu srednjega veka obstajalo 7 mest: Brežice, Celje, Maribor, Ormož, Ptuj, Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec, vendar so bila med njimi le tri strateško tako pomembna, da jim je dežela naklonila posebno pozornost in s tem seveda tudi sredstva za posodobitev njihovih utrdb.

Obramba pred Turki je postajala po letu 1469 oziroma 1491 vedno bolj aktualna, vendar so pri njej pred letom 1527 sodelovali predvsem fevdalci in nekaj malega meščani ter šele pozneje tudi deželni stanovi oziroma deželni knez. Stara utrdbena arhitektura ni več zadoščala za obrambo, zato jo je bilo treba modernizirati. Te gradnje so v začetku izvajali večinoma domači, tu in tam že renesančno vplivani gradbeniki. Italijani so bili še redki, zgostili so se šele proti sredini 16. stol., ko so v 2. polovici prevzeli vodilno vlogo v takratnem profanem stavbarstvu. Posebno velik vpliv so imeli na utrdbeno arhitekturo, ki je po bitki pri Gorjanu 1537 postajala vse bolj skrb deželnih stanov in vladarja. Uvedel se je bastionski obrambni sistem, opremljen navadno s petkotnimi bastijami z odprtiniami za topove in s ploščadmi. Za te gradnje so značilni paličasti zidci, ki podčrtujejo tektonsko težo stolpov in bastij z njihovimi eskarpastimi pritličji, ključaste strelnice, pravokotna ali polkrožno zaključena, tektonsko pojmovana okna ter pilastrski ali rustični portali.¹ Pri nas se je v širšem kon-

ceptu začelo misliti na obrambo pred Turki šele po njihovi ofenzivi v letih 1529 in 1532, ko sta se zgradili dolinski zapor pri Fali in Kotljah za obrambo Koroške; zgradil pa naj bi se še nasip med Mokricami in Krasom za obrambo Kranjske. V ta sklop gre tudi izgradnja taboriščnega gradu Pobrežje nad Kolpo po letu 1551 za obrambo Bele krajine in preoblikovanje gradu Mokrice v trdnjavo trikotnega tlorisa okoli leta 1561 za obrambo Krškega polja.²

Imigracija Italijanov v vzhodne alpske dežele torej ni bila slučajen niti samo umetnostni pojav, ampak je imela svoje družbeno-ekonomske in politično-vojaške korenine v širokem spletu dogajanj, katerih zametki so deloma segali še v 2. polovico 15. stoletja. Ne da bi se spuščali v analizo razlogov zanjo, lahko takoj ugotovimo, da spremljajoče umetnostne pobude niso prihajale naravnost iz Italije, temveč večinoma preko Gradca, ki je bil kot rezidenca notranjeavstrijskih vladarjev posebno vabljen za naselitev potujočih italijanskih umetnikov. V Gradcu je nastala že zelo zgodaj močna italijanska umetnostna kolonija, ki je svojo dejavnost kmalu raztegnila na vso Štajersko in na Vojno krajino. Slovenska Štajerska, ki leži med obema opisanimi področjema italijanske gradbene dejavnosti, je bila deležna vseh zvrsti njihovega gradbenega ustvarjanja, čeprav je seveda tudi tu v začetku prevladovala fortifikacijska potreba, saj je dežela dejansko predstavljala

globlje zaledje slovenskega dela Vojne krajine z generalskim sedežem v Varaždinu. Glavne obrambne postojanke v prvem planu so predstavljale mestne naselbine: Brežice, Maribor in Ptuj, v drugem planu Celje, Ormož in Slovenska Bistrica, v tretjem planu pa Slovenj Gradec kot vstopna zapora za Koroško.

Dokler ni bila vzpostavljena italijanska gradbena kolonija v Gradcu, so bili renesančni vplivi pri nas redki in skoraj slučajni, vendar pa precej zgodnji. Pravo obdobje njihove dejavnosti se je začelo šele po letu 1540, ko se je njihova imigracija toliko zgostila, da so postali dejanski nosilci gradbenega razvoja. Organizirane začetke te dejavnosti moramo poiskati v Gradcu, kjer so se že leta 1526 pojavili prvi trije Walchi (de Como) in se je v sredini stoletja izoblikovala »šola«, ki pa je seveda ne smemo razumeti dobesedno, marveč kot usmeritev, pogojeno z njenim delovanjem. Priseljeni umetniki so bili večinoma iz Lombardije, okolice Coma, Lugana in Milana, torej iz predalpskega kulturno-geografskega prostora, za katerega velja stilna konservativnost, ki je vztrajala pri renesančnem stilnem izročilu in se je dolgo upirala naprednejšim baročnim tendencam. S takim stilnim razpoloženjem, ki je združevalo predstavniki svet severnoitalijanskega manirizma z okusom in stilnimi posebnostmi dežel, v katerih so delali, so se ti umetniki hitro uskladili z umetnostnim ozračjem vzhodnoalpskega prostora, v katerega so vnašali oblike, ki jih je čas že potrdil. Bili so predvsem odlični gradbeni in kamnoseški praktiki. Vodili so jih posebni vojni inženirji, imenovani superintendenti, katerih prvi je bil Domenico de Lallo (1544—1563), sledili pa so mu v teku 2. polovice 16. stoletja: Francesco Tebaldi (1563—1569), Salustio Peruzzi (1569—1573), Jeronimo Arcanat (1573—1575), Giuseppe Vintana (1576—1584), Francesco Marmoro (1584 do 1594) in Cesare Porta (1595—1597).³

Sistematična utrdbeni dela so se v Brežicah začela leta 1530, v Mariboru in Ptujju pa leta 1548. Če si ogledamo ta dela kot poslednjo etapo v utrdbeni izgradnji naših mest, lahko ugotovimo, da so uvedla nova razmerja v njihov utrdbeni sistem. Stari stolpi in obzidja so bili zaradi dometa puščic visoki, nove pa so zaradi uporabe topov načrtovali nizke in masivne. Prvotna obzidja so imela po vogalih okrogle stolpe (Maribor, Ptuj, Celje), vzdolž obzidja pa polkrožne »šale« (ista mesta). V 15. stoletju so se pojavile kurtine in oglati, napol iz obzidja pomaknjeni stolpi, ki so jih v 16. stoletju na vogalih nadomestile bastije ali vsaj bastioni. Tehnično so torej Italijani zadnjič modernizirali naše mestne utrdbe.

Zvezdasti trdnjavski sistem, kot ga je razvil Karlovac⁴ in sta ga tu in tam planirala tudi Giovanni Pieroni in Martin Stier,⁵ ni bil nikjer realiziran, tako da do naprednejšega obrambnega sistema pri nas pozneje ni več prišlo. Utrdbe so začele po letu 1699 propadati in ob koncu 18. stoletja so jih začeli rušiti. Tako je večina tovrstnih prič italijanske ustvarjalnosti pri nas že do sredine 19. stoletja izginila, minoritsko bastijo v Ptujju pa so razstrelili celo šele v letih 1928—1932, ko je služba varstva kulturnih spomenikov že obstajala.

Po padcu Beograda in zgubljeni bitki pri Mohaču leta 1526 je bilo jasno, da turško prodiranje v srednje Podonavje lahko zadrži samo venec močnih in modernih trdnjav. V ta venec utrdb so poleg Maribora, Ptujja in Radgone spadale tudi Brežice, kjer je bil grad, ki je ležal južno od mesta, v letih 1515 in 1528 uničen. Zato jim je dežela posvetila posebno pozornost kot strateško pomembni obmejni postojanki in namenila znatna sredstva za njihovo utrditev.

Brežice,⁶ ki so pred letom 1322 postale mesto in imele od leta 1353 enake pravice in svoboščine kot Ptuj, so leta 1525 štejele 49 hiš in okoli 300 prebivalcev. Medtem ko se je dežela v Mariboru in Ptujju zadovoljila z modernizacijo obstoječega obzidja, ki ga je opremila z bastijami in bastioni, je v Brežicah ustvarila nov obrambni obod, ki je mestni areal za še enkrat povečal, obenem pa tudi grad vključil v urbani in utrdbeni okvir mesta. Srednjeveško mesto in grad sta bila namreč medsebojno ločena ter bistveno manjša, kot ju je izoblikoval gradbeni program 16. stoletja.

Po gradbenem posvetu spomladi 1529 so stari grad odstranili in po zamisli cesarskega gradbenika Jurija Dispatia iz Marana pri Roveretu začeli graditi preprosto, toda močno trdnjavo rombastega tlorisa, sestavljeno iz 4 okroglih ogalnih stolpov in 4 veznih zidov. Medtem ko je meritve opravil mojster Antonio iz Celja, je gradbena dela prevzel Martin iz Bellinzone, ki se je preselil v Brežice ter tu živel in deloval do svoje smrti poleti 1557. Gradbeno velikopotezna naloga pa je le počasi napredovala. Do leta 1538 so postavili vse 4 okrogle ogalne stolpe ter vezna zunanja zidova na vzhodni in južni strani utrdbe. Dela so se razživela šele med leti 1545 in 1551, ko je dežela dala denar, vodstvo gradbišča pa je prevzel Krištof Brestaniški. V tem času je utrdba dobila zahodni in severni vezni zid z glavnim portalom, ki nosi letnico 1548. Ker nova utrdba ni premogla bivalnih prostorov, je gosposčinska uprava uradovala v upravnih hiši poleg nje. Utrdba je torej imela

značaj taborske trdnjave, značilne za Vojno krajino, ter naj bi v prvi vrsti služila vojaškim in ne upravnim ali celo stanovanjskim namenom. Vse kaže, da je sredi dvorišča premogla stolpasta stavbo kot komandno središče in obrambno jedro trdnjave. Tudi to je značilno za obmejne protiturške utrdbe, najbolj idealno pa je bilo uresničeno okoli 40 let pozneje v Karlovcu.

Ko je bila trdnjava v glavnem postavljena, se je večja skrb posvetila mestnim utrdbam s tem, da se je leta 1552 začel zbirati gradbeni material za njihovo obnovo. Ta obnova je pomenila novo gradnjo, ki je med leti 1555 in okoli 1570 zamenjala skromnejše srednjeveško obzidje iz 1. pol. 14. stoletja z mnogo popolnejšim renesančnim. Novo mestno obzidje s pripadajočim, vendar nikoli skončanim obrambnim jarkom je premoglo tri utrdbe, stolpa pri Spodnjih in Zgornjih mestnih vratih in večjo bastijo, ki je ščitila vzhodno, najbolj eksponirano mestno stranico. To obzidje, ki je povezovalo mesto z gradom, je obstajalo do 2. pol. 18. stoletja, danes pa je ohranjeno samo še v hrbtnih stranicah hiš vzdolž Ulice stare pravde.

Drugače je z grajske utrdbo. Ta je po letu 1557, ko so sklenili, da jo bodo spremenili v graščino po napotilih neimenovanega kranjskega deželnega gradbenika, doživela toliko sprememb, da je v 17. stoletje stopila s popolnoma drugačnim konceptom, kot ga je prvotno imela. Že v letih 1553—1554 je nastal pritlični zametek zahodnega trakta, ki pa na nobeni strani ni segal do ogalnih stolpov. Pokrili so ga z opečno streho, ki pa se je kmalu zaradi teže udrla in so jo morali že leta 1560 zamenjati z leseno, nižjo in lažjo. Sočasno so postavili tudi pritlični zametek vzhodne polovice severnega trakta. Leta 1561 so se pojavile nove težave z zahodno stranico utrdbe. Severozahodni stolp in zahodna obrambna stena sta bila namreč zgrajena iz tako neodpornega kamena, da je masovno izpadalo. Zato so ju morali razkriti, za pol klaftre znižati in znova pozidati, nakar so ju leta 1562 znova ostrešili. Tega leta so s klesanci utrdili rečno strugo pod grajskim sadovnjakom, naslednje leto pa zgradili zaporni zid od jugovzhodnega stolpa do Save in ga opremili z obrambnim jarkom. Istega leta so tudi ostrešili stolp na grajskem dvorišču, ki pa je že v 17. stoletju izginil. Sodeč po komisijem poročilu iz leta 1566, je utrdba takrat že imela ob severni, vzhodni in južni stranici dvojno obzidje.

Postopna prezidava utrdbe v graščinske namene se je dejansko opravila med leti 1567 in 1601. Najprej je nastal vzhodni, prvotno 4-etažni (sedaj 2-etažen) trakt, ki je v 17.

stoletju služil gospodarskim, od 18. stoletja dalje pa reprezentančnim namenom. Med leti 1574 in 1579, ko so grad zastekli, so zahodni trakt dvignili do sedanje višine (zidna črta), medtem ko je južni trakt ostal v prvotni trdnjavski obliki kot dvojna stena, ki so jo dvignili do višine ostalih dveh traktov (zidna črta) in opremili z nadstropnima vmesnima obrambnima hodnikoma. Zadnje renesančne posege je grad doživel med leti 1586—1590 in 1597—1601, ko so zahodni trakt podaljšali do severozahodnega ogalnega stolpa in opremili s toskanskim dvonadstropnim arkadnim hodnikom ter ko so obrambno pomembni severni trakt dvignili v drugo nadstropje (zidna črta), ga z zunanje in notranje strani enotno fasadirali ter opremili s poznorenesančnimi okni.

Iz povedanega sledi, da je bil brežiški grad prvotno koncipiran in zgrajen kot obmejna utrdba in je šele v teku 2. polovice 16. stoletja privzel svojstvo naseljenega gradu. Odprto pa ostaja vprašanje obstoja stolpaste stavbe na njegovem dvorišču, ki je bila v tovrstnih trdnjavah pogosta, a je bila v Brežicah že pred letom 1681 odstranjena.

Mesto Brežice je srednjeveško obzidje v celoti zgubilo, dobilo pa novega, obsežnejšega in predvsem modernejšega. Gradili so ga od juga (gradu) proti severu, opremili z 2 glavnima stolpastima in 1 stranskimi zidnimi vrati ter gradnjo zaključili s postavitvijo večje bastije, ležeče med vzhodnimi mestnimi vrati in severovzhodnim mestnim ogalom.⁷

Vsa utrdbeni dela je usmerjal in nadziral Domenico de Lallo (1552—1563). Nekaj časa sta gradbišče v Brežicah vodila tudi brata Andrea (1553—1557) in Gianmaria (Hans 1556—1558) de Lallo, vodji utrdbenih del v Mariboru, Ptujju in Varaždinu. Sicer pa so gradbena dela neposredno vodili Martin iz Bellinzone (1529—1553), Jernej Albries (1556 do 1560) in Valentin Treveno (1560—1564), za čigar naslednika lahko imamo mojstra Ladiša, ki je bil od leta 1564 tudi glavni dobavitelj apna. Novi superintendent Francesco Tebaldi (1563—1569) je prišel v Brežice leta 1569, ko je gradbena vnema mesta že polagoma popuščala, dokler ni v zvezi s kmečkim uporom leta 1573 in mestnim požarom leta 1574 skoraj popolnoma uplahnila, zaradi česar mestne utrdbe niso bile nikoli popolnoma skončane.⁸

Maribor,⁹ ki je postal mesto pred letom 1254, je v 2. polovici istega stoletja to tudi gradbeno potrdil s tem, da se je obdal s preprostimi obzidnim okvirom skoraj kvadratnega tlorisa v obsegu 500 × 500 m, ki pa ga gradbeno ni nikoli uspel napolniti (severozahodna mestna četrt). Ta okvir je v teku

14. in 15. stoletja izpopolnjeval v smislu srednjeveške obrambne tehnike s tem, da ga je opremil s preprostimi okroglimi in šalastimi odprtimi stolpi ter stolpastimi in hišastimi mestnimi vrati. Obzidje je po notranji strani obtekal lesen mostovž, po zunanji pa spremljal okoli 30 m širok jarek, ki so ga okoli leta 1465 opremili z vodnima zaporama. Vendar so med leti 1460 in 1467 velikopotezno obnovljene utrdbe obrambno zadoščale samo za pol stoletja, kot je to dokazala velika turška oblega septembra 1532. Kljub uspešni obrambi so se namreč izkazale za zastarele.¹⁰

Rastoča turška nevarnost je kljub obnovam med leti 1513 in 1537 sprožila problem njihove modernizacije, ki ni bila več mestnega, marveč deželnega pomena. Med leti 1548—1562 so nastale v Mariboru 4 bastije oziroma bastioni: Koroška 1552, obe vodni 1555 in Grajska z vzhodno ploščadjo 1562. Vsa ta dela je načrtoval in nadziral Domenico de Lalio, vodili pa so jih Andrea de Lalio do konca leta 1557, Valentin Treveno do konca leta 1559 in Pietro Antonio Pigrato vsaj do konca leta 1565, pri čemer je Treveno od leta 1550 delal kot polir pri Andreju de Lalio, Pigrato pa od pomladi 1558 pri Trevenu.¹¹ Italijanske utrdbe so zaščitile zlasti Koroška vrata, dostop do južne mestne stranice ter Graška vrata in severovzhodni mestni ogal, kateremu se je posvetila glavna pozornost. Slabše utrjen je ostal severozahodni del mesta, ki je obdržal star ogalni okrogli stolp, ter vzhodna in zahodna mestna stranica, ki bi potrebovali vsaj po en bastion, pa ga je vzhodna dobila šele po sredi 17. stoletja v obliki Lehmanove bastije, zahodna pa se je morala zadovoljiti s staro, obrambno usposobljeno Lubejevo hišo. Pozneje so nastali še mestni rotovž 1565, kvartirna hiša v sedanji Orožnovi ulici in dvonadstropen grad podkvastega tlorisa na Piramidi, ki je po letu 1565 zamenjal starega, leta 1528 pogorelega. Ta je bil za Maribor, ki je ob koncu 15. stoletja štel okoli 190 hiš in okoli 1100 prebivalcev, vedno le sekundarnega obrambnega pomena.

Ptuj,¹² ki je pred letom 1258 postal mesto, je sredi 15. stoletja štel okoli 150 hiš in 900 prebivalcev. Ker je bil poleg Varaždina, Radgone in Maribora najpomembnejša trdnjava srednjega Podravja, so mesto in grad utrjevali že leta 1527 za 2000 gld in med leti 1530—1538 za 5000 gld, sistematično pa utrdili med leti 1549—1597. Delo sta v prvi fazi med leti 1549—1559 vodila Gianmaria de Lalio in Antonio de la Porta de Riva, v drugi fazi med leti 1564—1584 brata Tebaldi, Salust Peruzzi, Hieronim Arcanat in Giuseppe Vin-

tana, v tretji pa Francesco Marmorio in Cesare Porta med leti 1584 in okoli 1600.

V tem času je Ptuj dejansko zamenjal svojo srednjeveško utrjenost z renesančno, ki je obnovljena v letih 1664, 1704 in 1759 dočkala 1. polovico 19. stol., ko se je začelo njeno rušenje, ki se je dejansko končalo leta 1931 z odstranitvijo minoritske bastije. Ohranjeno arhivsko gradivo nam omogoča rekonstrukcijo tega dogajanja. Gre predvsem za zidavo obeh bastij, ki sta mesto zaščitili z vzhodne, najbolj ranljive, ter od grajske utrdbe najbolj oddaljene mestne strani. Tako imenovana Spodnja ali Minoritska bastija je nastala v letih 1549—1551, čeprav je bila dokončana in opremljena šele leta 1555. Tako imenovana Gornja bastija pa je nastala v letih 1555—1559, a dokončana in opremljena še ni bila niti leta 1575. Ta bastija, ki je bila mnogo večja od minoritske, je predstavljala glavno mestno utrdbo, ki je po svoji gradbeni zahtevnosti in zato tudi po stroških precej presegala finančne zmogljivosti Ptuja. Sočasno so obnovili tudi ostale mestne utrdbe, ki so jih deloma na novo zgradili ali pa vsaj temeljito prezidali. Načrte za obravnavana utrdbeni dela je napravil superintendent Domenico de Lalio, gradbišče pa je skozi vsa omenjena leta vodil njegov brat Gianmaria (Hans) de Lalio, ki so mu pomagali Antonio de la Porta de Riva, Giovanni Benedetto de la Porta de Riva, Antonio Spaniol, Jacopo Paracca, Antonio Cassin, Francesco Vagat, Gianbatista Walch, Pietro Carlone in drugi, pa tudi precej domačih gradbenikov in zidarjev: Štefan Bratec, mojster Pernhard, Ivan Malic, Erhard Pämmer, Hans Ferber, mojster Peter, Jernej Peitler, Tomaž Ritzinger itd. Arhivski podatki, ki le redko govore o samih gradbenih objektih, nam dobro predstavljajo organizacijsko razsežnost gradbišč pa tudi materialne in zlasti finančne težave, s katerimi so se morali organizatorji gradnje in njeni izvajalci spoprijemati.¹³

Z nastopom vlade nadvojvode Karla se je izgradnja Ptuja prenesla na grajski kompleks in se še velikopoteznejše nadaljevala. Posebno je skrbel za Ptuj Francesco Tebaldi (1564—1569), ki se je tu celo občasno naselil. Sledili so mu Salust Peruzzi (1569—1572), Hieronim Arcanat (1573—1575) in Giuseppe Vintana (1576—1584). Za časa Francesca Marmorio (1584—1594) in Cesara Porta (1595 do 1597) so nastala Nova ali Špehast vrata. Marmorio sin Jacopo je postavil v letih 1586 do 1588 proviantno hišo, pri čemer mu je pomagal kamnosek Marcantonio Canaval di Lancio. Zgradil se je mestni stolp. Od sočasnih domačih gradbenikov je omembe vreden

Sebastian Duras, ki je bil v deželnoknežji službi, zato smemo domnevati, da je bil zaposlen zlasti pri gradbenih delih na gradu.

V prvi fazi so bili izdelani velik polkrožen Dravski stolp (1551), eskarpasta kurtina in oba stolpa pri dominikancih (1553), prezidan Smodniški in obzidan Župnijski stolp ter zgrajeni obe kazematirani bastiji pri minoritih (1549—1551) in pri Pivskih, Špehastih ali Novih vratih (1555—1559) ter modernizirana Ogrska vrata.

V drugi fazi je grad doživel bistvene spremembe, saj so mu obrnili funkcionalno os. Dobil je južno, notranjo in večino vzhodne bastije, vse tri portale (oba Karlova in Peruzzijevega) in močne kazemate, grajsko jedro pa novo obzidje, veliko stopnišče, slopa-stebriščne dvoriščne arkade in vzhodni podaljšek severnega trakta.

V tretji fazi so nastala Špehasta ali Nova vrata, nato deželna proviantna hiša na mestu treh odstranjenih meščanskih hiš in končno mestni stolp, ki je bil dokončan šele v začetku 17. stoletja.

Kolikor je mogoče iz arhivskih podatkov ugotoviti, so tako v Mariboru kot Ptujju najprej modernizirali mestne utrdbe in šele nato gradova, v Brežicah pa ravno obratno. Ob tem so gradova v Brežicah in Ptujju vključili v mestni utrdbeni sistem kot njuni najtrdnješi obrambni točki, grad v Mariboru pa dejansko izločili iz mestnega obrambnega sistema s tem, da so mu pustili le funkcijo utrjene opazovalnice. Pri vseh treh mestih pa so poleg obzidnih fortifikacij igrali pomembno vlogo tudi drugi veliki objekti: v Brežicah grad, v Mariboru minoritski samostan in mestni grad, v Ptujju pa dominikanski in minoritski samostan.¹⁴

Od mest drugega obrambnega plana je najprej treba omeniti Celje,¹⁵ ki je leta 1451 postalo mesto, ter do leta 1473 dobilo pravokotno obzidje obsega 450 × 350 m z 8 okroglimi in polokroglimi stolpi, za katerim je v okoli 100 hišah živelo okoli 600 prebivalcev. Po izumrtju Celjskih grofov se je mesto počasneje razvijalo, vendar je uspelo leta 1492 odbiti turški napad. Turška nevarnost je povzročila pospešeno modernizacijo mestnih utrdb. Ker pa je bilo Celje kot trdnjava drugotnega pomena, se ga je italijanska gradbena dejavnost dotaknila sicer zgodaj, vendar bolj mimogrede. Vsekakor je že leta 1529 tu deloval mojster Antonio ter sta leta 1530 in 1540 nastali obe renesančni utrdbi z eskarpnim zidovjem in barbakanom pri Graških vratih ter s cvingerjem in mitnico pri Ljubljanskih vratih. Oba portala iz let 1541 in 1548 na Tomsičevem trgu 13 sta zagotovo italijanska klesarska izdelka. To hišo z lepimi

stebrišnimi arkadami na dvorišni strani je morda zgradil Corrado Vintana iz Gradiške (oče Giuseppa), ki je nekaj časa živel in deloval v Celju. V letih 1566—1586 sta oba gradova (gornjega in mestnega) obnavljala gradbena mojstra Francesco de Lugano iz Ljubljane in Daniel Nastinger iz Celja, ki se mu je leta 1578 pridružil Gothardt Crann.

Ormož,¹⁶ ki je leta 1331 postal mesto, je obdajalo obzidje z Gornjimi in Spodnjimi mestnimi vrati. Na severu in zahodu je potekalo večinoma po starem ilirskem nasipu, na jugu ob robu platoja nad Dravo, na vzhodu pa ob naravni vendar umetno dodelani kotanji, ki ločuje mesto od grajskega kompleksa in vodi cesto k staremu dravskemu brodišču. Močno utrjeni grad je deloval kot samostojna utrdba ter branil mesto z vzhodne strani, obenem pa tudi kontroliral cesto, ki je ob njegovi severni strani vodila proti Središču in dalje na Hrvaško. Mesto je trpelo v madžarskih in turških vojnah leta 1487, 1529 in 1532, vendar je bilo vsakokrat obnovljeno. Leta 1504 so utrdili njegovo zahodno stranico s pozidavo frančiškanskega samostana, leta 1540 pa njegovo severno stranico vzdolž cerkvenega kompleksa in vzhodna mestna vrata. Mesto je v tem času (1542) štelo okoli 30 hiš in 180 prebivalcev.

Slovenska Bistrica,¹⁷ ki je leta 1309 postala mesto in 30 let pozneje dobila pravice drugih deželnoknežjih mest, je že v 15. stoletju bila upoštevanja vredna trdnjava, ki pa je zaradi manjše gospodarske osnove počasneje celila svoje vojne rane kot sosednja Maribor in Ptuj. Tako so bile še leta 1487 opazne poškodbe iz vojnih let 1446 in 1469 ter leta 1543 one od turške oblege leta 1529. Takrat je mesto štelo okoli 70 hiš z okoli 420 prebivalci. Zaradi stalne turške nevarnosti so mesto in grad, ki je bil vključen v severozahodni ogal mestnega obrambnega sistema, med leti 1550 in 1590 z deželno pomočjo postopoma utrdili in za to porabili preko 6000 gld. Pozidali so oba južna ogalna stolpa, popravili obzidje in oboje glavnih mestnih vrat, poglobili jarek ter učvrstili grad.

Slovenj Gradec¹⁸ je bil za deželno obrambo gotovo najmanj pomemben, zanimiv pa kot zaporna postojanka za Koroško. Mesto je postal že pred letom 1267 ter je premogel obzidje z jarkom in z dvoje mestnih vrat. Do leta 1335 oziroma 1363 je opravljal funkcijo vicedomskega središča oglejske enklave, ki je leta 1407 prešla v sklop Štajerske. Vendar je mesto šele do leta 1440 oziroma 1455 dobilo vse mestne pravice. Turki so mesto oplenili leta 1471, Madžari 1489, pogorelo pa je leta 1509. Okoli leta 1470 je upravnik Schulthäusinger postavil v severo-

zahodnem delu mesta močan stolp, ki so ga leta 1493 predelali v mestni grad. Leta 1547 je mesto štelo 43 hiš in okoli 260 prebivalcev.

Nosilci vsega naštetega gradbenega dogajanja so seveda bili pretežno italijanski zidarji, klesarji in drugi gradbeni umetniki, ki so sledili potrebam časa, eni neposredno, drugi posredno, vendar organizirano preko superintendanture v Gradcu. Vse kaže, da so se prvi italijanski utrdbeniki pojavili v naših krajih kmalu po letu 1508, ko so Habsburžani dobili Goriško grofijo, 1519, ko je Ferdinand I. uvedel romanizirani dvor na Dunaju, oziroma 1527, ko so Habsburžani postali neposredni turški mejaši in se je aktualiziral problem obrambe pred njimi. Usode meje ni bilo več mogoče prepuščati obrambni sposobnosti posameznih fevdalcev, temveč so morale skrb zanjo prevzeti prizadete dežele, predvsem Štajerska in Kranjska. Že leta 1531 se je ustvarila Vojna krajina z enotnim poveljstvom, ki pa se je leta 1544 razdelilo v slavonski in hrvatski del s samostojnima poveljnikoma v Varaždinu in Sisku, pozneje pa tudi v Senju. Ker so bila obmejna mesta in trdnjave obrambno zastarele in je bila potrebna hitra intervencija, so tu lahko pomagali le Italijani, ki so doma razvili takrat najnaprednejšo obrambno arhitekturo, prilagojeno uporabi težkega strelnega orožja.¹⁹

Prva sta prišla Simon iz Firenc na Dunaj in družina Walch iz Coma v Gradec. Njim so sledili še mnogi drugi, ki so vsaj med leti 1550 in 1620 več dajali kot sprejemali in šele po razpustu notranjeavstrijskega graškega dvora leta 1619 začeli zgubljeni na pomenu. Poleg gradbenikov in klesarjev so živeli in delovali na Štajerskem tudi drugi umetniki, vendar je bila gradbena dejavnost najvažnejša, saj je ustvarila najpomembnejše priče takratne italijanske dejavnosti pri nas.

Spomladi 1529 so se zbrali na posvetu v Brežicah cesarski gradbenik Jurij Dispatio iz Marana pri Roveretu ter gradbeni mojstri Antonio iz Celja, Martin iz Bellinzone in Volbenk Duh iz Senja. Prvi je pripravil načrte za utrdbo, drugi je opravil meritve, tretji pa je prevzel gradnjo, se preselil v Brežice ter tu živel in deloval do svoje smrti jeseni 1557. Pri delih na gradu, ki so v prvi fazi trajala do leta 1551, so mu pomagali domači zidarski pomočnik Anzelm Plank in v Krškem živeči zidarski mojster Benedetto della Tore (Benedikt, Bedenik, Vedenik). Leta 1553 se je v Brežicah pojavil Andrea de Lalio, ki je sicer vodil utrdbena dela v Mariboru, ter vodil dela na gradu in pri

mestnem obzidju do jeseni 1557. Pomagali so mu domači zidarski mojstri: Peter, Avguštin, Hans (Janže), Italijan Domenico Wallich (ki se je leta 1557 preselil v Krško in postal tamkajšen meščan), Bernard (de la Porta) de Riva (Ruef, Ruff), Hans Ladiš in kamnosek Simeon iz Vidma pri Šent Rupertu. Leta 1556 se pojavi Gianmaria (Hans) de Lalio, vodja utrdbenih del v Ptujju in Varaždinu, ki deluje v Brežicah do poletja 1558. Sočasno prevzame polirske posle mojster Jernej iz Albriese, ki ostane v Brežicah do jeseni 1560. Leta 1557 se pojavita zidarski pomočnik Baptista (Italijan?) in domači zidarski mojster Martin Omerzel, leta 1558 Jernejev brat Antoni iz Albriese in Gianbatista Walch, leta 1559 zidar Gregor iz Novega mesta, leta 1560 polir Valentin Treveno s pomočinkom Antonijem, ki je prišel iz Maribora, in Vedenikov pomočnik Jakob, leta 1564 zidar Simon, Ladišev brat Janže (Hans) in leta 1568 zidar Andrej Zaichen. Kot se da iz naštetih imen razbrati, je med leti 1530 in 1568 delovalo v Brežicah mnogo zidarjev in kamnosekov, med katerimi je bilo vsaj polovica Italijanov, ki so pri utrdbenih delih igrali odločujočo vlogo, segajočo od vodilne Domenica de Lalia, mimo njegovih bratov Andrea in Gianmarie de Lalia do polirskih Jerneja Albriesa in Valentina Trevena ter zidarskih Bernarda de Rive, Domenica Wallicha, Benedetta della Tore, Antonija Albriesa in Gianbatista Walcha. Torej pisana plejada gradbenikov, zidarjev in kamnosekov, o katerih dejavnosti je govor v drugem sestavku.

Tudi mariborsko gradbišče je pritegnilo vrsto italijanskih gradbenikov, na katerih začetku so se leta 1549 pojavili mojster Andrea de Lallo (de Lago, de Layo), polir Valentin Treveno iz Lugana (Valtan de Troyan, Valthan von Treffen, Valtheim, Waltein, Troven, Traveno itd.) in domačin Pernhard (Bernard), ki so se mu leta 1554 pridružili Jakob Prezl in Lovrenc Ruckhenstein, leta 1557 Marko de Lallo (Marks de Layo) in leta 1558 Pietro Antonio de Pigrato, nakar arhivalije umolknejo. Vse kaže, da je med mestom in Treveno prišlo ob koncu leta 1559 do spora, saj je Traveno spomladi 1560 že prevzel gradbena dela v Brežicah, kjer je najbrž leta 1564 umrl, saj se v naslednji gradbeni sezoni ne pojavlja več, pač pa se junija 1565 omenja kot že dlje časa pokojni. Njegovo vodstveno mesto v Mariboru je prevzel Pietro Antonio de Pigrato, ki se je sem priselil iz Gradca. Spomladaj leta 1564 je utrdbena dela v Mariboru prekontroliral superintendant Francesco Tebaldi. Iz povedanega spoznamo, da so se utrdbena dela v Mariboru v glavnem odvijala med leti 1549

in 1562, da jih je ves čas načrtoval in nadziral Domenico de Lallo, vodil pa Andrea de Lallo do konca leta 1557, Valentin Treveno do konca leta 1559 in Pietro Antonio de Pigrato vsaj do konca leta 1565, pri čemer je Valentin Treveno od leta 1550 dalje delal kot polir pri Andreju de Lallo, Pietro Antonio de Pigrato pa od pomladi 1558 pri Valentinu Trevenu. Poleg opisanih treh vodilnih gradbenikov je sodelovalo seveda še več italijanskih in domačih zidarskih mojstrov kot Bernard, Jakob Prezl, Lovrenc Ruckhenstein, Marks de Lallo in še kdo.

V Ptujju se je začelo s sistematičnim utrjevanjem mesta leta 1549. Domenico de Lallo, ki je prej pripravil načrte, je leta 1550 sklenil pogodbe s kamnoseki, vodstvo del pa prepustil bratu Gianmariji (Hansu) de Laliju in polirju kamnoseku Jacopu Paracci, katerima so se kmalu pridružili zidar Batista, domačin Štefan Bratez, Francesco Vagat iz Vičave in Žiga Forlan, leta 1553 Hans Benedikt de la Porta (de Riva) in domačin Pernhard, leta 1555 Antonio Cassin in Pietro Carlone, leta 1556 Antonio (de la Porta) de Riva in Antonio Spaniol, leta 1557 domačin Jernej Peitler in leta 1559 mojster Peter. Občasno se je v Ptujju mudil tudi Gianbattista Walch, ki smo ga že srečali prej v Mariboru in pozneje v Brežicah.

Od superintendentov je Domenico de Lallo med leti 1548—1563 večkrat inšpiciral vsa tri mesta, Francesco Tebaldi leta 1564 Maribor in Ptuj ter 1569 Brežice, Salust Peruzzi leta 1570 Ptuj, Francesco Marmoro s sinom Jacopom in kamnosekom Marcantonijem Canavalom di Lancio pa med leti 1586—1588 pogosto Ptuj.²⁰

Kratka omemba delujočih italijanskih gradbenikov nima analitičnega, temveč le statističen namen, saj želi prikazati predvsem dejavnost pomembnejših med njimi: bratov de Lallo, bratov de Albrioso, Valentina Trevena, članov družine Wallich, članov družine de la Porta de Riva, Salusta Peruzzija, članov družine Marmoro in Pietra Antonia de Pigrata, poznejšega tvorca protestantske molilnice v Govčah pri Žalcu.

Sestavek lahko zaključimo z ugotovitvijo, da je naše gradbeništvo v 2. polovici 16. stoletja močno italianizirano in da so italijanski gradbeniki s svojim snovanjem in delom pomagali ustvarjati kulturno podobo takratnega časa na slovenskem Štajerskem. Kolikšen je bil ta prispevek, bodo seveda ugotovile šele nadaljnje in podrobnejše raziskave. Sestavek je zgolj informativnega značaja ter poskuša pregledno predstaviti obsežno materijo, kolikor nam je doslej znana in deloma obdelana.

OPOMBE

1. Andžela Horvat: Izmedžu gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500 do oko 1700. Zagreb 1975. — 2. Ivan Komelj: Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji. ZUZ NV 7/19 65. p. 73—92; Nace Sumi: Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Ljubljana 1966. — 3. Rochus Kohlbach: Steirische Baumeister, Graz 1961. — 4. Milan Kruhek: Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca, Karlovac 1579—1979. Zbornik. Karlovac 1979. p. 81—104. — 5. Franc Oto Roth: Eine Brandlegung in der Festung Karlstadt im Türkenkriegsjahr 1692. Mitteilungen d. Strmk. Landesarchives 27/1977. p. 67—80. — 6. Jožo Koropec: Brežice v srednjem veku. ČZN NV 12/1978. p. 93—116. — 7. Jože Curk: Gradbena zgodovina gradu in mesta Brežice ter arhivska študija o njunem utrjevanju v 16. stoletju. Tipkopis v Posavskem muzeju v Brežicah. Ljubljana 1979 in 1980. 100 str. — 8. Štajerski deželni arhiv v Gradcu: fond Militaria, enote: 39, 58, 71, 72, 73 in 74. — 9. Jože Curk: Maribor, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. ČZN NV 2/1966 p. 63—95 in 4/1968 p. 83—105. Jože Curk: Mariborsko mestno obzidje posebno v 16. stoletju. ČZN NV 16/1980 p. 90—108. Karel Pišec: Utrdbena работа mariborska. Kronika 27/1979 p. 81—94. — 10. O srednjeveških zasnovah Ptujja in Maribora. ČZN NV 11/1975 p. 183—212. Jože Curk: Oris gradbene zgodovine nekdanjega minoritskega samostana in žičkega dvora v Mariboru. ČZN NV 13/1977 p. 117—130. — 11. Štajerski deželni arhiv v Gradcu: fond Militaria, enote: 39, 57, 59, 62. — 12. Iva in Jože Curk: Ptuj. MK. Ljubljana 1970. — 13. Štajerski deželni arhiv v Gradcu: fond Militaria, enote: 39, 58, 59, 60, 61 in 62. — 14. Jože Curk: O utrjevanju Ptujja v sredini 16. stoletja. ČZN NV 16/1980. p. 109—130. Mira Ilijanič: Nekoliko podataka o vezama Ptujja i Varaždina u 16. i 17. stoljeću. Ptujski zbornik IV. Maribor 1975. p. 289—294. — 15. Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice I. in II. Celje 1971 in 1974. Jože Curk: Celje, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. CZ 1963 p. 5—44. — 16. Ormož skozi stoletja. Zbornik. Maribor 1973. — 17. Jože Koropec: Slovenjebistriški svet v luči prvih deželnoknežjih urbarjev. Kronika 5/1957 p. 20—25. Jože Koropec: Slovenjebistriški svet v 14. in 15. stoletju. Kronika 13/1965 p. 156—164. — 18. Jože Koropec: Srednjeveško gospostvo Slovenj Gradec. ČZN NV 14/1978 p. 16—32. — 19. Jože Curk: Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stoletju. ZUZ NV 7/1965. p. 37—72. Mira Ilijanič: Der Baumeister Dominico de Lallo und sein Kreis an der Windischen Grenze. Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch. Veröffentlichungen d. Strmk. Landesarchives 12. Graz 1981. p. 369—379. Reiner Puschnig: Varaždin und seine Nachbarfestungen im Jahre 1594. — Godišnjak gradskog muzeja Varaždin. Zv. 4. Varaždin 1970. p. 41—59. — 20. Jože Curk: Vloga italijanskih renesančnih utrdbenih mojstrov v gradbeni zgodovini Slovenske Štajerske. Tipkopis na Raziskovalni skupnosti Slovenije. Ljubljana 1976 in 1977. 65 str.

LJUBLJANSKI URARJI V XVI. IN XVII. STOLETJU

VESNA BUCIĆ

Kdaj in kje se je zgodilo, da je kamnita ali železna utež pognala zamotani sistem zobatih koles in s tem ustvarila osnovo današnjim uram, nam do sedaj ni znano. Vemo le, da nastanek mehanične ure s kolesjem in s pogonom na uteži sega nekako v začetek našega tisočletja in da so takšne stolpne ure nekatera evropska mesta imela že v začetku 14. stoletja. Sprva so njihove sorazmerno grobe mehanizme izdelovali kovači ali ključavničarji, od vsega začetka pa so bile opremljene z mehanizmom za bitje. Kaj kmalu so poleg odštevanja celih ur in četrti kazale še različne koledarske čase kot so datumi, lunine mene in mesece, pa tudi razna premikanja zvezd in planetov, pogosto pa so jih dopolnjevale premične figurice, ki se ob zvokih piščali in melodiji zvonov ob polnih urah ali samo ob poldnevu prikazujejo iz svojih ohišij.

Dosti knjig je napisanih o zgodovini teh dragocenih mehanizmov, vendar je proučevanje urarstva zamikalo muzejske strokovnjake pri nas šele po drugi svetovni vojni, ko so bolj sistematično pristopili k raziskovanju te veje. Že prve razstave ur v muzejih Zagreba, Varaždina in Ljubljane so pokazale, da so mnoge ure v muzejskih fundusih signirane z imeni domačih urarjev. Prav to je dalo pobudo Muzeju primenjene umetnosti v Beogradu, da je organiziral zvezno razstavo, v katalogu te razstave pa so podani prvi rezultati s področja historičnega razvoja urarstva v Jugoslaviji.¹ V njem bremo, da je ura iz začetka XV. stoletja na knežjem dvoru v Dubrovniku za sedaj prva arhivsko izpričana javna ura v Jugoslaviji, iz abecednega seznama urarjev v katalogu pa izvemo, da se urarji na področju Slovenije omenjajo šele od druge polovice XVI. stoletja.² Nekoliko podrobnejši podatki o urarstvu v Sloveniji so objavljeni v eni od prejšnjih številk *Kronike*,³ nadaljnje pregledovanje muzejskih fundusov, privatnih zbirk in predvsem arhivov pa so še bolj odgrnili zaveso nad to, do nedavnega skoraj popolnoma neraziskano obrtno dejavnostjo v Ljubljani. V tem prispevku se bom omejila na arhivsko dokumentirane urarje iz XVI. in XVII. stoletja, ki so izdelovali ali samo popravljali javne ure v Ljubljani, in na ne dolgo tega odkrito hišno uro arhivsko izpričanega ljubljanskega urarja iz konca XVII. stoletja.⁴

Za sedaj nimamo nobenih podatkov kdaj in kje se v Sloveniji pojavijo mehanične ure.

Zgled evropskih mest in neposredna bližina Avstrije in Italije bi dala slutiti, da so v Ljubljani poznali javne ure že v XV. stoletju, vendar imamo zanesljivo arhivsko izpričane podatke šele od srede XVI. stoletja. V sejnih zapisnikih ljubljanske mestne hiše, ohranjenih od leta 1521, se z besedo *uhrmacher* srečamo prvič v letu 1548, iz teksta pa je razvidno, da so »3. decembra 1548 z urarjem sklenili dogovor naj se ura ogleda, da bi se popravila. Po tem naj se uredi z urarjem in italijanskim klesarjem kamnitega okna glede plačila.«⁵ Ime urarja se pojavi šele naknadno, ker je verjetno po ogledu prej omenjene ure sklenjeno, »da bi Martin Pair (Mertt Poir?) urar iz Šentvida na Koroškem na mestnem stolpu (Stadt Thurn) na novo naredil štiri stote težko uro. Prav tako naj jo izdela dobro in po vseh pravilih iz močnega železa. Za to delo mu pripada 26 rajnisov in stara ura povrh. Dobil bo meščanske pravice, bo zaprisegel in se obvezal, da se tekom enega leta poroči. Za to delo dobi na račun 10 goldinarjev za kar sta poroka mojster Walthauser Sultperger in Blasy Schlosser.«⁶ V naslednjem letu je že zapisano, da je bil urar Martin Pair sprejet za ljubljanskega meščana.⁷

Že prvi podatek, »naj si uro ogleda, da bi jo popravil«, in omemba, da urarju poleg plačila pripada še »stara ura povrhu«, sta zgovorna dokaza, da je v Ljubljani že pred letom 1548 obstajala javna mestna ura, žal pa iz tega ni razvidno ali »ain uhr auf den Stat Thurn« pomeni stolp na ljubljanskem gradu ali pa stolp ljubljanske mestne hiše.

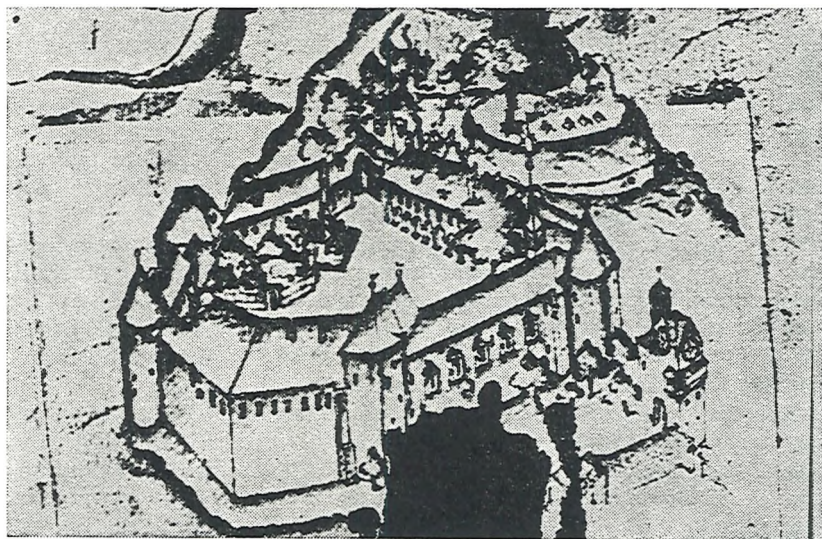
Po zgledu evropskih mest bi prej verjeli, da je, poleg ur na cerkvenih stolpih, ki jim po pisanih virih sledimo ravno tako od XVI. stoletja dalje, Ljubljana imela javno uro na svojem rotovžu sredi mesta, kjer je bilo od nekdanj zbirališče meščanov. Prvi ljubljanski rotovž naj bi bil na prostoru, ki se je skozi stoletja imenoval Komun ali z novejšim imenom Tranča, o njem pa nimamo skoraj nobenih podatkov. Leta 1484 je na Mestnem trgu zgrajena nova enonadstropna hiša, ki je, sodeč po risbi Valvasorjeve Ljubljane, imela fronto močno pomaknjeno ven na trg, precej bolj kot je to v resnici danes. Novi rotovž je upodobljen s stolpičem, ki je najbrž že tedaj imel peterokotno obliko, tako bi se vsaj moglo razbrati iz Valvasorjeve risbe, na stolpiču med okni pa ni videti nobenega zarisa, ki bi nakazoval mestno uro. Ob gradnji novega rotovža leta 1718 so

peterokotno zasnovo stolpa očitno prevzeli po prejšnji in takrat se šele prvič srečamo z arhivsko dokumentiranimi podatki o javni uri na ljubljanskem rotovžu, ki to baročno stavbo krasi še danes. V domnevnem Dolničarjevem (?) rokopisu iz leta 1680, kjer je ponekod opis srednjeveškega rotovža, je nadvse zanimiv idejni projekt za gradnjo nove mestne hiše, čeprav ni bil nikoli uresničen. Med opisom zunanjsčine, predvsem slikarskih in kiparskih okraskov stavbe, bremo med tekstom, da je »tako pod mestnim grbom na zidu naslikan rimski cesarski dvo-glavi orel... Če bi pa namesto tega prišla ura po starih narisih, pa bi morala biti redko delo, kakor je običaj v imenitnih mestih. Tako naj poseben kazalec kaže četrтинke ure, prikazan naj bo potek meseca in podobno« (prevod S. Vilfan).⁸ Ali naj »po starih narisih — dennen alten obris nach« pomeni, da je imel že stari rotovž javno uro, ali pa naj bi bila morda ura izdelana po že obstoječih (»starih«) načrtih (»narisih«).

Bolj kot stolpič na rotovžu bi, upoštevajoč nekatere pisane vire, ki tvorijo solidno podlago za nadaljnja razpravljanja, prišel v pošteev še stolp piskačev na ljubljanskem gradu. Obstojal naj bi že v XV. stoletju, svoje ime pa naj bi dobil po mestnih godcih, ki se v virih omenjajo v začetku XVI. stoletja. Po sondažah iz novejšega časa obstaja domneva, naj bi ga zgradili okrog leta 1530, ko so na okopu bastije leseno predgradje zamenjali z zidanim in izboljšali mestno obzidje.⁹ Stal je na robu brega pred sedanjim razglednim stolpom, odkoder je nekdanj potekal zid gradu do prvotnih mestnih, Starotrških vrat, ki so ločile Mesto od Starega trga. Bil je vseskozi v lasti mesta in so zanj in za mestno obzidje vedno skrbeli meščani,

medtem ko je grad sam bil last deželnega kneza. V nadaljevanju bomo po podatkih, ki nam jih nudijo magistratne knjige, namreč videli, da je mestna uprava prav tako vseskozi skrbela za mestno uro, vmes pa tudi za cerkveno, ki je že v XVI. stoletju obstajala na cerkvi sv. Nikolaja. Če bi domnevna mestna ura nastala skupaj z zidanim stolpom piskačev, recimo okrog 1530, bi bil po zapisu iz leta 1549, »da se nanovo naredi štiri stote težka ura... in urarju za to pripada 26 rajnisov in stara ura za povrh«, odsluženi mehanizem star komaj 20 let, kar je za srednjeveško uro, narejeno iz kovanega masivnega železja, odločno prekratka življenjska doba. Lahko bi si obstoj »stare ure« razlagali tudi tako, da je pred zidanim stolpom piskačev obstajal lesen stolp z manjšo uro na vrhu. Ob domnevni zidavi novega stolpa je možno, da so poklicali urarja Martina Paira iz Koroške, ki je potem leta 1549 naredil novo »štiri stote težko uro«.

Javne ure so bile vedno v ozki povezavi z zvonovi, zato je treba upoštevati še Koblarjeve, Gnrirsove in Fabjančičeve podatke, da so na ljubljanskem gradu v stolpu piskačev nad čuvajevim stanovanjem viseli trije zvonovi (leta 1893 omenja Koblar »da še danes visijo«).¹⁰ Za največjega z letnico 1440 nam Valvasor sporoča, »da ura bije vsako uro na veliki zvon in paznik, ki je zaprisežen za uro, mora ročno dopolniti udarec na mali zvon«.¹¹ Najmanjši zvon naj bi bil tisti, ki ga je leta 1553 odlil Lenart Giesser, in je »pel vsak dan zjutraj v spomin, da je Turek oblegal Ljubljano«. Tretji, najmanjši, imenovan »Zvonec hudih grešnikov«, je bil vlit ok. 1700. Če je Valvasorjevo sporočilo točno, bi se nam s tem njegovim citatom lahko

Vedutist Nizozemec Foltpert van Ouden Allen (?): Ljubljanski grad iz ptičje perspektive ok. l. 1660; na stolpu piskačev je dvakrat upodobljena »velika ura« — »proti Spitalskim vratom... in proti deželni hiši«. (Iz Valvasorjeve grafične zbirke v Kabinetu JAZU v Zagrebu)

Pečat urarskega mojstra Hannsa Conrada Seiberja na listini iz leta 1609. (ZALJ, Ljubljana)

odprla vrsta novih vprašanj in seveda tudi odgovorov, ki bi lahko bili solidna podlaga za nadaljnje razpravljanje o nastanku »prve in druge« mestne ure in ne nazadnje o izgradnji lesenega (1440?) in pozneje zidanega (1553?) stolpa piskačev.

Če vse te posamezne drobce povežemo v celoto, bi lahko sklepali, da je bila »mestna ura na mestnem stolpu« pravzaprav na stolpu piskačev, saj je bil mestni stražni stolp dejansko na terenu Mesta. Arhivsko izpričano potrditev za to domnevo dobimo šele v letu 1598, ko se prvič omenja mestna ura »na stražnem stolpu« (Wachtthurm).

Ohranjeno arhivsko gradivo, iz katerega sem črpala podatke o javnih urah v Ljubljani v XVI. in XVII. stoletju, je v mnogem fragmentarno in se omejuje v glavnem na sejne zapisnike ljubljanske mestne hiše ohranjene od leta 1521, na knjige prejemkov in izdatkov s prilogami od 1581 in davčne knjige od leta 1600 dalje. V teh najbolj zgodnjih virih za zgodovino urarstva v Ljubljani se vrstijo imena urarjev (Uhrmacher) ali ključavničarjev (Schlosser), ki so izdelovali ali popravljali ljubljanske javne ure, imena slikarjev (Maler), ki so barvali njihove številčnice in kazalce, vrvarjev (Seiler), ki so z vrvmi povezovali mehanizme ur z utežmi. Tu so imena zidarjev (Maurer), ki so vršili razne popravke na stolpih za uro, kleparjev (Klempferer), ki so izdelovali verige za mehanizme, pasarjev (Gürtler), ki so se po vsej verjetnosti ukvarjali s številčnicami, številkami in kazalci, in končno nekaj imen mežnarjev (Sakristan), ki so uravnavali cerkvene ure, opravljali na njih manjše popravke in podmazovali z oljem njihove mehanizme.

Za prvega urarja Martina Paira, ki sem ga našla v virih leta 1548, je omenjeno, da je priseljenec iz Koroške, ki si je v letu 1549 pridobil meščanske pravice. Njegovega imena nisem več zasledila, vsaj v sejnih zapisnikih in knjigi izdatkov ni o njem več sledu, pa tudi, kolikor je meni znano, do leta 1570 ni nobenega zapisa o kakršnem koli popravilu mestne ure. V tem letu se omenja samo ime urarja Ludwiga Feldtrueffa, ki prosi za meščanske pravice, in pripis mestnega sveta, da še ni poročen.¹² Noben rokodellec namreč ni mogel opravljati svojega poklica, če si ni pridobil meščanskih pravic, če ni imel svojega doma in če ni bil poročen. Naslednje vesti o urarju Feldtrueffu so šele v letih 1587 in 1588, ko so mu po sklepu magistrata izplačali neke račune,¹³ in podatek iz leta 1593, ko je na županov ukaz popravil uro na šenklavški cerkvi.¹⁴ V naslednjem letu, 1594, je omenjena njegova žena Elizabeta, ki je verjetno po njegovi smrti — tekst je namreč zelo nečitljiv — prišla v spor z njegovimi brati in sestrami, ki so se borili za svoje domovanje na... (?).¹⁵

Leta 1582 se v knjigi izdatkov omenja urmacher maister Caspar Windisch, ki je za popravilo »mestne ure na mestnem stolpu« porabil 3 funte svinca in pol funta olja; za to delo je zaslužil 14 goldinarjev, kamnoseku, ki mu je pri tem pomagal, pa so izplačali 19 krajcarjev.¹⁶ Po vsej verjetnosti je kamnosek izklesal uteži, ki so bile na srednjeveških velikih javnih urah večinoma iz kamna.

Prvič se s popravilom ure na šenklavški cerkvi srečamo leta 1584, ko je urarju Eliasu Pyschegkhu izplačano 10 goldinarjev.¹⁷ Isti se omenja še leta 1586 in 1588, samo da iz teh dveh računov ni razvidno, ali gre za popravilo mestne ali cerkvene ure.¹⁸

Vmes v letu 1587 popravlja uro na šenklavški stolnici urar Lorenz Hagkher.¹⁹ Ker pa so si popravila teh ur sledila v sorazmerno kratkem časovnem presledku (1570—1587), je malo verjetno, da bi v takrat še majhni Ljubljani delovali kar štirje urarji. Prav gotovo gre za potujoče mojstre, ki so šli s trebuhom za kruhom, se selili iz kraja v kraj, se občasno vračali nazaj v Ljubljano in postajali meščani. Prav zaradi tega najdemo med srednjeveškimi rokodelci najrazličnejše narodnosti, predvsem pa seveda nemško, kot je to vidno iz imen omenjenih urarskih mojstrov.

Prva vest o uri na šentjakovski cerkvi je iz leta 1587, ko se v knjigi izdatkov omenja dvorni Spitalmeister Michael Rasen, ki je prejel od mestnega sveta določeno vsoto denarja, da poišče mojstra, ki bi izdelal uro

na omenjeni cerkvi.²⁰ Novo cerkev sv. Jakoba so začeli zidati leta 1413.²¹ Bila je v neposrednem središču Starega trga in edina v tem delu Ljubljane, zato je možno, da so prebivalci tega kraja želeli imeti na svoji novi cerkvi tudi javno uro.

Iz leta 1590 imamo podatek, da je zidar Simon Gleichenstain izvršil razna popravila na uri v mestnem stolpu in na šenklavški šoli.²² V istem letu je urar Michael Rathamer (ali Rothamer) prenovil uro na mestnem stolpu in pri tem zaslužil 30 goldinarjev, za posrebitev kazalcev pa so mu izplačali 14 krajcarjev.²³ Leta 1591 napelje neki mojster Sigmund do ure v stolpu dolgo vrvi,²⁴ 1595

pa za šenklavško uro izdelal klepar Boltežar Kopriva (Balthauser Kopriva) verigo,²⁵ vrvar Wastl Krainer pa do iste ure napelje 23 klastrov vrvi.¹⁶ Za uravnavanje te cerkvene ure je magistrat izplačal več računov mežnarju Juriju Železniku (Georg Schelesnickh)²⁷ in Primožu Straussu,²⁸ leta 1594 pa se omenja še urar Hanns Rain (Rani)²⁹ brez kakršnih koli drugih podatkov.

O urarju Hannsu Sackherju imamo vest leta 1596, ko se na svojih računih za popravilo posameznih delov šenklavške ure podpisuje kot urar in meščan iz Kranja (aus Crainburg).³⁰ V naslednjem letu je za popravilo vretena na isti uri podpisan kot Lo-

Detalji iz Valvasorjeve vedute Ljubljane (1685):
a) ura na zvoniku cerkve sv. Petra,
b) ura na zvoniku ljubljanske stolnice,
c) ura na stolpu piskačev,
d) ura na zvoniku cerkve sv. Jakoba

renz Sackher, prav tako urar in meščan iz Kranja.³¹ Zelo verjetno je, da je identičen z urarjem Lorenzom, omenjenim že v letu 1587 za popravilo šenklaške ure.³² Pri njem je najbolj zanimiv račun iz leta 1598, ko omenja, da je »popravljen pokvarjeno uro na stražnem stolpu« (Wachtthurn).³³ S tem citatom smo prišli do zanesljivega podatka, da gre za popravilo ure na stolpu piskačev, iz katerega je stražar oziroma požarni čuvaj bedel nad srednjeveško Ljubljano. Slikovno potrdilo o tej uri pa dobimo šele v drugi polovici XVII. stoletja na grafiki iz Valvasorjeve zbirke (sl. 1). S tem bi na podlagi omenjenega citata, kolikor se nanaša na eno samo mestno uro, lahko popolnoma izključili rotovski stolpič.

Poznamo še en podatek, po katerem bi lahko izključili obstoj ure na rotovškem stolpiču. Fabjančič namreč omenja, da sta v malem zvoniku nad mestno svetovalnico visela najstarejša zvonova ljubljanskega zvonarja in kositarja Elije Somraka. Vlita sta bila leta 1602 in po podatkih iz knjige izdatkov ljubljanske mestne hiše iz leta 1603 se v rubriki med »Izdatki za novo postavljeni stolp na rotovžu in za zvon« vrstijo imena raznih obrtnikov, ki so sodelovali pri njegovih izdelavi; priloženi so tudi njihovi računi, ni pa nobene omembe o prisotnosti urarja, pa tudi ne kovača ali ključavničarja, ki so se v tem času ravno tako ukvarjali s tem poklicem.³⁴

Čeprav za XVI. stoletje zaradi pomanjkanja virov in ker še niso pregledani cerkveni arhivi ni mogoče dati popolnega odgovora o številu javnih ur v Ljubljani, smo le dobili neko preglednico te obrtne dejavnosti v drugi polovici XVI. stoletja. Ker je število urarjev kar precejšnje za tako majhno mesto kot je bila takratna Ljubljana, je med njimi gotovo bilo nekaj potujočih mojstrov, ki so se selili iz kraja v kraj, in kaj več o njihovem delu iz skopih virov ni moč izvedeti. Ker konkurence niso čutili, tudi ni sledov o urarskem cehu. V XVI. stoletju je v Ljubljani namreč zelo malo rokodelcev in obrtnikov organiziranih v cehe, ker pač ni bilo večjega števila mojstrov, ki bi iz ekonomskih razlogov čutili potrebo po cehovski organiziranosti, saj so kot meščani že tako uživali delno zaščito. Če so javne ure obstajale že v prvi polovici XVI. ali celo v XV. stoletju, je možno, da je bila rustikalna konstrukcija njihovega mehanizma izdelek kakšnega bolj natančnega kovača ali ključavničarja, in se je šele z rastočo diferenciacijo v obrtništvu pojavil v Ljubljani nov stan urarjev.

V literaturi o razvoju horologije velikokrat zasledimo, da so načrti za javne ure oziroma zapleteni izračuni njihovih astronomskih pokazateljev delo matematikov in astronomov in je bila šele izdelava same ure delo kovačev ali ključavničarjev. Urarska obrt v pravem pomenu besede se je razvila šele z izdelavo hišnih ur, ko so v XV. stoletju v nekaterih evropskih mestih razvili to umetnoobratno vejo do zavidanja vredne ravni.

Če so v tem času v domovih imovitejših ljubljancev obstajale hišne ure, je možno, da so jih izdelovali tudi domači mojstri, saj se železne gotske in renesančne ure s pogonom na uteži po svoji konstrukciji niso razlikovale od javnih. Žal za sedaj iz skopih virov, ki so nam na razpolago za XVI. stoletje, nimamo nobenih tozadevnih poročil.

V XVII. stoletju, ko so od leta 1600 dalje skoraj v celoti ohranjene davčne knjige, je pregled obrtnikov, delujočih v Ljubljani, popolnejši, čeprav so podatki pogosto pomanjkljivo vpisani, pa tudi poklici davčnih zavezancev niso vedno navedeni.³⁵ V sejnih zapisnikih mestnega sveta zasledujemo ena in ista imena urarjev v daljšem časovnem razmaku, v Fabjančičevi Knjigi hiš jih najdemo kot hišne lastnike, v prilogah k mestnim knjigam izdatkov pa se gotovo pojavljajo njihovi mojstrski pečati.

Pisani vir iz leta 1598 nas dokončno postavlja pred dejstvo, da je bila mestna ura resnično na stražnem stolpu, kar je nedvomno stolp piskačev; omemba, da je ura velika, izvira iz leta 1606, ko je v sejni knjigi zapisano naj se urarju Hannsu Kharatseiwjerju izplača 7 goldinarjev za »popravilo in čiščenje velike ure v stolpu«.³⁶ Na prilogi kot potrdilo plačila se poleg urarjevega podpisa prvič srečamo s pečatom nekega urarskega mojstra.³⁷ Pečati so namreč pomenili overovljenje izstave določenega dokumenta in se nasplošno pojavljajo proti koncu XIV. stoletja. V prvi polovici XV. stoletja so rokodelski in cehovski pečati skoraj popolnoma izoblikovani in, kot bomo videli že pri naslednjih urarskih mojstrih, imajo likovno zahtevnejše oblike.

Pečat urarja Kharatseiwjerja ima v podolgovati kartuši, obkroženi z bisernim nizom inicialki HC, pod njima sta upodobljena urina kazalca, prekrižana s kljukasto palico. Upodobitev slednje po vsej verjetnosti simbolizira t.i. zavoro (Hemmung), ki v mehanizmu ure uravnava enakomerni tek kolesja s katerim so časomeri dobili svoj ustaljeni in do danes nespremenjeni ritem.

V naslednji prilogi urarja Hannsa Conrada Seiberja, ki je maja 1609 »popravljen in očistil

mestno uro«, je citiran seznam del, ki se v prostem prevodu glasi: »popravlil sem vreteno, dvakrat zalotal in popravil zobato kolo, vzel ven posamezne dele in uro očistil; popravil sem tudi kladivo za bitje. To potrjujem s pečatom in lastnoročnim podpisom, Hanns Conrad Seiber, urar« (ponekod Hanns Khäurat Seyber).³⁸ Tri mesece pozneje je izplačano »ključavničarju Hannsu 8 krajcarjev, ker je popravil vzmet v uri na grajskem stolpu (Schloss Thurn)«. ³⁹ Poleg pečata ki je likovno zahtevnejši od njegovega predhodnika Kharatseiwerja, najdemo v navedbi poklica potrdilo, da so bili urarji obenem tudi ključavničarji ali pa obratno.

Priimka obeh mojstrov — Kharatseiwera in Seibera — sta tujega porekla in gotovo gre za potujoče urarje, ki so po naročilu prihajali v naše kraje, da bi v glavnem mestu Kranjske popravili mestno uro. Njihovih imen nisem zasledila med ključavničarskimi mojstri, ki so v tem času delovali v Ljubljani, in sklepam, da so bili za popravila ali izdelavo predmetov iz te obrtne veje gotovo na razpolago domači rokodelci, saj Slokar navaja, da je leta 1610 v Ljubljani delovalo kar pet ključavničarjev in prav toliko kovačev.⁴⁰

Če se nekoliko ustavimo pri pečatu mojstra Seibera, vidimo, da se oblikovno bistveno razlikuje od pečata urarja Kharatseiwerja. Zanj bi prej rekli, da je bolj podoben cehovskemu grbu kot rokodelskemu pečatu. Znotraj njegove osmerokotne oblike so na grbovnem ščitku, obkroženim z reliefno ornamentiko, upodobljeni urarski simboli — kazalca in zavora — nad ščitnikom pa so mojstrove inicialke HCS. Ponekod so se namreč rokodelski pečati spreminjali v prave cehovske grbe, s tem, da je bil simbol mojstrovega poklica postavljen v grbovni ščitek, kot pri mojstru Seiberju. Rokodelci so se tudi večkrat udeleževali kot javni funkcionarji in so kot ugledni zasebniki prihajali v položaj, ko je bilo treba pečatiti razne javne listine. Bolj kvalitetno so gotovo bili izdelani pečati v večjih mestih, kjer so bili izrezovalci žigov graverji z ustrezno izobrazbo, na deželi in v manjših trgih, predvsem v starejši dobi, pa so pečatne podobe mnogokrat okorno vrezane v pečatnike.

Za XVI. stoletje sem že omenila, da v arhivalijah ni sledu o kakšni cehovski organiziranosti urarjev, in Slokar pravi, da so bili v Ljubljani priključeni ključavničarskemu cehu, ki se je ravnal po pravilih graškega reda, in so šele leta 1648 dobili potrjena lastna cehovska pravila. Vanj so bili poleg ključavničarjev včlanjeni še urarji, puškarji in sabljari.⁴¹ Rokodelski red je dovoljeval vsa-

kemu mojstru le enega učenca, in šele po poteku njegove učne dobe je smel sprejeti še enega.

V začetku XVII. stoletja je iz knjig izdatkov ljubljanske mestne hiše razvidno, da je mesto še naprej skrbelo za vzdrževanje ure na šenklaškem stolpu. Tako je klepar Luka Pann izdelal verigo in pregledal uro,⁴² nek urar je »uro popravil«, ⁴³ mežnar Jernej Weber pa je v letih 1600—1602 skrbel za njen pravilni tek.⁴⁴ Za vsakoletni redni pregled oziroma za uravnavanje ure od leta 1602 pa do 1617 so ohranjeni računi mežnarja Bartolomeja Textorja kot oskrbovalca ure,⁴⁵ potem pa v mestnih knjigah ura na šenklaškem zvoniku ni več omenjena.

V opisu stare ljubljanske stolnice citira J. Veider oblubo ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz leta 1606, da bo dal napraviti na stolpu šenklaške cerkve uro, ki bo bila tudi četrtinke, mestu pa bo podaril orgle z rogom (*Orglhorn*) za mestni stolp na gradu. Ko so leta 1610 začeli s popravilom cerkvene stolpa, je mojster Krištof Weismann naslikal na zvoniku sv. Nikolaja eno sončno in eno »navadno« uro ter pozlatil križ.⁴⁶ Na Dolničarjevi risbi zvonika je vidna ura z letnico 1696, (sl. 4), kar bi lahko pomenilo, da so jo takrat obnovili in na novo poslikali. Drugih podatkov o tej uri nisem zasledila, pa tudi v Veiderjevem zelo natančnem opisu stare stolnice o uri ni več govora.

Izčrpnejši podatki o mestni uri na grajskem stolpu se pojavijo šele z nastopom urarja Mihe Remerja (Michael Remmer, Riemer, Römer. O njem prvič izvemo leta 1610, ko je omenjen v davčnih knjigah kot Michael Römer Uhrmacher Am Altenmarckht.⁴⁷ V mestni knjigi izdatkov iz leta 1612 je v priloženem računu dolg seznam del, ki jih je Remer opravil na mestni uri,⁴⁸ zraven pa še prošnja za oprostitev davka, ker popravlja mestno uro. Prošnja je bila ugodno rešena, s pripombo, »da mora tedensko namazati in pregledati mestno uro v stolpu in če bo pridno izvrševal svojo dolžnost, ga mestna uprava ne bo pozabila.«⁴⁹ Iz računske knjige leta 1616 je razvidno, da je Remer ponovno izvršil večje popravilo na »mestni uri glavnega mesta Ljubljane«. ⁵⁰ Iz davčnih knjig bi se dalo sklepati, da je Remer skrbel za mestno uro do leta 1637 (diesenn ist die Steuer, wegen der Stadt Uhr verbesserung),⁵¹ po tem času pa ga nisem več zasledila med ljubljanskimi obrtnimi davkoplačevalci, čeprav so se nam ohranili izdelki iz njegove poznejše, druge pomembne dejavnosti. Marsikateri obrtnik se namreč ni mogel preživljati samo s svojim osnovnim poklicem, zato je predvsem za mesto opravljal še razna druga, več ali manj

Mojstrski pečat Mihe Remerja, ljubljanskega urarja, ključavničarja in livarja zvonov. Na listini iz leta 1612. (ZALJ, Ljubljana)

sorodna opravila. Tako nam arhivsko gradivo predstavi urarja Miho Remerja še kot ključavničarja in livarja zvonov. V knjigi izdatkov iz leta 1615 je zapisano, da je »mali zvon bil v nevarnosti, da se odtrga. Da bi se popravilo njegovo ogrodje in kladivo za bitje, so delavci odnesli oboje urarju v popravilo in pri snemanju in ponovnem obešanju zvona je pomagalo pet delavcev.«⁵² Prav gotovo se popravilo nanaša na mali zvon v stolpu pisakačev, v katerem je, po Valvasorju, čuvaj »zaprisežen za uro moral ročno dopolniti udarec na mali zvon.«⁵³ Iz računa v letu 1616 je razvidno, da je Remer »očistil 14 topov«,⁵⁴ v letu 1617 je »mestnemu sodniku na Tranči napravil ključavnico«,⁵⁵ leta 1629 pa je za mestne gasilce »popravljal medeninasto brizgalko.«⁵⁶

Iz mestnih knjig ni razvidno kdaj se je Remer začel ukvarjati še z vlivanjem zvonov; na enem zvonu, vlitem leta 1630, beremo njegov mojstrski napis »Michael Remer civis et horologiarius Labaci me fudit«,⁵⁷ v davčnih knjigah pa se kot »Uhrmacher und Gloggen-giesser v. d. Altenmarkhter Thor« navaja šele od leta 1633.⁵⁸ V krstni knjigi župnije sv. Nikolaja je pri rojstvu njegove hčerke Marije leta 1631 zapisan kot »Uhrmacher«, leta 1643 pri rojstvu osmega otroka (sina Johana) pa kot »Glockengiesser«. ⁵⁹ Na ohranjenih zvonovih se njegovi napisi vrstijo do leta 1649, po tem času v mestnih knjigah ni o njem več sledu, leta 1653 pa se omenjata samo njegova vdova Margareta⁶⁰ in sin Ignatius, ki po očetovi smrti nadaljuje samo livarsko obrt.⁶¹ Za Remerjeve zvonove je znano, da jih je krasila reliefna ornamentika in mala figuralika, kar bi se ujemalo tudi z mojstrskimi pečati, odtisnjenimi na njegovih računskih prilogah. Tudi ti pečati imajo ob-

liko pokončnega osmerokotnika v katerem je grbovni ščitek ozaljšan z reliefnimi okraski in začetnicami mojstrovega imena MR, v njem pa vzporedno stojita upodobljena kazalec ure in ključ. Lepo oblikovano okrasje na zvonovih in precizno zrisana risba pečata nam dajo misliti, da se je Remer ob svoji vsestranski dejavnosti ukvarjal tudi z okraševanjem svojih izdelkov in tako tudi sam oblikoval svoj pečat. Prav po pečatu bi se dalo sklepati, da je bil po svojem osnovnem poklicu urar in kot tak priključen cehu ključavničarjev, kar nam lepo dokazuje ključ upodobljen zraven urinega kazalca. Vse kaže, da se je z vlivanjem zvonov začel ukvarjati v zrelejših letih, in je bila ta obrt gotovo donosnejša od urarske dejavnosti. Kaj je bilo potem z njegovo urarsko delavnico, mi do sedaj ni uspelo dognati; ali se ni morda ena od njegovih hčera poročila z njegovim pomočnikom, ki naj bi potem nadaljeval to dobro vpeljano obrt, saj so imeli poleg sinov tudi zeti privilegiran položaj pri doseganju mojstrstva in olajšave pri mojstrskem delu. Ta misel me je vodila pri pregledovanju matičnih knjig, žal pa brez slehernega rezultata.

V času, ko je Miha Remer skrbel za vzdrževanje in pravilni tek mestne ure, nam računске priloge slikarja Lorenca Raisingerja razkrivajo nekaj njenih tehničnih prvin in nam vsaj nekoliko približajo podobo same ure. Prvi podatek iz leta 1618 nam sporoča, da je Raisinger »preslikal številčnico z oljnato barvo na grajskem stolpu, ki ga oskrbuje mesto. Pozlatil je kazalo, ki kaže lunine mene, in kazalec za ure, ponovno pa je pozlatil zlati del lune.«⁶² S tem smo dobili zanesljiv dokaz, da je ljubljanska mestna ura, poleg ur in bitja, kazala še lunine mene in da so bili kazalci za mesečeve faze pozlačeni (prej smo imeli podatek, da so bili posrebreni), ravno tako pa tudi lunina obla. Raisingerjeva računska priloga iz leta 1619 omenja, da je mojster dobil izplačilo za »preslikane številke in kazalec na uri na grajskem stolpu, in sicer za uro, ki gleda proti Špitalskim vratom, ravno tako kot je to bilo izplačano za uro na drugi strani, ki gleda proti deželni hiši.«⁶³

Od 1620 pa do 1639 se v knjigi prihodkov vrstijo razni zapisi o uri ali urarjih, kot so »urar na mostu«, »stari urar«, vse pa se gotovo nanaša na urarja Remerja, ki je sodeč po Fabjančičevem popisu hiš stanoval na Židovski stezi, Delavnica ali prodajalna naj bi bila na Starem trgu (vor dem Altenmarkten Thor), na Čevljarskem mostu pa je stala njegova lopa, za katero je od leta 1622 pa do 1654 plačeval posebno pristojbino in v

njej vse do požara 1654 prodajal svoje izdelke.⁶⁴

V letu 1626 najdemo v knjigi prihodkov prvič omenjenega »mladega urarja« Matijo Asla (Assl, Osel), deset let pozneje pa njegovo prošnjo, s katero »kot dolgoletni meščan prosi za stanovanje v stolpu za zidom ob vodi, proti znosni najemnici«. ⁶⁵ V zameno za »mehanizem ure na gradu« je Matija Asl dobil leta 1639 700 komadov zidane opeke;⁶⁶ v letu 1649 pravi, da stari mojster ne more več popravljati, »glavne ure na gradu« (Hauptuhr in Schloss; »stari mojster« ne more biti nihče drug kot Miha Remer), zato je on »uro, ki bije četrti, temeljito očistil in popravil, da bi mu pa delo šlo hitreje od rok, je vzel nekaj pomočnikov in zato prosi, da se ga osvobodi letnega davka«. ⁶⁷ Že naslednje leto je v mehanizmu ure vstavil gonilno kolo (ein neues Aufzugradz) in novo gonilno gred (Aufzugtrüb),⁶⁸ v letu 1654 pa že omenja nov mehanizem.⁶⁹ Iz davčnih knjig je razvidno, da so v letu 1657 davkoplačevalci njegovi dediči, v letu 1658 pa se omenja njegova vdova Ursula Oslin.⁶⁰

V času, ko je Asl skrbel za mestno uro, je leta 1646 Jurij Brecl (Georg Wrezl) prepleskal z oljnato barvo obe številčnici in uro na treh mestih pozlatil.⁷¹

Mojstrski pečat urarja Asla je oblikovan bolj preprosto (sl. 6); v podolgovatem osmerokotniku s sukano obrobo je med mojstrovima inicialkama MA dokaj okorno upodobljen kazalec ure, pod njim pa reliefno, vsebinsko nedoločljivo okrasje.

Naslednji urar, ki oskrbuje mestno uro, je Andrej Voglanič (Andreas Voglanitsch), in je prvič zabeležen leta 1662, ko je vplačal mestno pristojbino.⁷² V davčnih knjigah je omenjeno, da stanuje na Rebri, na Stezi norcev, delavnico ima na Starem trgu in od leta 1665 pa do 1688 je oproščen vseh davkov, ker popravlja in vzdržuje grajsko uro (Conserwirung und besserung der Geschloss Uhr).⁷³ Zanimiv je podatek iz leta 1673, kjer je v knjigi izdatkov zapisan kot ključavničar in »Grossuhrmacher« — izdelovalec velikih mehanizmov,⁷⁴ kar pomeni, da je imel od svojega združenja (ceha ključavničarjev) dovoljenje za izdelavo samo hišnih in velikih javnih ur, medtem ko so se s hišnimi in žepnimi urami ukvarjali izdelovalci majhnih mehanizmov, t. i. »Kleinuhrmacher«. Cehovska pravila so namreč strogo določevala delitev njihove dejavnosti in v Nemčiji se že od XVI. stoletja urarji delijo v dve skupini, na »Grossuhrmacher« in »Kleinuhrmacher«. V Nürnbergu, ki je slovel kot eden največjih centrov urarske obrti, so urarji ravno tako pripadali ključavničarskemu cehu, kjer so

tudi delali mojstrski izpit. Šele leta 1565 so osnovali svoj lastni ceh s potrjenimi pravili.⁷⁵ Izdelovalcem stolpnih ur ni bilo treba polagati mojstrskega izpita in so jih vse do leta 1699 tretirali kot svobodne »umetniške rokodelce« in jih šele takrat priključili urarskemu cehu. Poleg stolpnih ur so imeli pravico izdelovati še hišne ure, katerih mehanizem se v XVI. stoletju po svoji osnovni konstrukciji ni razlikoval od stolpnih ur, saj je pogon pri enih in drugih bila vedno kamnita ali železna utež.

Za vse urarje, ki so v Ljubljani izdelovali ali popravljali javne ure, in se v tem spisu vrstijo od leta 1548, nisem nikoli zasledila kakršnekoli omembe, da bi bili tudi izdelovalci hišnih ur. Prvi podatek o popravilu neke ure v sobi mestnega sveta (Ratstuben) je iz leta 1655, drugi pa, ko je leta 1658 župan ukazal blagajniku naj izplača urarju 2 goldinarja in 20 krajcarjev za popravilo namizne ure v rotovžu.⁷⁶ Prvi podatek bi se lahko nanašal na urarja Asla, ker pa se leta 1657 pri plačevanju davka že citirajo Aslovi dediči, je možno, da je omenjeno namizno uro popravil takrat še mladi urar Andrej Voglanič.

Kakšna naj bi bila ljubljanska mestna ura na stolpu pisakačev je delno razvidno iz za sedaj najstarejše vedute ljubljanskega gradu, risane iz ptičje perspektive okoli leta 1660 (sl. 1). »Velika ura« kot jo dostikrat citirajo ljubljanski urarji, je na južni in zahodni strani stolpa stala nad lesenim pomolom. Leta 1634 je klepar Niclass Khlemb napravil na stolpu »nad uro na gradu novo streho iz 166 plošč«, istega leta je slikar Janez Uršič (Hanns Johannes Urschitsch) »z oljnato barvo pobarval obe številčnici«, ključavničar Hanns Sdeuez je leta 1637 napravil na uri dva »Preizstängel« (?) in 1644 kladivo za bitje.⁷⁷ Ko so leta 1643 stolp pobarvali, je slikar Matija Wagner znova naslikal obe številčnici.⁷⁸ Vrvar Otto Casper je leta 1645 napeljal do ure novo vrv, ključavničar Andrej Müllner je 1671 napravil »tri nove vezi«, 1673 sta pasar Jakob Kuhar in slikar Filip Jakob Jambšek (Pfillip Jacob Jambschik) opravila neka druga dela, vrvar Jurij (Georg) Weiss je leta 1682 dobil izplačilo za nov jermen, slikar Petter Johannes Gimbler pa je v letu 1684 ponovno prepleskal obe »veliki številčnici«. ⁷⁹

Podatek iz leta 1688 pove, da je na ljubljanskem gradu bila še sončna ura; omenja se ključavničar Jurij Rissel, ki je za njo napravil »Zeiger und Wirklecken (?)«, verjetno polus (senčno palico) in njegovo oporišče.⁸⁰ Na gradovih, rotovžih ali cerkvenih stolpih so namreč poleg ur s kolesjem bile, večino-

ma na južni strani, naslikane še sončne ure, ki so se vse do začetka XX. stoletja oziroma do uvedbe elektrike obdržale kot nezmotljivi regulatorji mehaničnih ur.

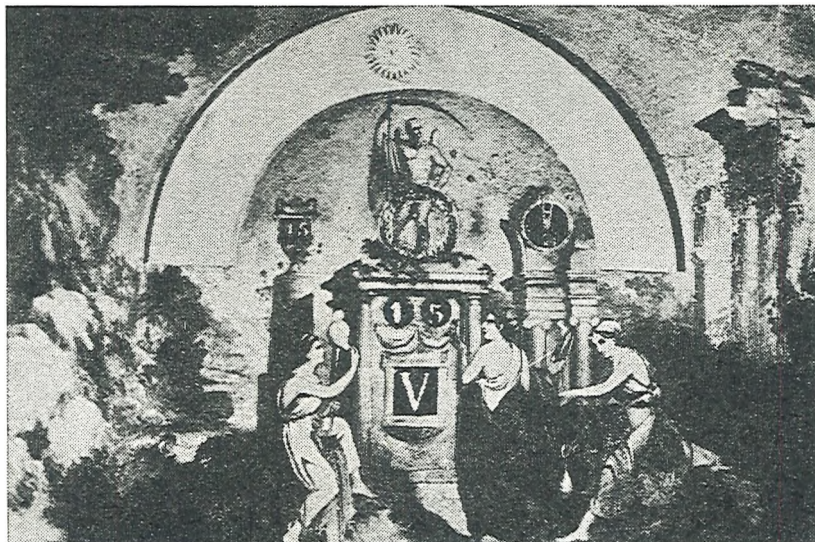
Druge upodobitve ljubljanskih ur iz let 1679, 1681 in 1685 so iz Valvasorjevih grafičnih vedut, in če smemo verjeti njegovim risbam, jih je v tem času bilo kar lepo število. Ura na stolpu piskačev z obema številčnicama je dobro vidna na vseh Valvasorjevih vedutah ravno tako na zvoniku ljubljanske stolnice. Prav lepo je zrisana na stolpiču deželne hiše in na zvoniku sv. Jakoba, na posebni sliki šentjakobske cerkve pa je več številčnic upodobljenih kar na obeh zvonikih. Vidni sta tudi številčnici na šempeterski cerkvi, ki je bila skupaj s svojim kmečkim okoljem zunaj zidov srednjeveške Ljubljane, in prebivalec tega predela prav gotovo ni mogel videti ure na stolpu piskačev. Po Valvasorjevih, gotovo ne povsem zanesljivih risbah, bi lahko še na marsikaterem stolpiču iz ljubljanske velike vedute domnevali javno uro.

Urarju Voglaniču sledi v davčnih knjigah Janez Jurij Kerler (Hanns Georg Kherler, Körller), ki je v letu 1687 vplačal »hišni, izredni in obrtni davek«. ⁸¹ V listi meščanov se omenja leta 1690, ⁸² po knjigi izdatkov pa je razvidno, da je leta 1699 »prejel 42 goldinarjev v nemški denarni veljavi za stanovanje s posteljnim perilom, ki ga je dal v najem vojakom«. ⁸³ Njegova delavnica je bila na Starem trgu, kjer ga Fabjančič omenja vse tja do 1765, ko se ob njegovem imenu pojavijo še »nasledniki«. ⁸⁴ Zapis v davčnih knjigah kaže, da je leta 1720 opustil obrt (künftighin das Gewerb ausszulassen), ženino ime pa je pri davku omenjeno še v letu 1743. ⁸⁵ Kerler je prvi urar v Ljubljani, ki se v arhivalijah omenja kot izdelovalec majhnih mehanizmov (Kleinuhrmacher), in kot tak ni imel pravice, da bi se ukvarjal s popravili mestne ure. Po cehovskih predpisih, ki so razmejevali področje obrtne dejavnosti se je kot »Kleinuhrmacher« lahko ukvarjal samo s hišnimi in žepnimi urami, in se je vsak poseg v tuje delovno območje strogo kaznoval. Vse kaže, da se je Kerler lotil protipostavnega tekmovanja z izdelovalci velikih javnih ur (mogoče je popravljaj kakšno cerkveno uro?), in je zato prišel v oster prepir z izdelovalcem velikih mehanizmov, urarjem Michaelom Kriegerjem, ki je v Ljubljano prišel iz Berlina. ⁸⁶ Urar Krieger je deloval v Ljubljani šele v XVIII. stoletju, zato njegova dejavnost ne bo predmet tega spisa in ga omenjam samo kot Kerlerjevega učenca. Iz spora »Krieger contra Körller« je v zapisnikih mestne seje leta 1704 ohranjen

zapis Kerlerjeve pritožbe na izrečeno razsodbo, v kateri se Kerler kot »toženi sprašuje ali ni tožitelj (Krieger), ko je še pri njemu delal šest let, popravljaj tudi velike in druge ure«. Iz tega je razvidno, da se je Krieger izučil urarske obrti v Kerlerjevi delavnici, iz nadaljnega teksta pa se vidi, da Kerler namerava še naprej izdelovati velike mehanizme ur oziroma javne ure in trdno vztrajati pri svoji odločitvi. Kriegerjev odgovor se v prostem prevodu glasi, »da mora vsak v svoji delavnici izdelovati tisto, kar se od njega zahteva, sicer pa bo z mojstrsko knjigo dokazal, da je Kerler Kleinuhrmacher, on pa je postal Grossuhrmacher, in naj v bodoče oba ostaneta pri svoji začrtani poti; tudi na zahtevo naročnika se on sam ne bo lotil izdelave malih ur z nihalom niti ur na vzmet.« ⁸⁷ (mišljene so hišne ure z nihalom kot regulatorjem teka in žepne ure, ki jih je poganjala vzmet). Po davčnih knjigah so deč je za urarsko obrt v letih 1686—1702 Kerler edini davkoplavevalec, in čeprav samo »Kleinuhrmacher«, je najbrž oskrboval ljubljanske javne ure in se tej dejavnosti ni hotel odpovedati tudi v času, ko je bila njegovemu učencu Kriegerju priznana pravica do izdelovanja velikih ur.

Imena ljubljanskih urarjev se namreč skozi XVI. in XVII. stoletje vrstijo posamič, kar priča, da potrebe niso bile velike in da je bil za Ljubljano, in zelo verjetno tudi za njeno širšo okolico, dovolj en sam urarski mojster. Okoli leta 1700 je v Ljubljani že okrog 7000 prebivalcev in sorazmerno s tem je raslo tudi število ljubljanskih rokodelcev. Z bogatjenjem plemstva in predvsem meščanstva, ki je v mnogočem posnemalo gospodo, so rasle potrebe po hišni opremljeni in so bili za mnoge rokodelske panoge to dobri časi. Želje po hišnih urah so se močno množile, vendar do druge polovice XVII. stoletja nimamo, kolikor je meni znano, nobenega podatka o njihovi izdelavi, razen nekaj že prej omenjenih popravil sobnih ur iz rotovških prostorov. Prav zaradi tega je delovanje urarja Kerlerja tembolj zanimivo, ker najstarejša za sedaj ohranjena hišna ura s signaturo domačega izdelovalca izhaja prav iz njegove delavnice.

Ko mi je po naključju prišla v roke knjiga francoskega proučevalca zgodovine ur Alfreda Chapuisa: *De horologiis in arte*, ⁸⁸ sem na prvi strani presenečena zagledala sliko ure s podnapisom: *Allégorie de J. G. Kerler, a Laibach, avec une horloge-calendrier. Peinture de XVIIe siècle (Coll. Comte P. L. Lambert, Rome.)* Takoj mi je bilo jasno, da to ni signatura slikarja alegorije, temveč signatura ljubljanskega urarja Kerlerja iz konca

Stenska (?) ura s signaturo ljubljanskega urarja J. G. Kerler, Laibach, konec XVII. stoletja. (Iz zbirke grofa P. L. Lamberti v Rimu)

XVII. stoletja, za katerega sem podatke našla v Zgodovinskem arhivu Ljubljane.

Na veliki bakreni plošči (66 × 95 cm) je z oljnatimi barvami naslikan alegorični prizor v gozdnem pejsazu s potokom in razvalinami antične arhitekture. V ospredju tri ženske figure — parke v stiliziranih antičnih oblačilih nakazujejo s predenjem volne simbolično minevanje časa, ki se izteka kot pesek v peščeni uri v rokah srednje upodobljenke. V ospredju slike stoji na kamnitem podstavku bog Kronos, pod njim je pravokotna odprtina z rimsko številko V, nad njo pa je v dveh vzporednih krogih arabska številka 15. Levo in desno sta na fragmentih antične arhitekture vidni številki 15 in krog s »kazalci«, nad celotnim prizorom pa je luneta v kateri lebdi sonce.

Kolikor se je pač dalo razbrati iz fotografije, gre za vrsto ure, katere mehanizem je bil prav gotovo smiselno povezan z alegoričnim prizorom. Rimski številka V v kvadratni odprtini je najbrž pomenila polno uro, številka 15 v krogih je najbrž označevala minute oziroma četrtinke ur, pravokotna odprtina na levi s številko 15 je lahko kazala datume v mesecu, v desnem krogu s »kazalci« pa so mogoče označeni meseci v letu ali lunine mene. Težko si razlagam funkcijo lebdečega sonca v luneti; morda je bilo povezano z nihalom urinega mehanizma in so njegove amplitude samo dekorativno poživljale funkcijo ure, ali pa se je poudnevi sonce počasi pomikalo od vzhoda k zahodu in je ponoči to isto pot obšla luna? Sprva sem mislila, da gre za nočno uro,⁸⁹ vse dokler mi lastnik ni sporočil njene mere,⁹⁰ na to vrsto ure me je namreč navajala izrezana luneta z lebdečim soncem, ki je značilna

za oblike nočnih ur. Po podatkih, ki sem jih dobila iz Rima, sklepam, da gre za neko posebno vrsto ure, ki jo je sedanji lastnik kupil pred drugo svetovno vojno v Parmi. Od celotne ure se je ohranila poslikana bakrena plošča z meni žal neznanim mehanizmom, pritrjenim na hrbtno stran plošče. Na samem mehanizmu (verjetno na platini) je po izjavi lastnika vrezana signatura J. G. Kerler, Laibach. Ali je ta bakrena plošča imela okvir ali pa je bila vstavljena v ohišje, pa žal po lastnikovih besedah ni razvidno. Vsekakor je urar Kerler izbral dobrega slikarja, najbolj verjetno Italijana, da mu je naslikal ta alegorični prizor. Po vsej verjetnosti je pripadal šoli italijanskega baroka, kajti slikarski mojstri iz tega časa so pogosto prihajali v naše kraje, žal pa so nam njihova imena mnogokrat ostala neznanca. Po sliki bi lahko nastanek ure sodil proti koncu XVII. stoletja in če upoštevamo, da se Kerler pojavi v arhivalijah leta 1687, bi ta njegov izdelek sodil v zrelejše obdobje njegove urarske dejavnosti. Če mi je uspelo pravilno določiti vse časovne pokazatelje na tej uri, potem bi lahko sklepali, da je bila Kerlerjeva delavnica usposobljena izdelovati dokaj zapletene mehanizme, ki so poleg ur in minut imeli še vgrajen koledar.

Ob koncu bi želela še enkrat poudariti, da smo s to hišno uro dobili odgovor na večkrat zastavljeno vprašanje: ali so se doslej znani urarji v XVI. in XVII. stoletju, poleg izdelovanja javnih ur, ukvarjali tudi z izdelovanjem hišnih ali žepnih ur? Odgovor je vsaj delno pritrđen in nas vsekakor ta, za sedaj najstarejši ohranjeni primer hišne ure s signaturo domačega izdelovalca, opozarja na sorazmerno visoko raven te ugledne obrtne panoge v Ljubljani ob koncu XVII. stoletja.

OPOMBE

1. Kučni sat — stilski razvoj kroz vekove, katalog razstave v Muzeju primenjene umetnosti, Beograd 1964. — 2. isti, V. Bučić: III Slovenija, str. 52—59. — 3. V. Bučić: Razvoj slovenskega urarstva, Kronika 2/XII, Ljubljana 1964, str. 110 do 120. — 4. V. Bučić: Prilozi poznavanju urarnosti 9-10, Beograd 1966, str. 106—107. — 5. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ljubljana (v nadaljevanju ZALJ, Ljublj.), Cod. I/7, f. 77'. — 6. isti, f. 78. — 7. isti, f. 141. — 8. S. Vilfan: Zgodovina ljubljanske mestne hiše, Ljubljana 1958, str. 83—84. — 9. Približno datacijo sem dobila v pogovoru s kolegico M. Frelj-Ribič, ki je grad pred današnjo adaptacijo temeljito sondirala in po nekaterih pokazateljih postavila to predpostavko. — 10. A. Koblar: Stolp na Ljubljanskem gradu, Izvestja III/1893, str. 77. — A. Gniers: Alte und Neue Kirchenglocken, 1934, str. 37. V. Fabjančič: Prvi ljubljanski livarji zvonov in topov, Kronika 1/1953, str. 29. — 11. J. W. Valvasor: Die Ehre des Herzogthums Krain, 1689, XI, str. 670. — 12. ZALJ, Ljublj., Cod. I/10, f. 33. — 13. isti, Cod. XIII/6, f. 48; Cod. XIII/7, f. 26. — 14. isti, Cod. XIII/12, f. 33. — 15. isti, Cod. I/15, f. 67'. — 16. isti, Cod. XIII/2, f. 34'. — 17. isti, Cod. XIII/3, f. 34. — 18. isti, Cod. XIII/5, f. 60; Cod. XIII/7, f. 53. — 19. isti, Cod. XIII/6, f. 31. — 20. isti, Cod. XIII/6, f. 31; pri sv. Jakobu je bila v tem času cesarska ali dvorna bolnišnica. — 21. M. Kos: Srednjeveška Ljubljana, Ljubljana 1955, str. 10. — 22. ZALJ, Ljublj., Cod. XIII/9, f. 62; pri tem korigiram opombo št. 9 iz članka, ki je citiran pod opombo 4, kjer sta poklic in priimek zidarja Gleichensteina napačno prebrana. Za pravilno prebran tekst se prav lepo zahvaljujem prof. Otorepcu, ki mi je nesebično korigiral marsikatero napačno prebrano arhivalijo. — 23. isti, Cod. XIII/9, f. 65. — 24. isti, Cod. XIII/10, f. 83. — 25. isti, Cod. XIII/14, f. 53'. — 26. isti, Cod. XIII/14, f. 53. — 27. isti, Cod. XIII/14, f. 37; Cod. XIII/16, f. 26; Cod. XIII/17, f. 24. — 28. isti, Cod. XIII/17, f. 50'. — 29. isti, Cod. XIII/13, f. 71'. — 30. isti, Cod. XIII/15, f. 27' in f. 100. — 31. isti, Cod. XIII/16, f. 41; k temu popravilu sodi še račun za izplačilo 16 krajcarjev slu Wo... (nečitljivo), ki je šel v Kranj po »Stangl« (?) za uro na šenklaški cerkvi. — 32. glej opombo 19. — 33. ZALJ, Ljublj., Cod. XIII/17, f. 25 in priloga 48. — 34. V. Fabjančič: Prvi ljubljanski livarji, str. 35. — 35. V. Valenčič: Pregled ljubljanskega obrtništva v 17. stol. Ljubljanska obrt od srednjega veka do zač. 18. stol., zv. 3/1972, str. 143. — 36. ZALJ, Ljublj., Cod. XIII/24, f. 64. — 37. isti, priloga 00084. — 38. isti, Cod. XIII/27, f. 45, priloga 00104. — 39. isti, f. 51. — 40. I. Slokar: Rokodelstvo in industrija v Ljubljani od konca srednjega veka do leta 1732, Ljublj., obrt od..., str. 59—60. — 41. isti, str. 66. — 42. ZALJ, Ljublj., Cod. XIII/19, f. 100', priloga 00021. — 43. isti, f. 59. — 44. isti, f. 24, Cod. XIII/21, priloga 00031. — 45. isti, Cod. XIII/21, priloga 90009; Cod. XIII/23, priloga 00039; Cod. XIII/24, f. 32; Cod. XIII/26, f. 170; Cod. XIII/27, f. 28; Cod. XIII/28, f. 28; Cod. XIII/29, f. 28; Cod. XIII/30, f. 24'; Cod. XIII/31, f. 23'; Cod. XIII/32,

f. 23; Cod. XIII/33, f. 23'; Cod. XIII/34, f. 23'; Cod. XIII/35, f. 24'. — 46. J. Veider: Stara Ljubljanska stolnica Ljubljana 1947, str. 34. — 47. ZALJ, Ljublj., Cod. XVII, 1610. — 48. isti, Cod. XIII/30, f. 35, priloga 00018. — 49. isti, Cod. I/22, f. 39'. — 50. isti, Cod. XIII/34, f. 37'; Cod. I/24, f. 45. — 51. isti, Cod. XVII, 1610—1637. — 52. isti, Cod. XIII/33, f. 57'. — 53. glej opombo 11. — 54. ZALJ, Ljublj., Cod. XIII/34, f. 61', priloga 00227. — 55. isti, Cod. XIII/35, f. 58', priloga 00222. — 56. isti, Cod. XIII/47, f. 63, priloga 00165. — 57. A. Gniers: Alte und Neue Kirchenglocken, 1917, str. 221. — 58. ZALJ, Ljublj., Cod. XVII, 1633. — 59. Stolni župnijski arhiv sv. Nikolaja v Ljubljani: Liber Baptistorum Labaci 1631 in 1643. — 60. ZALJ, Ljublj., Cod. XVII 1653 (V nemških spisih so žene imenovali z moževim priimkom in obrazilom -in ali -ka; J. Mal: Stara Ljubljana in njeni ljudje, 1957, str. 73). — 61. isti, Cod. XIII/72. Kot sin meščana je oproščen mestne pristojbine. — 62. isti, Cod. XIII/36, f. 85. — 63. isti, Cod. XIII/37, priloga 00236. — 64. R. Andrejka: Zgodovina kramarskih hišic v Prešernovi ulici, Kronika slovenskih mest V/1938, str. 66. V. Fabjančič: Knjiga hiš III, str. 381, 561. ZALJ, Ljublj., Cod. XIII/38, f. 78; Cod. XIII/48, f. 48; Cod. XIII/56, f. 45'. — 65. ZALJ, Ljublj., Cod. XIII/44, f. 37; Cod. I/26, f. 119. — 66. isti, Cod. XIII/56, f. 37. — 67. isti, Cod. XIII/63, f. 63, prilogi 00131 in 00161. — 68. isti, Cod. XIII/71, f. 42. — 69. isti, Cod. XIII/71, f. 41', priloga 00140. — 70. isti, Cod. XVII; Cod. I/29, f. 116. — 71. isti, Cod. XIII/63, f. 63. — 72. isti, Cod. I/32, f. 45. — 73. isti, Cod. I/34, f. 176; Cod. XVII I/1665—1688. — 74. isti, Cod. XIII/90, f. 39'. — 75. Če je urar želel postati mojster za izdelavo hišnih in »žepnih« ur (v tem času so jih nosili na verižici okoli vratu) — torej »Kleinuhrmacher«, je moral v času enega leta izdelati dve različno opremljeni uri; časovni pogoj so na to skrajšali na 8 mesecev, zvišali pa so zahteve po kvaliteti. — 76. ZALJ, Ljublj., Cod. XIII/72, f. 70'; Cod. XIII/75, f. 42, priloga 00130. — 77. isti, Cod. XIII/52, priloga 00102; Cod. XIII/52, priloga 00103; Cod. XIII/54, f. 68, priloga 00187; Cod. XIII/61, f. 69. — 78. isti, Cod. XIII/60, f. 64. — 79. isti, Cod. XIII/60, f. 64, /62, f. 65, /88, priloga 00067, /93, f. 92, /99, f. 43, /102, f. 109. — 80. isti, Cod. XIII/100, priloga 100 in 101. — 81. isti, Cod. XVII, 1687. — 82. isti, Cod. XIII/107, f. 23. — 83. isti, Cod. XIII/116, f. 91. — 84. V. Fabjančič: Knjiga hiš, št. 383. — 85. ZALJ, Ljublj., Cod. XVII, 1720/101, 1743/123. Stolni župnijski arhiv sv. Nikolaja; Liber Baptistorum Labaci: Kherller Joannes Georgius rojen 6. I. 1669; z ženo Anno Mario sta imela dva sinova roj. 1686 in 1689. — 86. ZALJ, Ljublj., Cod. XIII/120, f. 42. — 87. isti, Cod. I/56, f. 85. — 88. Knjigo je izdala tovarna ur »Vacheron & Constantin« ob svoji 200-letnici, Lausanne MCMLIV. — 89. Nočne ure (Nachtlampenuhr) se pojavijo v XVII. stoletju. Na hrbtni strani ohišja imajo pritrjeno preklopno deščico, na kateri je stala oljna svetilka, ki je skozi izrezane številke premične številčnice kazala ure. — 90. Grof Lamberti v Rimu je, sodeč po literaturi, lastnik večje zbirke zelo dragocenih ur. Ob tej priložnosti se mu lepo zahvaljujem za vse poslane podatke.

PRISPEVEK K ZGODOVINI ŠT. ŠTEFANA V ZILJSKI DOLINI

ANTON SVETINA

V kraju Št. Štefan v Ziljski dolini (St. Stefan an der Gail) je bil sedež župnije, ki je spadala kakor vse koroške župnije južno od Drave, razen pliberskega cerkvenega okrožja, posredno pod oglejski patriarhat, neposredno pa pod goriško nadškofijo. Patronatske pravice in s tem zvezane prezentacijske pravice ob spremembah na sedežu župnije je imel deželni knez, zaradi česar je smel vsakokratni župnik te župnije uporabljati naslov parochus caesareus — cesarski župnik. V drugi polovici 17. stoletja je v tej župniji župnikoval magister Andrej Tollomainer, ki je bil doma iz Kranja na Gorenjskem. V drugi polovici meseca oktobra leta 1682 sta bila pri župniku v Št. Štefanu na obisku njegov brat Jakob Tollomainer, meščan in trgovec iz Kranja, in prijatelj brata Jakoba Marko Kompare, duhovnik iz Kranja.

V kapitljskem arhivu nadškofijskega arhiva v Ljubljani so pod fasciklom 64/17 ohranjene listine o incidentu, ki se je dogodil 25. oktobra 1682 v tem župnišču. Na ta dan je imel župnik v popoldanskem času v gosteh poleg svojega brata Jakoba in duhovnika Kompareta še oba cerkvena ključarja te župnije Jurija Hörerja in Jurija Tiffila ter tri ženske, ki so skupaj veseljačili in se zabavali z razno koroško glasbo (siamus laeti cum aliqua musica Carinthia). Okoli 7. ure zvečer se je v župnišče vrnil domači kaplan Julij Patribusch (njegov priimek je v listinah napisan enkrat Patrowoisch drugič Petterbuisch, verjetno se je pisal Petrovič), v spremstvu mesarja ob potoku Petra; oba sta bila močno vinjena. Po prihodu v župnišče je zbrana družba povabila kaplana, naj se ji pridruži pri veseljačenju, kar je kaplan odklonil. Ko je kaplan šel skozi kuhinjo, je tam srečal župnikovega brata Jakoba Tollomainerja, ki sta bila med seboj v sovraštvu. Začela sta se zmerjati z žaljivimi besedami in sta se tudi dejansko spopadla. Kaplan je župnikovemu bratu prisolil zausnico, nato je ta pobral eno izmed polen, ki so ležala pri kuhinjskem ognjišču, in udaril kaplana s polenom po glavi. Kaplan je nato odšel v spremstvu mesarja Petra v svojo sobo, kjer sta še popila vrč vina, potem pa je kaplan legel v posteljo in naročil mesarju, naj zaklene vrata sobe za seboj in ključ vrne, verjetno skozi režo pod vrati. Ko so drugo jutro prišli ljudje kaplana klicat in so našli vrata njegove sobe zaklenjena, so začeli trkati. Ker se kaplan ni oglasil, so vrata s silo odprli. Našli so ga

ležečega v postelji na hrbtu, na njegovih prsah je bilo polno izmečkov od bruhanja in ni dal od sebe niti besede niti znamenja, bil je v popolni nezavesti. Tako je ležal ves dan 26. oktobra in med 8. in 9. uro zvečer izdihnil.

Župnija Št. Štefan v Ziljski dolini je spadala pod deželsko sodišče gradu in gospodstva Greifenstein, ki je bilo leta 1682 v lasti vdove Barbare Elizabete baronice Aichelburg; ta je upravljala gospodstvo v imenu svojih nedoletnih otrok. Deželsko sodišče je o incidentu, ki se je pripetil v župnišču, takoj sestavilo sodno listino (Gerichts Urkundt), v kateri opisuje dogodek tako, kakor je zgoraj opisan, in dodaja, da so po kaplanovi smrti poklicali ranocelnika (padarja) iz Šmohorja (St. Hermagor), ki naj bi ugotovil, ali je udarec na glavo povzročil kaplanovo smrt. Ranocelnik je pred pričami izjavil, da udarec na glavo ni povzročil smrti, temveč je kaplan umrl zaradi preobilno zaužitega vina, kar je imelo za posledico bruhanje in s tem telesno oslabitev. Sodna listina navaja kot priče Jurija Hörerja, rimburškega podložnika, in Matjeja Steffla.

Listina je prišla tudi v roke škofijskega ordinariata v Ljubljani, ki je 9. decembra 1682 uvedel zoper Jakoba Tollomainerja, trgovca in meščana v Kranju, ex officio (uradno) kazenski postopek z obtožbo, da je ubil Kaplana Julija Patribuscha, in razpisalo javno kazensko razpravo na dan 16. decembra 1682, na katero je bil obtoženi Jakob Tollomainer vabljen s pretnjo, da ga zadene kazen ekskomunikacije, če ne pride na razpravo, in da bo razprava potekala tudi v njegovi odsotnosti.

16. decembra se je sestal škofijski sodni senat, imenovan konzistorij; načeloval mu je generalni vikar ljubljanske škofije Franc Jožef Garzarolli, prisodniki pa bili pater Anton Gregorin, pater Mihael Del (Dell) in pater Anton Lazari ter ljubljanska kanonika Jakob Terpin in dr. Simon Kimovec. Obtoženi Jakob Tollomainer je na tej razpravi ugovarjal proti pristojnosti ljubljanskega cerkvenega sodišča in je navajal, da se je incident dogodil v območju oglejskega patriarhata in da je zaradi tega pristojno po kraju dogodka cerkveno sodišče te škofije. Navedel je tudi zakonske vire oziroma komentar k temu ugovoru (Wagnerek lib. sec. de decretalium tit. 2. de foro competenti ad capitulum 22 paragraf porro). Zaradi tega ugovora je

škofijski konzistorij sklenil preložiti sodno razpravo na 9. januar 1683.

Na tej razpravi je sodnemu senatu zopet načeloval generalni vikar Garzarolli, prisodniki pa so bili isti trije redovniki kot pri prvi razpravi, od ljubljanskih kanonikov pa dr. Simon Kimovec, dr. Karol pl. Swizzen, dr. Janez Friderik Höffer in dr. Janez Jurij Dolničar. V začetku razprave je bil toženec vprašan, ali ima kaj novega povedati in ali vztraja pri svojem ugovoru o pristojnosti sodišča. Ko je obtoženi Tollomainer izjavil, da vztraja pri svojem ugovoru, je sodni senat izdal rabsodbo (sententia), da se ta ugovor zavrne, ker je po običajih in po praksi ter po razlagah raznih avtorjev (rabsodba citira tole razlago: *Wagnerek ad c. 5tus libri 5ti decretalium de sententia excommunicationis*) udomačeno, da je za rabsodbo takih deliktov pristojno sodišče bodisi po kraju kaznivega dejanja bodisi po domicilu obtoženega.

Po tej rabsodbi je obtoženi pristal na meritorno razpravljanje zadeve. V svoj zagovor je navajal, da je kaplana udaril le v svojo obrambo in je pripravljen to dokazati s svojo telesno prisego. Škofijski konzistorij je izdal nato ponovno vmesno rabsodbo, da je za rabsodbo vse te zadeve treba še zaslišati priče in je navzočemu obtožencu Jakobu Tollomainerju naložil, da izposluje pismene izjave svojega brata župnika Andreja Tollomainerja in duhovnika Marka Kompareta. Obe imenovani priči sta dne 10. marca 1683 napisali izjave o incidentu, ki se je dogodil dne 25. oktobra 1682 v župnišču v Št. Štefanu. Ti izjavi sta v celoti ohranjeni med listinami ljubljanske nadškofije.

Kako se je ta sodni proces zoper Jakoba Tollomainerja končal, iz arhivskih virov ljubljanske nadškofije ni razvidno, prikazani primer pa je poučen iz tehle rabsodbov:

1. V pravno-zgodovinskem pogledu je s tem prispevan dokaz, da je v dobi fevdalizma v vseh primerih, ko je bila duhovna oseba bodisi tožnik, bodisi toženec, ali pa — kakor v našem primeru — le *corpus delicti*, bilo za rabsodbo takih primerov pristojno cerkveno sodišče, v težjih kazenskih zadevah je bil to škofijski konzistorij, kakor smo zgoraj videli.

2. Iz etnografskih ali, če hočete, folklornih vidikov je zanimivo, da so bile koroške pesmi in koroška glasba že pred 300 leti in več znane kot neka posebnost. Kakor je bilo zgoraj prikazano, je dne 25. oktobra 1682 v župnišču v Št. Štefanu zbrana družba veseljačila ob koroški glasbi (*Musica Carinthia*), v enem izmed poročil na škofijski ordinariat v Ljubljani pa stoji zapisano, da so prepevali »*Melodias Carinthias*«, to se pravi, koroške viže. Ker je prebivalstvo Ziljske doline v tej dobi pripadalo še skoraj stoddotno slovenski narodni skupnosti, smemo sklepati, da so prepevali slovenske koroške pesmi in da so bile te pesmi znane po svetu že tedaj kot neka posebnost.

3. V dobi, ki jo opisujemo, sta veljala latinščina in nemščina kot uradna jezika, kar je v mnogih primerih dovedlo do tega, da so slovenska imena, bodisi priimke oseb, bodisi imena krajev, zapisovali po svoje. Iz Petroviča so napravili *Patribuscha* ali *Peterbuscha*, iz Tolminca *Tollomainerja*. Posebno značilno pa je ponemčenje slovenskih krajevnih imen na Koroškem; navedel bom dva primera: Iz imena kraja Večna vas so napravili *Wackendorf*, kraj Loga vas (*Augardorf*) pri Vrbi ob Vrbskem jezeru (*Velden am Wörthersee*) se je prvotno imenoval *Gola vas* (*Hausdorf*); domačini so v slovenskem koroškem narečju izgovarjali *Gola vas* kakor *Hova ves*, iz česar so potem Nemci napravili *Hausdorf*.

ANTON III. BARON CODELLI — »IZUMITELJ« TELEVIZIJE?

STANISLAV JUZNIC

Prenos sporočil na daljavo, ki presegajo fiziološko dane možnosti, je davni človekov sen. Tudi ta kot mnoge druge industrializirane najdbe ima svojo »alkimistično« preteklost in »telepatsko« sedanost, ki vseskozi spremljata pohod ideje v moderno industrijo.

Pragodobina prenosa sporočil na daljavo utegne biti zelo pestra, vendar je preslabo dokumentirana. Pred mogočnimi novostmi, ki jih je prineslo odkritje elektro-magnetizma (Oersted, 1819), so bile optične naprave (zrcalo, ognji na visokih hribih) videti najprimernejše za prenos sporočil. Zmoglјivosti pa so omejevale tako vremenske razmere kot morebitna goratost pokrajine. Vendar pa je sistem zrcal, ki ga je uporabljala francoska revolucionarna vojska konec 18. stoletja le prišel v zgodovino kot »optični telegraf«.¹

Popolnoma drugače pa se zasuče raziskava o prenosu sporočil na daljavo, ko se Oerstedu (Köpeninagen, 1819) posreči najti dolgo domnevano zvezo med električnimi in magnetnimi pojavi. Problem elektro-magnetizma v tolikšni meri obvladuje razmišljanja tedanje evropske »eksperimentalno-filozofske« srenje, da ena sama generacija postavi temeljne principe, ki bodo obvladovali »iznajditeljsko mrzlico« druge polovice 19. stol.:

1. Princip dinamа, ki pretvarja mehansko energijo v električno — prvi industrijsko uporaben model sestavi belgijski delavec Zénobe-Théophile Gramme med leti 1869—73.

2. Princip elektro-motorja, ki pretvarja električno energijo v mehansko — prvi uporabljeni model sestavi Dal Negro v Padovi leta 1830.

— — —

Prenosa slik in zvokov (žični in brezžični) se sprva razvijata vzporedno. Rojstna letnica telegrafa pogosto pomeni uveljavitev Morsovega izuma v ZDA leta 1837; le 6 let pozneje pa Alexander Bain na Angleškem opiše sistem za električni prenos nepremičnih slik, predvsem portretov, pobarvanih s kemikalijo. Ko tok steče med dvema poljema, pritisnjenima na sliko, se razvije signal, ki nosi podatek o obrisih slike. Tega sistema nikoli ne sestavijo: vendar pa so že v letu »pomladi evropskih narodov« (1848) znane naprave, ki zmorejo po kemično-električni poti prenašati zapis (F. C. Bakewellov faksimil, 1847).

Postavljanje telegrafskih zvez sproži veliko revolucijo v industriji in tako odpre pot

financiranju nadaljnjih novosti s področja komunikacij.² Telefon (Bell, 1876) in poznejši (brezžični prenos) — radio (Marconi, 1897) pa nastaneta že v dobi »iznajditeljske mrzlice«, ki jo sproži veliko vlaganje kapitala v poizkuse za uporabo elektromagneta. To je tudi doba, ko preide raziskovanje televizije v prvo znanstveno fazo, ki jo Zworkin (1958)³ imenuje spekulativno. Zdaj so že na dlani vsi osnovni problemi televizije, ki bodo živi pol stoletja:

1. Problem senzorja: leta 1873 po naključju ugotovijo (W. Smith, May), da se elektroprevodne lastnosti seleniuma (SE) spreminjajo pod vplivom svetlobe. Seveda je selenium v primerjavi z modernimi napravami zelo slabo občutljiv, tako da z njim ni bilo mogoče sprožiti nikakršne električne naprave pred najdbo ojačevalnika. Veliko občutljivejša pa je foto celica, ki jo prvi sestavi Hertz leta 1888.

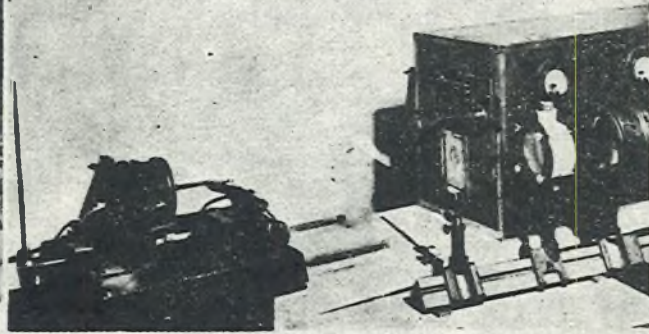
2. Problem prenosa — v zaključnih desetletjih preteklega stoletja je postajalo jasno, da bi bilo treba vsaj 15 tisoč tokokrogov za natančen prenos podrobnosti trinajstih kvadratnih centimetrov slike. Tolikšno število ne pride v poštev, zato prodre princip o analizi slike (scanning, Portugalec de Pavia leta 1878), ki ga je uporabljal tudi že omenjeni Bakewell, Nipkinovo kolo za analizo slike (scanning disc, 1884) pa je prva dovolj hitra naprava za analiziranje slike po eni sami zvezni liniji. Gre za valj z vrsto odprtih, postavljenih vzdolž spirale. Če projeciramo sliko na vrteči se valj, jo bodo odprtine preslikale v sosledje vzporednih, bolj ali manj svetlih črt. Prepuščeno svetlobo zajemamo s foto celico, kjer je sproženi tok sorazmeren s svetlostjo slike vzdolž snemalne linije. Tako smo svetlobni signal spremenili v električnega. Tega sedaj po prevodniku pripeljemo na drugi, prvemu sinhroniziran valj, ki deluje kot sprejemnik.

V »elektronski dobi«³ takšne »mehanične« načine analiziranja slike zamenja katodna cev. Tu termično izparevamo ione, jih usmerjamo in pospešujemo, nato pa jih spustimo kot koherenten curek na zaslon. Podobno katodno cev je Braun že leta 1897 uporabljal pri poizkusih. V televizijski tehnologiji pa jo začno uporabljati komaj v letih pred I. svetovno vojno.

3. Problem ojačevalnika — onemogoča konstrukcijo televizije vse do Forestelove iznajdbe triode (1906). S primerno napetostjo na mrežnici, ki jo je Forestel dodal diodi, je

Televizija, gledanje na daljavo

Znameniti uspehi dveh naših rojakov na tem polju

Nova, radiju enakovredna iznajdba je na prihodu — televizija. Pod tem izrazom razumemo prenosnje živih slik po radiju kakor prenosimo glas. Kaj ta iznajdba praktično pomeni, si lahko predstavljamo vsak radijski amater, ki poslušalca n. pr. ozero iz Milana ali predavanje rimskih katakomb. S televizijskim aparatom bo pa možno sodasno opero tudi gledati, oz. si katakombe likovno z opisom tudi ogledati.

Princip televizije je, da se slika, ki jo hočemo oddajati, s posebno pripravo razdeli na številne pasove, te pa električno oko (fotocele) spremeni v tok radija. Sprejemni aparat toke spremeni zopet na pasove in točke ter sestavi sliko.

Od vseh televizijskih sistemov je najpopolnejši izum našega rojaka barona Antona Codellija, ki je n. pr. še leta 1908. zgradil avstr. mornariško oddajno postajo v Pulju in leta 1914. veliko nemško oddajno postajo v Togo. S svojim novim televizijskim aparatom je dosegel presenetljive uspehe.

Mnogo se bavi z televizijo tudi znani radijski strokovnjak ing. Sliković, ki je konstruiral izburen televizijski sprejemni aparat. Z njim je n. pr. sprejemal še dni zelo jasne slike iz Londona. O televiziji je imel na Dunaju in drugod več predavanj, ki so vzbudila med strokovnjaki veliko pozornost.

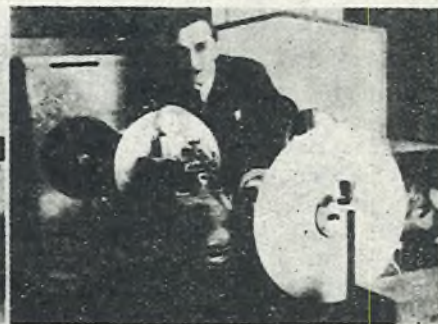
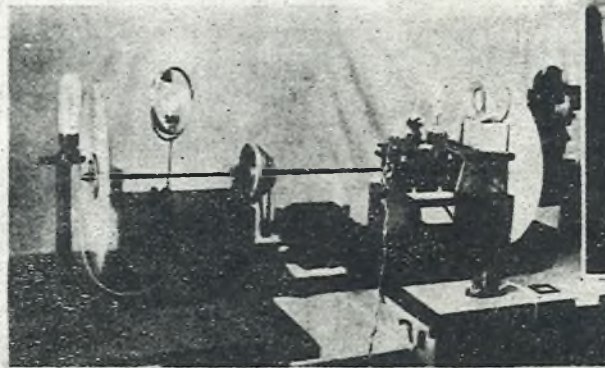
Najnovejši Codellijev oddajni aparat za slike, ki ga je konstruiral lonsko leto v Berlinu.

Zgoraj na levi: Baron Anton Codelli, graščak pri Ljubljani in svetovno znani iznajditelj na polju radio in televizije.

Na desni: Codellijev sprejemni aparat za gledanje v daljavo.

Vse tri zgoraj-njene slike: Naстанek slike na Codellijevem televizijskem sprejemnem aparatu.

Radio-konstruktor ing. Jos. Sliković (rodni iz Boane, ki pa živi na Dunaju), pri svojem televizijskem sprejemnem aparatu.

Na levi: Slikovićev sprejemni aparat od strani.

sedaj mogoče dovolj ojačiti signale fotoelektrične celice.

4. Problem svetlobnih virov, ki bi omogočali hitro menjavo slik (16 slik v sekundi je treba, da povprečno človeško oko ne zazna nezveznosti). Dobro rešitev da komaj D. MacFarvan Moorova nežareča neonska luč, ki jo prvič uporabijo v letu oktobrske revolucije (1917).

Tako lahko ob koncu I. svetovne vojne televizija prestopi iz »spekulativne« v »mehanično«³ dobo. »Mehanična« doba ima že izdelane moderne koncepte televizijske tehnologije, od današnje televizije pa jo deli le še uporaba katodne cevi. Tej dobi v mnogem pripada tudi Anton III. baron Codelli (1875—19?), jugoslovanski državljani med vojnama in graščak na Turnu ob Ljubljani do razlastitve leta 1945. Njegovo temeljno delo, ki ga bomo opisali po tem uvodu, je osnovni motiv za ta spis.

— — —

XIX. stol. je doba, ko se trgajo vezi z mehaničnim pojmovanjem sveta, ki je v vseh pogalilejevskih stoletjih enkrat spodbujala, drugič zavirala znanost in njeno tehnološko uporabo. Spodbude za drugačen svet prihajajo z vseh treh novih področij znanosti:

1. Iz teorije svetlobnih pojavov, ki pokaže mnogo manj tehnološke uporabnosti kot drugi dve, zato pa prodre z dvema dragoceni- ma idejama:

— valovna teorija, ki po stoletju prevlade Newtonove emisijsko-korpuskularne teorije (1700—1800) na osnovi novo raziskovanih pojavov (inferenca, T. Young, London 1801—7) spet za eno stoletje predpostavi, da je svetloba valovanje (do nastopa kvantne mehanike, ki skuša združiti valovno in korpuskularno teorijo),⁵

— teorija transversalnega vala, ki jo razvija v Amperovem pariškem krogu A. Fresnel po letu 1821. Ta teorija pomeni prvo uveljavitev nemehaničnega modela narave. Kot tak dejansko prispeva k rušenju mehaničnega pojmovanja sveta, ko ga Maxwell (1873) in drugi uporabijo za model vseh elektromagnetnih valovanj.

2. Iz teorije toplote, ki jo spodbudi uspešna uporaba parnih strojev med Wattovim patentom (London, 1779) in prvo sprejemljivo razlago delovanja parnih strojev. (S. Carnot: »Razmišljanje o gibanju sil ognja...«, Pariz 1824) poteče pol stoletja. Še nadaljnjih dvajset let poteče, da začno prebirati že pozabljeno Carnotovo knjižnico (v Clapeyronovi priredbi, 1834); potem pa do konca stoletja pod imenom termodinamika« (v začet-

ku tudi »mehanična teorija toplote«) združijo:

— zakon o ohranitvi energije ali prvi stavek termodinamike, ki ga soustvarja cela vrsta nemških, francoskih in angleških avtorjev med leti 1842—52;

— entropijski zakon ali drugi zakon termodinamike, ki nastaja pod vplivom mnogih mislecev v 50. letih. Statistično ga interpretira Boltzmann (Dunaj, 1874) kar sproži še danes aktualna razmišljanja;

— statistična interpretacija narave, ki postane temeljno orodje mikroskopske teorije toplote. Ob transversalnem valu je to drugi uveljavljeni nemehanični model narave.

3. Iz teorije elektromagnetnih pojavov, ki pokažejo tolikšne možnosti za proizvodnjo mehanske (in tudi svetlobne) energije, da obdobje pare prejšnjih let zamenja električna doba. (O tem I. Šubic leta 1898).

Časi se torej spreminjajo, čeravno mnogi starejši eksperimentalni filozofi, kot npr. Lord Kelvin,⁴ ne priznavajo fizike, ki si je ni moč predstaviti z mehaničnim modelom. Zato je bilo uveljavljanje Maxwellovih zakonov (1873), ki jim mehanični modeli pomenijo le priročno, ne pa tudi potrebno ilustracijo, izredno težko. Ob naslednji stopnji, ki jo pomeni uveljavljanje statistične slike narave v kvantni mehaniki, pa postanejo mehanični modeli zelo zavestno napačni opisi narave, ki se jih poslužujemo le zaradi navezanosti na staro dobro klasično mehaniko. V obdobju pred veliko ekonomsko krizo 30. let začno tako fizikalna odkritja naravnost zanikovati objektivnost mehaničnih modelov. Tudi tehnologija občuti prodor nemehanske miselnosti v patentni mrzlici poznega 19. stoletja. Izdelajo dovršene elektromagnetne in toplotne vire in prenose energije, ki izrinejo mehanične prijeme na sam rob tehnologije (kot npr. nepogrešljivi vklopno-izklopni gumb pri televiziji). Seveda mora uveljavitev novega pogleda na svet počakati, da umro soustvarjalci starega.⁴ Med te može stare šole pa moramo prišteti tudi barona Coddellija.

Televizija mehanične dobe³ je namreč ena zadnjih trdnjav izginjajočega načina mišljenja. Mehanični načini analize slike prevladujejo tako pri sprejemniku kot pri oddajniku, čeravno Dieckemann že leta 1906 prikaže možnost katodne cevi za analizo slik (sprejemnik). Vendar je bil potreben še velik kvantno-mehanski preskok, ki je materialnim elektronom pripisal valovne lastnosti,⁵ da se je razvila metoda magnetskega fokusiranja (usmerjanja) elektronov v vakuumu.

— — —

Vse štiri velike komunikacijske tehnologije, ki se razvijejo v stoletju po odkritju

elektro-magnetizma, rastejo druga iz druge. Telegraf je že uveljavljena tehnologija,² ko v 70. letih izdelajo princip telefona. Tri možne uporabe so se ponujale.

1. Glasbeni telegraf.
2. Telegraf, ki bi lahko nosil tok, sestavljen iz dveh, štirih ali več frekvenc.
3. Prenos glasu.

E. Gray, ameriški iznajditelj, je bil tako prepričan, da je mogoče delati le na prvih dveh uporabah,, ki se navezujeta na obstoječo telegrafsko industrijo, da je model telefona za prenos človeškega glasu kar prepustil G. Bellu (leta 1870).⁶ Osem let pozneje pa imajo na Britanskih otokih že 11.000 telefonov, v ZDA pa 13,5-krat več. Nadaljnji razvoj seveda poveže telegraf in telefon v enotno industrijo, saj uporabljata enake vodnike. Brežični prenos (radio) se sprva razvija kot »brežični telegraf«, po prvi svetovni vojni pa se začne uveljavljati kot posebna metoda komunikacije. Tako sta pred zgodnjo televizijo dve možni poti razvoja:

1. »Videofon«, ki naj bi preskrbel po telefonu poleg glasu tudi vidno sliko sogovornika.⁷

2. Brežična televizija, ki naj bi radio opremila s sliko. V desetletju pred veliko ekonomsko krizo 30. let sta postala industrija zabave in reklamiranja vsakovrstnih proizvodov po tisku in radiu tako donosna, da usmerita tudi razvoj televizije kljub starejši telegrafsko-telefonski industriji.

— — —

Bržkone je letalstvo tista nova panoga komunikacije, ki jo najbolj spodbudi množenje vojaških inženirjev⁸ v prvi svetovni vojni. Več denarja pa prinesejo vojaški upi tudi poizkusom televizije. Vendar raziskave marsikdaj držijo v strogi tajnosti. V Nemčiji in ZDA že obvladujejo prenos senc čez žico, ko začne s poizkusi Škot J. L. Baird (1888—1946) v zgodnjih 20. letih. Temu tako denarno kot znanstveno slabo podkovanemu možu se kmalu posreči tehnično-finančni uspeh: leta 1926 prvič javno razkaže svojo televizijo, dve leti pozneje pa prvi pošlje slikovno sporočilo čez Atlantik. To so bile tolikšne novosti, da njih odmev ni mogel mimo oddaljene Slovenije. Ko pa v letih, ki sledijo veliki gospodarski krizi, katodna cev dokončno zamenja mehanično analizo slike, je iznajdba elektronske televizije zaključena. Največkrat kot izumitelja navajajo V. K. Zworykina (leta 1928), vendar pa je »iznajditelje« televizije komajda mogoče prešteti. Televizija nima enotnega, pravega očeta, kot najdba moderne industrijske dobe ne.

Anton III. baron Codelli v svojih spisih iz te dobe trdi, da je »... iznašel in izboljšal električni način za stereoskopsko televizijo...« Vendar mu ne gre do kraja verjeti, nobena poznejših zgodovin ne omenja njegovega prispevka.

Anton III. Codelli je živel neurejeno življenje propadajoče aristokracije. Bil je šolan mislec, inženir. Jezik njegovih privatnih zapisov je nemški, dopisoval se je tudi po angleško, francosko in seveda v »domačem« (slovenskem in srbohrvaškem) jeziku. Njegovi spisi kažejo globoko poznavanje zgodovine tehnologije (letalstva, telegrafije), čeravno v opisu svojih izumov po tedanji navadi povzpetnikov ne omenja svojih neposrednih predhodnikov. Tako je marsikdaj težko določiti, kolikšen del njegovih razmišljanj je resnično izviren.

Čeravno se bržkone ni zanimal za raziskave sodobnikov na fizikalnem področju, le menim, da se je Anton III. Codelli seznanil z »biblijo izumiteljske mrzlice« poznega 19. stoletja — Faradayevimi »Experimental Researches in electricity« (1844—55), ki jih prebira tudi sam T. A. Edison (1847—1931). Faraday je tudi ena redkih znanstvenih avtoritet, ki jo Codelli navaja v svojih spisih.⁹

Codellija so mimo televizije zanimali tudi mnogi drugi izumi, posebej v času vojne 1914—1918. Tako se je poizkusil z električnim pogonom mašin ali pa z naelektrenim vodnim curkom kot obrambnim sredstvom (1917). Tu pa nas bo zanimalo le njegovo delo pri izpopolnitvi televizije, s katerim se je ukvarjal med leti 1911—36. Svoje raziskave »Postopka za daljno videnje s pomočjo elektrike« je Codelli uveljavljal kot patent med leti 1928—1931 v vseh pomembnih evropskih središčih. Nazpomembnejšega patenta v ZDA pa ni dosegel, saj njegov odvetnik (Abrahamson iz Berlina) ni pravilno in pravočasno ukrepal. Inž. Milan Šuklje je leta 1933 zapisal, da je bil tudi sam Codelli preveč pasiven v svojih prizadevanjih, saj je bil bržkone v dvomih, koliko je njegov izum sploh sposoben doseči patent v ZDA nasproti starejšim izumom. Dodal bi, da so ga pokopali predvsem novejši načrti za uporabo katodne cevi v televizijski tehnologiji, kjer ni bilo več prostora za Codellijeva razmišljanja o mehanični analizi slike.

Codelli vsekakor ni izumitelj televizorja, še najmanj v njegovi sodobni inačici, čeravno ga kot takega med drugim omenja Majda Smole v publikaciji Arhiva SR Slovenije Graščina Turn ob Ljubljani (Ljubljana 1980) str. 73. Je le eden izmed mnogih raziskovalcev na tem področju, ki pa so ga poza-

bili do take mere, da ga ne omenja nobena poznejših zgodovin o razvoju televizije.

Kolikor so časovno omejene možnosti za raziskovanje dopustile, sem odkril, da je slovenski tisk pisal o Codelliju dvakrat, med obema zapisoma pa je poteklo pol stoletja.

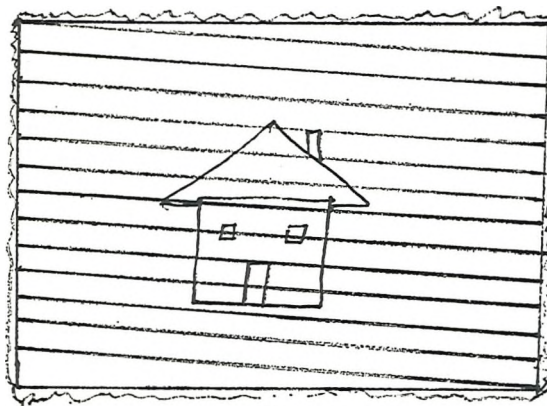
Prvi zapis sega v dobo Codellijeve raziskovalne dejavnosti in boja za uveljavitev patenta. Zapiše ga »Ilustrirani Slovenec« (priloga »Slovenca«) 4. maja 1930 (letnik VI, str. 18). Kot je bilo pri Ilustriranemu Slovencu v navadi, tudi tu avtor prispevka ni podpisan. Videti pa je, da ni bil posebno domač na elektro-tehničnem področju ali pa je vsaj imel težave s slovensko terminologijo. Tako nemško Photo-celle posloveni v »električno oko« (fotocele), govori pa tudi o toku radija«, ki tu pomeni električni tok (sosledje sunkov elektrike), v katerega foto-celica spremeni svetlobne impulze. Naziv »tok radija« zavaja bralca k misli, da gre za nekakšen izsevani (radiacijski) tok. Gre torej za manj posrečeno priredbo nemškega opisa Codellijevega dela. Mnogo zanimivejše pa so fotografije: Codellija samega v pozi misleca, Codellijevega sprejemnega in oddajnega aparata in ponazoritve snemanja mirujočega portreta. Napravo Codelli zgradi v Berlinu, tako da bi bilo tam treba tudi pogledati za njenimi ostanki.

Pol stoletja pozneje Dnevnik (10. marca 1980, str. 26) znova piše o Codelliju (avtor spisa ni podpisan) na pobudo Pavla Gabrovskega zeta Codellijevega livarja Alojza Dolenca. Avtor članka v Dnevniku iz Ilustriranega Slovenca povzema nekatere podatke o Codellijevem inženirskem udejstvovanju in sliko njegovega oddajnega aparata. Nič pa ne omenja Codellijeve zapuščine, shranjene v Arhivu SRS (glej opombo9). Zato pa bralcu postreže z zanimivimi podatki o Codelliju — prvem avtomobilistu v Ljubljani, in pravilno opredeli, da »Codellijev daljnazor« ni bil elektronska, marveč optična naprava«. Zadržno trditev bom podrobneje pojasnil na naslednjih straneh.

Tako smo si ogledali, kakšno mesto je Codelliju odredila zgodovina svetovne in slovenske tehnologije. Za razumevanje Codellijevega dela pa se bo treba prebiti skozi enostaven opis snemalne tehnike tistih dni.

Kaj pravzaprav pomeni pojem analiza slike (scanning). Z analizo skušamo spraviti sliko iz dveh dimenzij v eno. To dosežemo tako, da dovolj na gosto prerisujemo sliko npr. po črtah v vodoravni smeri (glej sliko 1).

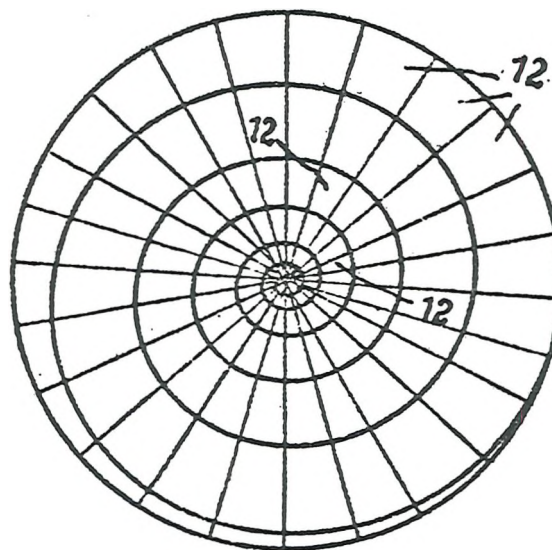
Takšno linearno sporočilo lahko potem prenašamo na daljavo in s sprejemnikom ponov-

Slika 1

no demoduliramo v slikovno obliko. Nipkow-disk je bila prva dovolj hitra mehanična metoda za analizo slike. Slika se tu z analizo spravi v zvezno sosledje informacij. Vendar je bilo gotovo, da vsi deli slike niso enako pomembni za tvorbo vidnega polja. Kako na tej osnovi varčevati elemente, potrebne za analizo slike?

Kolikor vem, je bil Codelli edini, ki je ponudil dobro rešitev postavljenega problema. Namesto po ravni črti analizira on svojo sliko v smeri spirale, ki se vedno bolj gosti, ko gremo proti središču slike (glej sliko 2).

Slika 2 (posneto po fig. 2 iz Codellijevega patentnega spisa — glej opombo 10)

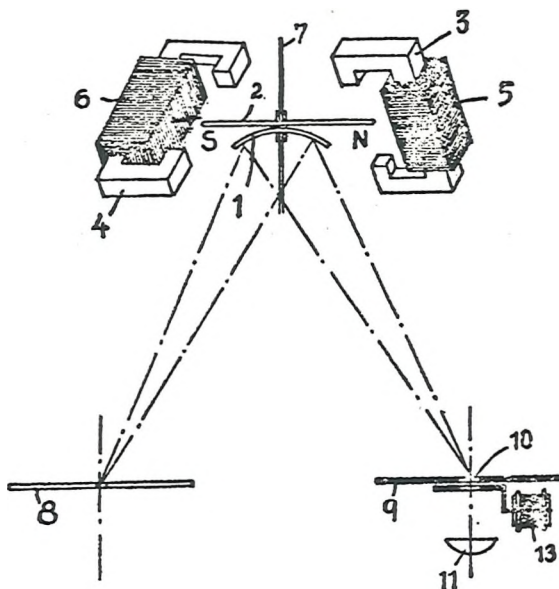
Tako so središčni del slike mnogo nadrobneje analizirali od robnih delov. To ustreza očesu, ki ostro vidi le središče vidnega polja. Takole zapiše Codelli v svojem patentnem spisu:¹⁰

«Da bi ob razdeljevanju slike v vidnem polju dosegli večjo finost elementov slike na robovih, smo po nadaljnjem izumu izbrali

naslednjo razporeditev: razdelitev gre po logaritmičnem spiralnem traku, ki od sredine k robovom narašča po širini, tako da spiralni trakovi drug ob drugem pokrivajo celotno površino (slika 2).

Kako analizirati slike v tej obliki? Codelli živi še globoko v »mehanični dobi«,³ zato so takšne tudi metode, ki jih predlaga.⁹

Poleg nam že znanega Nipkow-disk in Wellerjevega valja (v mislih ima bržkone Wellerja) predlaga Codelli tudi razmeroma zapleteno pripravo »renesančnega zrcala«. (glej sliko 3).

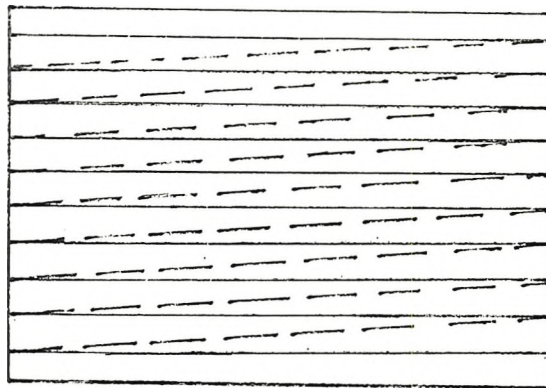
Slika 3 (posneto po fig. 1 iz Codellijevega patentnega spisa — glej opombo 10)

Če zrcalo 1. od kakšnega predmeta 8. na primeren optični način (...) meče realno sliko na zaslon 9. v odprtino diafragme 10, bo zaradi premikanj zrcala celotna slika na zaslonu 9 izvajala premike v obliki spirale. Foto-celica 11, ki je postavljena za odprtino diafragme, bo tako dobivala drugo za drugo svetlobo celotne slike, pri čemer je finost elementov slike odvisna (...) od velikosti odprtine diafragme. Če vzpenjanje spirale narašča od točke, ki ustreza središčnemu položaju zrcala z naraščajočimi amplitudami nihanja zrcala v logaritemskem razmerju (sl. 2) (...) in če istočasno v enaki meri narašča premer odprtine diafragme 10, se bo pojavila razdelitev slike po finem rastru, ki postaja bolj in bolj grob proti robovom.¹⁰

Codellijevo izredno zanimivo idejo spiralne slike tako onemogoči njegova navezanost na »mehanično«³ televizijsko tehnologijo v času, ko se je že močno uveljavila katodna cev kot čisto elektronski način analize sli-

ke. Princip katodne cevi je bil Codelliju seveda znan. Vendar pa je spadal med tiste dvomljivce, ki ji niso pripisovali velike bodočnosti že tik pred Zworykinovo konstrukcijo že dokaj modernega elektronskega sistema — »ikonskopa« (ZDA 1931).

Kolikšne pravzaprav so možnosti spiralne analize slike s katodno cevjo, pa je vprašanje, ki bi se morda zdelo vredno premisleka tudi modernim tehnologom. Današnja analiza slike s katodno cevjo namreč ne spravi slike v zvezno sosledje informacij (glej sliko 4), saj sliko analiziramo le vzdolž

Slika 4

vodoravne linije (polna črta), nato pa moramo curek elektronov spreh hitro postaviti (črtana črta) na začetek naslednje linije. Pri tem pride do časovne zakasnitve, ki jo analizira po zvezni liniji (npr. spirali). Zgodovina nas uči marsičesa.

OPOMBE

1. Claude Chappe (1763—1805) znova »izumi« optični telegraf. Postavijo ga med Parizom in Lille. Za teh 240 kilometrov je sporočilo potrebovalo 2 minuti. Tako naznanijo zmago revolucionarne vojske pri mestu Condé (1794). Potem ko elektromagnetni pojavi za skoraj poldrugo stoletje potisnejo v ozadje idejo optičnega telegrafa, jo v zadnjem desetletju pomanjkanje surovin ponovno spodbudi. Seveda pa gre to pot za »žični« in ne za »brezžični« prenos kot nekoč; namesto žic pa uporabljajo »optične fibre«. — 2. Postavitev transatlantskega podmorskega kabla med Irsko in otoki v Hudsonovem zalivu (2500 km) med leti 1857—66 je ob večkratnih neuspehih in množici idej o obliki kabla in tehniki spuščanja pomenil izreden napredek v industriji, primerljiv le še z gradnjo železnic v istem obdobju. Treba je bilo namreč proizvesti ogromne količine žic in izolacije 32.000 km bakrene žice, 600.000 km železne žice in 300 ton gutaperče izolacijske gume z Malajskih otokov. (Povzeto po Percy Dunshesth: A history of electric engineering (9...), 13. po-

glavje). — 3. V. K. Zworykin, L. G. Ramberg, L. E. Flory: Television in Science and Industry (1958). 4. Posrečno misel sem si sposodil od Thomasa Kuhna (1962). Da je zelo uporabna, nam kaže ne le primer Maxa Plancka (1858—1947), »začetnika« kvantne mehanike, ki pa se posledicam lastnega odkritja odločno upira, temveč tudi primer Williama Thomsona lorda Kelvina (1824—1907) in mnogih drugih. — 5. L. de Broglie med leti 1923—4 pripiše snovi valovne in korpuskularne lastnosti obenem. — 6. D. A. Hounshell: Dva pota k telefonu (Scientific American, 244. No 1. 1981.) — 7. Videofon razvija v H. E. Ives za Bell Telephone Laboratories. ZDA med leti 1927—30. Na Nemškem pa predstavi G. Krawinkel svoj dvolinijski televizijski sistem na razstavi radia v Berlinu 1929. Med leti 1936—40, torej že v letih vojne, pa nemška pošta uporablja javno telefonsko zvezo med Berlinom, Leipzgom, Nürnbergom in Münchnom. 8. Inženirstvo kot poklic: V drugi polovici 18. stol. so se na Angleškem pojavljale mnoge organizirane skupine ljudi, ki se niso toliko zanimale za znanost kot za napredek tehnologije. Takšna je bila »Lu-

mar Society of Birm'ingham«, kjer so sodelovali J. Watt, J. Priestley, E. Darwin in drugi. Okrog leta 1871 pa ustanovijo družbo »Smeatonians«, ki jo poleg J. Smeatona obiskuje tudi Robert Stevenson. Ta družba utre pot za The Institution of Civil Engineers (1818), ki si leta 1828 pridobela Royal Chartee. Tako si inženirji na Angleškem že v generaciji, ki sledi Napoleonovim vojskam, pridobe družbeno priznanje. V drugih krajih Evrope in v slovensko govorečih deželah pa bo treba počakati »izumiteljske mrzlice« poznega 19. stol., da bo uveljavila inženirje. — 9. Te podatke povzemam po 22 tipkanih strani dolgem Codellijevem angleško pisanem tekstu, shranjenem v Arhivu SRS (graščina Turn, št. 19). Glede na jezik pisanja in na pečat odvetnika Abrahamsona iz Berlina sklepam, da gre za dopis, poslan v ZDA v zvezi z uveljavljanjem patentne zahteve okoli leta 1928. Preseneča pa nenavadno veliko število tiskarskih napak v tekstu. — 10. Patentni spis br. 7546 Kraljevine Jugoslavije (7. 6. 1929). Srbo-hrvaški tekst sem ob prevodu moderniziral, meni nerazumljive (manj pomembne) Codellijeve misli pa označil s pikicami (. . .).

RAZSLOVENJANJE SLOVENSKIH VOJAŠKIH ENOT V KRALJEVINI SHS S PRIMEROM MARIBORSKEGA PEŠPOLKA

JANEZ SVAJNCER

Založba Komunist izdaja Zbrana dela Josipa Broza-Tita in ta celoviti pregled Titovih pismenih besedil sili k marsikateremu novemu razmišljanju. Med drugim sestavki sekretarja KPJ govore o odnosu partije do vojske v stari Jugoslaviji. Titove besede opredeljujejo oboroženo silo monarhije in dobesedno kličejo k nadaljnjemu obravnavanju načetih vprašanj. Eno izmed njih je prav gotovo večnarodna sestava vojske ali bolje rečeno način organiziranja armade, ki so jo sestavljali pripadniki različnih narodov in narodnosti.

Naš prispevek bo segel nekoliko nazaj, v čas nastanka skupne vojske kraljevine SHS. Ob primeru Mariborskega pešpolka se da spremljati pot, ki je pripeljala do »jedinствene« vojaške organizacije. Prav gotovo bi temeljit zgodovinski pristop k tem vprašanjem terjala drugačne vire, kot so bili na razpolago, in tudi temeljitejše in širše jugoslovanske razmere obsegajoče delo, kljub temu pa je obravnavani primer zelo zgovoren. V bistvu gre za spremljanje nastajanja novega »45. puka«, kot ga je predstavil major

Ivan J. Krpan¹ leta 1926 v svoji knjigi »Istorija 45. pešadijskog mariborskog puka 1918 do 1923«.

Razmeroma veliko preučevanj je že veljalo nastanku skupne jugoslovanske države po prvi svetovni vojni. Za nas Slovence je z vojaškega vidika zlasti zanimivo obdobje bojev za slovenske meje 1918—19. Ob politično-vojni plati dogodkov preradi pustimo ob tem v ozadju za vsak narod nadvse pomembno dejstvo, da je takrat dejansko nastala določena oblika slovenske narodne vojske. Prvega novembra 1918 je Rudolf Maister stopil pred zbrane vojake in častnike avstroogrškega 26. pehotnega strelskega polka in Slovence pozval, naj ostanejo pod orožjem. Ob mariborskem narodnem svetu ni imel za seboj nobene druge avtoritete, ki bi dajala temu dejanju kakršenkoli neslovenski značaj. Takrat uporabljenej pojem »Jugoslavija« ni ustrezal kasnejši in tudi današnji predstavi o tem poimenovanju in se je nanašal na Slovenijo v sklopu južnoslovanskega dela Avstro-ogrške monarhije. To je bila država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je nastala 29. oktobra 1918

in je obstajala en sam mesec dni do prvega decembra 1918, ko je prišlo do združitve v Kraljevino SHS (Srbov, Hrvatov in Slovencev). Nastala je nova država, ki je sprva pustila dotedanjo vojaško organizacijo in je šele počasi in zato na prvi pogled nevsiljiv postopek naredil iz slovenskih vojaških enot del velikosrbske vojaške organizacije Kraljevine SHS in kasnejše Kraljevine Jugoslavije.

Dovolj dobro sliko o tem procesu bi lahko dalo samo študiranje arhivskega gradiva in temeljita osvetlitev teh vprašanj v okviru celote političnega dogajanja v državi. Te vrstice nimajo ne možnosti in ne namena, da bi segle tako daleč. Gre samo za skromen poizkus pokazati s primerom Mariborskega pehotnega polka, kako je ta slovenska vojaška enota izgubila svoj slovenski narodni značaj in postala ena izmed mnogih enot enotne vojske Kraljevine SHS, ki ni bila nič drugega kot nekdanja srbska vojska v novi državi. V bistvu je čudno, kako je lahko tako tiho in brez odporov izginila v nič slovenska vojaška enota, ki je svojo vrednost in odločnost dokazovala ves čas od prvega novembra 1918 dalje. Kako je mogoče, da so naše takratne stranke v novi državi žrtvovale tudi svojo vojsko? Če bi šlo za neke, samo na papirju živeče in v zraku lebdeče formacije, bi bila razlaga dosti lažja. Tako pa smo Slovenci že ob nastanku nove države, ki naj bi nas osvobodila po tisočletnem nemškem jarmu, izgubili svojo oboroženo silo. Preveč pomenostavljeno bi bilo reči, da so Maistrove in druge takratne podobne enote predstavljale zgolj slovensko »narodno« vojsko. S tako razlago se ne bi dalo odgovoriti na vprašanje, zakaj so bili fanje in možje po štiriletnem dolgem krvolitju še vedno pripravljene ostati pod orožjem. Bojevati se za Jugoslavijo, je za večino prostovoljcev pomenilo bojevati se za lepše življenje. Lepše življenje pa je imele svojo narodno in socialno vzporednico, pravzaprav sta jim bili obe samo del velike celote. Slovenskogoriških in podravskega kmetskih fantov, ki so imeli večino v Mariborskem pehotnem polku, prav gotovo niso poklicala pod orožje samo gesla o prazni »narodni« svobodi.

S koncem prve svetovne vojne je razpadla tudi stara avstro-ogrška vojaška organizacija. Nekaj besed je vendarle treba zapisati tudi o njej. Njena razredna monarhistično buržoazna in nemško-madžarska narava je bila nesporna, kljub temu pa ne moremo prezreti nekaterih pozitivnih dejstev. V spominih slovenskih veteranov je mogoče brati o »slovenskih« polkih, kot jih je nekoč imenovalo tudi slovensko časopisje. Dejansko so obstajale avstro-ogrške vojaške enote, ki jih

je kot narodne opredeljevala sestava moštva. Najbolj je to mogoče videti s primerom pehotnih polkov. Iz let po napoleonskih vojnah je imela Kranjska svoj 17. pehotni polk. Njegovo naborno območje je bila Kranjska in ker je bila to večinoma slovenska dežela, so tudi polk večinoma dopolnjevali Slovenci. Tudi podčastniki so bili v večini Slovenci (drugo vprašanje je stopnja njihove narodne zavednosti), ki so se rekrutirali iz moštva. Občevalni jezik med vojaki samimi in med vojaki ter podčastniki je bil slovenski, razen nujno potrebnih izrazov nemškega vojaškega drila. Častniška sestava je bila razredno daleč od moštva, vzvišena, veliko bolj narodno pisana in nemško obarvana. Temeljito pa se je njena podoba spremenila v jarkih prve svetovne vojne, ko so častniške vrste izpopolnili številni narodno zavedni rezervni oficirji. Ti so se s svojimi vojaki pogovarjali slovensko in pri tem jih tudi ni nihče oviral. Maršbataljoni slovenskih polkov so korakali skozi mesta na fronto proti Italiji z razvito slovensko zastavo, peli slovenske pesmi in tako dalje.

Že ob prelomu stoletja je avstro-ogrška vlada spoznala, da ji lahko vez med vojaštvom in domačim krajem stoji kot ovira pri uporabljanju vojske v političnem dogajanju. Ob rastoči moči proletariata je bilo treba vojaštvo vedno pogosteje pošiljati v kraje, kjer so grozili delavski nemiri. Lahko pa se zgodi, da vojaki ne bi bili pripravljene nastopiti z orožjem proti svojim bratom. Vojaki v domačih krajih niso šli tudi v račun raznarodovalnih teženj. Tako je moral leta 1893 kranjski polk iz Ljubljane v Celovec, celovski 7. pešpolk je moral v hudó nemški Gradec in graški povsem nemški 27. pešpolk je prišel v Ljubljano. Spremembe so bile obrazložene z nedoločnimi frazami o tem, kako je bivanje v domačem kraju škodilo »vojakovemu obzorju«. Kako koristne pa so bile spremembe za vlado, se je pokazalo v Ljubljani najočitneje ob slovenskih demonstracijah leta 1908. Vojaki graškega pešpolka so brez pomisleka streljali v demonstrante in ubili Adamiča in Lundra. Enako politiko pri razmeščanju polkovnih kadrov je ubrala Avstro-ogrška v letih prve svetovne vojne, ko se je bala zaradi vedno močnejšega narodnega in revolucionarnega vrenja morebitnih vezi med vojaštvom in domačim prebivalstvom.

Kljub temu pa lahko rečemo, da so slovenske enote narodne vlade za Slovenije po prvi vojni nastale iz nasledstva slovenskih polkov v stari Avstriji. Novi Ljubljanski polk je nastal iz slovenskega jedra bivšega 17. pešpolka in 7. ter 20. lovskega bataljona v Ljub-

ljani. Slovenski planinski polk je nastal iz 2. gorskega strelskega polka v Ljubljani, celjski polk je nastal iz 87. pehotnega polka v Celju. Tržaški polk je nastal iz bivšega 97. pešpolka in 5. strelskega polka v Novem mestu. Konjenica v Mariboru je bila vezana na slovensko izročilo 5. dragonskega polka. Podobno je bilo s topniškimi in drugimi enotami. Kako močna je bila povezanost s staro-

nemškemu pritisku ostala v polku živa slovenska zavest, je popisal v svoji knjigi Zvesta četa Fran Roš.

Te vrstice niso slučajno v okviru sestavka, pač pa skušajo povedati, kako so Slovenci v novi državi po prvi svetovni vojni v vojaškem smislu dejansko prišli z dežja pod kap. »Slovenski« polki so ostali samo spomin. Težko je sicer primerjati raznarodovalno politiko veli-

Fotografija avstrijskih vojakov - Slovencev, ki si podobne v kasnejši velikosrbski jugoslovanski kraljevi vojski ne bi mogli zamisliti niti v miru, kaj šele v vojni. Fotografija je nastala najverjetneje leta 1917 ali zgodaj leta 1918. Slikali so se vojaki pretežno slovenskega 17. pešpolka v Judenburgu. Fotografijo je poslal domov vojak 17. pp. Anton Rant in po besedah, namenjenih svojem, se da sklepati, da je na sliki prištabna enota tega polka. Nad vojaki je razvita velika zastava v slovenskih narodnih barvah. V njej je še pomanjšana prava polkovna zastava. Veliko vojakov na sliki svojo narodno pripadnost izpričuje tudi z narodnimi trakovi na kapah. Dva vojaka v zadnji vrsti imata majhni slovenski zastavici zatak-njeni tudi v puškinih ceveh. Fotografijo te vrste bi zaman iskali med vojaškimi fotografijami iz staro-jugoslovanskih let, ki bi naj »osvobodila« tudi slovenskega vojaka. Velikosrbska vojaška organizacija je dušila vsako kal narodne svobode v ljudeh

avstrijskimi polkovniki predhodniki — slovenskimi polki — je pokazalo tudi naše časopisje leta 1919. V novi državi je spomladi po porazu prve koroške ofenzive pisalo o »cesarjevičih«, ki so zbežali kot zajci. V prvi svetovni vojni je namreč kranjski 17. pešpolk dobil ime po imejtelju (imejtelj je bil neke vrste častni pokrovitelj) »cesarjeviču« Otonu Habsburškem.

V primeru vojakov iz Maribora in okolice podoba ni bila tako preprosta, ker je naborno okrožje mariborskega 47. pešpolka deloma segalo tudi na nemške štajerske kraje. Zato pa je bil skoraj povsem slovenski mariborski 26. domobranski pehotni polk, kot je to bil v Ljubljani 27. domobranski pehotni polk, med vojno poimenovan kot 2. gorski strelski polk. Jedro mariborskih Maistrovih borcev je bilo iz prej omenjenega 26. strelskega pehotnega polka. Nemški del mariborskega 47. pešpolka je moral Maribor zapustiti, nekateri častniki in del moštva pa so se pridružili Maistru. Kot prostovoljci so prišli v Maribor in na Koroško mnogi pripadniki pretežno slovenskega celjskega 87. pehotnega polka, ki se je med prvo svetovno vojno proslavil v trdih in krvavih bojih na soški fronti, zlasti na Svetem Gabrijelu. Kako je kljub

kosrbske in nemškoavstrijske buržoazije, kljub temu pa sta obe vodili k enakemu cilju — k raznarodovanju.

Po mobilizaciji je general Maister formiral pehotni polk, ki mu je dal ime »Mariborski pešpolk« (tako je z besedo »pešpolk« ohranil že v stari Avstriji uveljavljeno slovensko poimenovanje za tovrstne vojaške enote). Polk je imel tri bataljone s po štiri četami. Vsaka četa je imela tri pehotne vode in en vod lahkih strojnic s štirimi strojnicami. Polk je imel še četo težkih strojnic, tehnično četo in dopolnilni bataljon z dvema četama. Polk je bil v celoti organiziran in opremljen 21. novembra 1918. Slovesno je prisegel. Za poveljnika je bil imenovan podpolkovnik Avgust Škabar. Iz spiska vseh častnikov polka z dne 21. novembra 1918 se da po imenih sklepati, da ni bilo niti enega častnika srbske narodnosti. Vseh častnikov je polk štel 85. Formacija čete v Mariborskem pešpolku je bila naslednja: četa je imela poveljnika, tri vodne častnike, 1 narednika, 4 podnarednike, 12 korporalov, 12 frajtarjev in 105 vojakov. General Maister je zaradi svoje mobilizacije sicer dobil od poverjenika za obrambo takratne ljubljanske vlade ukor, vendar se nanj ni oziral.

Delovanje tega polka je bilo že popisano in ni treba ponavljati znanih podatkov, ki za obravnavo naše teme tudi niso potrebni. Dodati pa moramo, da je posrbljanje slovenskih vojaških enot potekalo od zgoraj navzdol. Novembra 1918 je Maistrovo poveljstvo dobilo rang brigadnega poveljstva z imenom Štajersko obmejno poveljstvo. Njegov poveljnik je bil general Maister, načelnik štaba major Jernej Ankerst. Pred tem je bilo v Ljubljani ustanovljeno II. vojno okrožje kot vojaško izvršni organ narodne vlade, a za poverjenika za vojsko postavljen rezervni kapetan dr. Lovro Pogačnik. Kot načelnik štaba mu je bil dodeljen generalštabni podpolkovnik Ulmanky.

Začetek konca slovenske vojaške organizacije je bila ukinitve poveljstva II. vojnega okrožja v Ljubljani, do katere je prišlo s prvim februarjem (Krpan navaja kot datum četrty februar) 1919. Z ukazom poveljstva srbske kraljeve vojske dne 22. XII. 1918 je bilo namesto poveljstva II. vojnega okrožja ustanovljeno poveljstvo Dravske divizijske oblasti. Temu poveljstvu so bile podrejene vse enote na slovenskem ozemlju. Za poveljnika je bil imenovan srbski kraljevi general Krsta Smiljanić. Tako je v času prve neuspele aprilsko-majske ofenzive leta 1919 slovensko vojaštvo že sodilo v okvir enotne vojaške organizacije Kraljevine SHS, čeprav so slovenske enote še vedno obstajale. Pred drugo ofenzivo je prišlo do reorganizacije Mariborskega pehotnega polka, toda iz imenskega pregleda častnikov polka z dne 23. maja 1919, torej pred ofenzivo, se še vedno da sklepati, da je polk ohranil svojo prvotno slovensko sestavo. Vse za drugo koroško ofenzivo pripravljene enote so bile razporejene v pet odredov. Štirim so poveljevali častniki srbske kraljeve vojske in samo Labotskemu odredu slovenski general Maister. Trije bataljoni Mariborskega pešpolka so z enim bataljonom Tržaškega pehotnega polka, z oddelkom konjenice, z gorsko baterijo Celjskega topniškega polka, z eno težko havbično baterijo in s telefonskim vodom sestavljali prej omenjeni Labotski odred.

V ofenzivi je poveljevala vrhovna komanda iz Beograda. Sodelovale so enote Dravske divizije in deli Savske divizije. Povelje za napad je dal poveljnik IV. armadne oblasti general Boža Janković. Pred napadom je dodal Labotskemu odredu svoje povelje še general Maister. Po ofenzivi tovrstnega Maistrovega akta že ni bilo več. Vojakom se je zahvalil poveljnik IV. armadne oblasti general Boža Janković. »Junaci! Naredbom mojom Dj. O. Br. od 27. maja ove godine pozvao sam Vas na oružanu akcijo protiv naših vaz-

gašnih neprijatelja Austro-Nemaca... Vi ste se junaci ovome mome pozivu i naredbi sa puno gotovosti i požrtvovanja svesrdno odazvali i to uprav onako, kako sam uvek sa pouzdanjem na Vas računao...«. V njegovih besedah ni bilo niti enega stavka, ki bi dal slutiti, da se ne obrača samo k svojim srbskim enotam. Ob odlikovanjih in pohvalah Mariborskemu pehotnemu polku je bilo pozneje izrecno poudarjeno, da so podeljene za zasluge ob drugi koroški ofenzivi. Podeljena so bila odlikovanja prejšnje Kraljevine Srbije, ki so postala tudi odlikovanja nove Kraljevine SHS.

Pri tem se je pomembno ustaviti še ob posebnem vprašanju. V nastajanju skupne vojaške organizacije Kraljevine SHS je imel dobesečno prelomni pomen aprilsko-majski neuspeli napad na Koroškem. Slovenske enote so bile povsem poražene. Še isti mesec je bila izvedena druga koroška ofenziva, ko je poleg slovenskih enot sodelovalo tudi nekaj neslovenskih enot. Ofenziva je povsem uspela. Ne da bi se spuščali v vprašanja povečanega števila in podobnim razlogom, ki so prispevali k uspehu druge ofenzive, se velja ustaviti ob vprašanju o vzrokih poraza prve koroške ofenzive. Lojze Ude posebej poudarja,² da se pri tem predvsem ne sme poenostavljati, in ima prav. »Poraz slovenske vojske na Koroškem konec aprila in v začetku maja je pokazal, da v tem mesecu Slovenci niso bili tako močni, da bi sami zavzeli slovensko Koroško. Priti so morali na pomoč Srbi. To je poslabšalo notranjepolitični položaj Slovencev v Jugoslaviji,« zapiše Ude nekaj strani dalje pomembno misel.³ Ob tem pa utemeljeno ovrže trditve, da je bila neuspela ofenziva v vojaškem smislu samo slovensko »delo«. Dravska divizijska oblast z generalom srbske kraljeve vojske Smiljanićem je začela formalno in dejansko poslovati že prvega februarja. Ude zapiše, da so ji »od tega dne dalje poveljniki slovenske vojske pošiljali poročila o vseh važnejših dogodkih in opazanjih na fronti dravske divizijske oblasti.«⁴ Dravska divizijska oblast je tudi odobrila dispozicije za potem neuspelo ofenzivo.⁵ Zato je toliko bolj začudenja vredna v ohranjenih spisih Dravske divizijske oblasti zapisana kritika vodstva slovenske vojske v bojih konec aprila 1919 in v začetku maja 1919.⁶ Ali bi bilo potemtakem mogoče sprejeti vojaško povsem nelogično razlago, da je bilo poveljstvo Dravske divizijske oblasti zgolj opazovalec dejavnosti enot svoje divizije? Če ne upoštevamo razmerja sil s sovražnikom, je uspešnost bojnega delovanja enote, morala borcev in vse drugo, kar je potrebno za zmago, predvsem

odvisno od vodstva in vodenja enote. Vodenje pa se v vojski vedno začinja zgoraj in nikoli ne na sredi lestvice hierarhije vojaške organizacije. Ob upoštevanju tega dejstva je takoj lažja razlaga vprašanja, zakaj so bili tako slabi uspehi bojevanja slovenskih enot v prvi koroški ofenzivi, ko pa so te iste enote v nekaterih primerih celo izjemno pogumno stale pred sovražnikom v mesecih pred ofenzivo in, kot smo že zapisali, v ponovni ofenzivi ob koncu istega meseca.

Z ukazom ministra vojske in mornarice z dne 1. junija 1919 je bila 25. junija 1919 opravljena demobilizacija vseh obveznikov, ki so bili starejši kot 38 let, vendar ta ukrep še vedno ni posegel v polkovno narodno sestavo Mariborskega pešpolka.

Že tretjega julija 1919 pa je polk dobil ukaz vrhovne komande in poveljnika Dravske divizijske oblasti z dne 30. junija 1919, da s 15. julijem 1919 preneha obstajati ime Mariborski pehotni polk. Od tega dne dalje ima polk novo ime »45. pešadijski puk«. Tako je s 15. julijem 1919 začetek konca slovenskega »Mariborskega pešpolka«. Z vključitvijo v velikosrbski sistem vojaške organizacije Kraljevine SHS so bili omogočeni naslednji koraki, ki so polku povsem odvzeli slovenski značaj.

Vprašati pa se je treba, kako je to in druge spremembe sprejelo moštvo. Ne smemo pozabiti, da je 22. julija 1919 izbruhnil v Mariboru velik vojaški upor. V njem so imeli pomemben delež tudi vojaki Mariborskega pešpolka. Pred uporom je že 19. julija 1919 neki desetnik Mariborskega pešpolka izjavil v pralnici perila v Vetrinjski ulici, da mariborski vojaki pripravljajo preobrat, ker nočejo kralja. Tudi v znani in že objavljeni uradni beležki o uporu z dne 23. VII. 1919 je na prvem mestu zapisano, da je prišlo do upora zato, ker vojaki ne marajo kralja Petra. Drugi vzrok je bila zahteva po povečanju mezd in tretji zahteva po republiki. Iz teh in drugih gesel v uporu je bil jasno razviden izraz nezadovoljstva s centralistično vladavino velikosrbske buržoazije in monarhije, kot je ugotovil že raziskovalec tega upora dr. Milan Ževart. Dejansko pa se je ob ugotovljenih opredelitvah upora težko živeti v kožo vojakov in častnikov Mariborskega pešpolka v času izgubljanja njegove slovenskosti. Vojaki so pot v okviru enotne vojske kraljevine SHS skoraj gotovo čutili v vsakdanjem življenju. Vzdušje prostovoljne pripravljenosti pri izpolnjevanju nalog iz zime 1918—19 se je spremenilo znova v zakontnosti vsakdanjega kasarniškega drila. Z uveljavljanjem pripadnosti kralju Petru se je izgubljala na-

rodnoobrambna ost slovenske vojske, razen tega pa je znova zazijal prepad med vojaki in častniki, kar je značilnost odnosov v katerikoli vojski po prenehanju vojnih preizkušenj, ki družijo vojake in oficirje. Beg nekaterih vojakov po neuspelem uporu v Avstrijo lahko razlagamo tudi kot dokaz dejstva, da so v novih razmerah gledali drugače tudi na Avstrijo, kamor so zbežali. Če bi jim bilo zgolj do dezerterstva, bi to lahko storili že prej. Tudi samo strah pred posledicami zaradi sodelovanja v uporu ne bi mogel biti dovolj močan razlog za pot k »sovražniku«. Upor v celoti je bil najmočnejši izraz nezadovoljnosti slovenskega vojaštva z novim življenjem v novi državi in razočaranja ob izglabljenih predstavah o Jugoslaviji — narodnih in razrednih. Drugače si ni mogoče razložiti, da samo nepomemben del slovenskega vojaštva ni sodeloval v uporu ali vsaj priregnul z uporniki.

Ne pozabimo, da bi lahko razlogi, ki so popeljali v upor vojake slovenskih enot, enako vplivali tudi na neslovensko enoto — vojake 36. karlovškega pešpolka — vendar niso. Karlovčani so bili tisti, ki so zatrli upor slovenskega vojaštva.

Prvega avgusta 1919 so bili odpuščeni vsi vojaki letnika 1899. Tako se je število vojakov v polku zelo znižalo, pričelo pa se je s pospešenim odpuščanjem rezervnih častnikov starejših letnikov. Tretjega septembra 1919 je imel polk še 51 častnikov, 367 podčastnikov, 131 kaplarjev in 1218 vojakov.

Ob tem velja dodati, da je bil letnik 1899 maja 1920 spet vpoklican. Vojaška služba v Avstriji mu ni bila priznana, v slovenskih vojaških enotah pa šele od prvega februarja 1919 dalje. Tako je Kraljevina opredelila začetek delovanja Dravske divizijske oblasti kot nastanek skupne vojske Kraljevine SHS.⁷ Na doslužitev vojaškega roka pa bivši pripadniki slovenskih polkov niso bili vpoklicani k svojim enotam. Tako so se morali v urjenju najprej privaditi srbohrvaškemu jeziku.

Februarja 1920 je polk zapustil položaje ob severni meji in se zbral v Mariboru. Ob odhodu s fronte je general Maister naslovil na polk posebne besede slovesa. »Gospod podpolkovnik Škabar, Vaš polk je prvi slovenski polk, ki si je sam pričel pisati svojo jugoslovansko zgodovino takoj po prevratu. Vaš polk ni samo osvoboditelj Maribora, temveč tudi osvoboditelj tistega dela Štajerske, ki si ga je hotel nasilno prisvojiti grabežljivi Nemeč...«, je med drugim zapisano v teh Maistrovih besedah. Najbolj očitno pa je, kako težko je generalu slovo od »njegovega«

Se neobjavljena, tudi nepojasnjena, vendar zelo bojevit fotografija enote slovenske vojske iz bojev na Koroškem. Najverjetneje je nastala maja 1919. Napis pod smrtno glavo in prekrizanima ročnima granatama pove, da gre za vojake »jurišne čete«. Simbol jurišne čete je enak tistemu, ki so ga nosili tudi slovenski pripadniki avstro-ogrskih jurišnih enot v prvi svetovni vojni. Tudi noža, ki ju drži vojak v ospredju, sta značilna jurišna noža iz bojev na Soči in v tirolskih gorah. Zato pa so uniforme vojakov, podčastnikov in častnikov na fotografiji značilne za slovensko vojsko po prvi svetovni vojni. Čeprav ni potrjeno, so skoraj gotovo na sliki vojaki jurišne čete Ljubljanskega odreda, ki ji je poveljeval nadporočnik Jakob Potočnik

polka. Po svoje pa so Maistrove besede zelo zgovorne; od poudarjanja slovenskosti polka do njegovih zaslug. Videti je, da mu ni bilo lahko, ko se je poslavljaj od svoje enote, po drugi strani pa je bil že tako brez moči v mašineriji nove enotne vojske, da mu kaj drugega ni preostalo. Sprijaznil se je tudi z novim polkovnim imenom. Ali bi lahko od njega pričakovali kaj drugega? O tem je pretežno soditi...

Štiriindvajsetega marca 1920 je regent Aleksander podpisal ukaz s katerim je ukazal, da se od 5. aprila do 5. maja opravi popolna demobilizacija. V ukazu z dne 31. marca se je Aleksander obrnil k vsem demobiliziranim vojakom. Njegove besede so veljale dejansko srbski vojski — osvoboditeljici in nikomu drugemu. Prebrali so jih seveda tudi v Mariboru.

Tako je bilo med demobilizacijo odpuščenih iz 45. polka 10 rezervnih častnikov, 4 naredniki, 13 podnarednikov, 57 kaplarjev in 1276 vojakov. Polk je dal 1360 pripadnikov in dejansko izgubil skoraj vse svoje število. Začela se je spreminjati tudi nacionalna podoba častniškega in podčastniškega zbora. Izmed treh bataljonov sta dva bataljona dobila srbska poveljnika. Kadrovske posegi so segli celo tako daleč, da je dotedanjega polkovnega poveljnika podpolkovnika Škabarja, ki se je izkazal ob koroški ofenzivi, zamenjal pridošli polkovnik Panta M. Draškić. Da je bila degradacija čim bolj očitna, je bil podpolkovnik Škabar imenovan za pomočnika poveljnika polka, torej za pomočnika svoje še včerajšnje dolžnosti. Spreminjala se je še nadalje narodnostna podoba častniške sestave. Brez vsiljivega enkratnega očitnega reza so bili zdaj eden zdaj drugi izmed slovenskih častnikov premeščeni iz polka na

druge dolžnosti. Temeljito pa je spremenil polk tudi sestavo moštva. Devetindvajsetega junija 1920 je prišlo na odslužitev vojaškega roka v polk 169 rekrutov iz pančevskega vojaškega okrožja, drugega julija pa še 122 rekrutov iz vojaškega okrožja Sremska Mitrovica, 46 rekrutov iz mostarskega in 270 rekrutov iz vojaškega okrožja Karlovac. Tako je polk postal narodno mešan. Petega julija je prišlo še 48 rekrutov iz petrinjskega vojaškega okrožja. Povsem razumljivo, da je taka podoba nacionalne sestave terjala enoten poveljevalni jezik in tudi enoten sporazumevalni jezik. tudi narodno še tako zaveden slovenski častnik se ne bi mogel obračati k svojemu moštvu drugače kot v srbohrvaščini. Tako je v povsem tuje jezikovno okolje prišlo tudi 320 rekrutov iz mariborskega vojaškega okrožja, ki so prišli v polk 20. avgusta 1920. Rezervni častniki, ki so bili dejansko bojno jedro polka, so bili demobilizirani. V vojski so ostali častniki — Slovenci, ki so se odločili za poklicno vojaško kariero. Ta je od njih terjala prilagoditev odnosom v vojski, ki so jih lahko v procesu razslovenjanja polka tudi sami spremljali. Tako se z odločitvijo za poklicno vojaško pot niso odločali za nekaj njim neznanega. Dobro so vedeli, da nova vojska nima nič več skupnega s slovenskimi enotami iz let 1918/19 in da se bo v službi treba odpovedati tudi svojemu jeziku. K temu so pripomogle tudi namestitve po garnizijah daleč od Slovenije. Skoraj praviloma je vsako povišanje prineslo tudi novo razporeditev. Tako je višji čin odtehtal dejstvo, da je bilo treba odriniti na pot v garnizije na jugu države. Položaj slovenskih častnikov v vojski Kraljevine SHS in Kraljevine Jugoslavije je vprašanje, ki ne zadeva samo 45.

polka, temveč celotno vojsko in položaj vseh nesrbskih častnikov v njej. Od oficirjev se je terjala nacionalnost. Beseda je imela takrat drugačen pomen, kot ga ima danes. Država je imela en narod s tremi plemeni, torej je bil nacionalizem zavest o pripadnosti temu »narodu«, ki je bil poistoveten tudi s skupno državo. Biti Hrvat, Slovenec ali Srb pa je pomenilo samo pripadati enemu izmed plemen tega »naroda«. Ta nacionalizem (lahko bi mu rekli tudi državnotvornost) je imel vse značilnosti velikosrbstva. Začelo se je pri jeziku, pripeljalo celo tako daleč, da so se slovenski častniki podpisovali v cirilici, posebej pa je bilo določeno, da se morajo odpovedati pisanju svojih priimkov na nefonetičen način. Tako bi se moral Mirko Pleiweiss iz stare zavedne slovenske družine podpisovati samo še kot Plajvajs in podobno.

V vojski Kraljevine SHS se je vseh, ki so nosili prej avstro-ogrsko uniformo, prijel ime »crnožuti«. Ta zaničevana oznaka je delala mejo med njimi in kraljevimi srbskimi oficirji. Lahko pa dodamo, da so tudi mnogi izmed teh »črnožoltnih« častnikov naredili lepo vojaško kariero, žal pa njen vzrok niso bile vedno sposobnosti oficirja in njegova pripravljenost braniti državo. V bistvu je država sama terjala od častnika neznačajnost. Kdor se je z lahkoto odpovedal svoji narodni pripadnosti, kot se je moral poklični častnik, se je lahko odpovedal tudi državi, kot se je pokazalo leta 1941. Eden izmed najbolj kričečih tovrstnih primerov je bil kameleonski Leo-Lav Rupnik. Po drugi strani pa se ni mogel nikamor povzpeti kateri izmed slovenskih častnikov — rodoljubov, ki so svoje rodoljubje dokazali tudi s krvjo.

Izmed častnikov Mariborskega pešpolka je bila najbolj kričeč primer »kariera« pogumnega branilca Radgone in enega izmed redkih odlikovancev z redom belega orla V. stopnje z meči — Benedikta Zeilhoferja. Znan je bil po lepem odnosu do vojakov in po nespornih vojaških sposobnostih, toda na njegovo vojaško službo so vplivali vzroki, ki z vojsko ne bi smeli imeti nobene zveze, na primer dejstvo, da je bil njegov tast znani mariborski politik SLS dr. Leskovar.⁸

Narodnostna podoba polka je prispevala v Mariboru, kot drugod, da so zrasle meje med vojaštvom in mestom. »Domači« polk ni bil več sestavljen iz domačih fantov. Prva pregraja je bil že jezik. Vojaška oblast je skušala še nadalje gojiti »domačnost« polka, vendar je ta ostala pri stikih med aktivnimi častniki in predstavniki vladajoče buržoazije. Tako so na »slavah« in ob podobnih priložnostih sedeli skupaj za pogrjnjenimi mizami oficirji s (srbsko govorečimi) poslanci, županom in vplivnimi posamezniki iz vrst kapitalistov in organizacij, ki so se zavzemale za »jedinstvo«.

Leto 1920 je bilo prelomno za sestavo slovenskih vojaški enot. Ali je ostalo vse skupaj brez odmevov? Enotna vojska je sodila v koncept državnega »jedinstva«. Avantgardna sila jugoslovanskega delavskega razreda — KPJ — se je na prvem in drugem kongresu izrekla za narodno »jedinstvo«, tako ob tem ni mogoče pričakovati posebej stališč proti enotni vojaški organizaciji. Ob realnost nove vojske je trčila slovenska buržoazija sama. Žal pa se ob njenih odzivih ne da izogniti vtisu, da je šlo bolj za poizkuse zadovoljiti vzburjeno ljudstvo, kot pa za resne napore

Redka fotografija našega slovenskega junaka Malgaja in njegovih borcev. Vsega nekaj dni pred smrtjo jo je poslal Janku Virantu v Sentjur pri Celju. Na zadnji strani fotografije je Franjo Malgaj lastnoručno napisal naslednje vrstice: »Guštanj, 24. IV. 19 Dragi! Tu Ti pošiljam ostanek naše prve jugoslovanske vojske na Koroškem. Srčne pozdrave, Franjo« Malgaj in njegovi imajo značilne uniforme in pokrivala slovenske vojske 1918/19

za spremembo stanja. »Jugoslovanski klub« je oktobra 1920 naslovil na vojnega ministra posebno spomenico. Poslanci so se zavarovali in uvodoma zapisali, da so dejansko pod pritiskom pritožb, ki so jih dobili, torej so samo neke vrste glas ljudstva. V bistvu pa je spomenica podoba takratne vojske in zato je prav, če jo navedemo v celoti, kot je bila v časopisu predstavljena slovenski javnosti.

»Spomenica naših poslancev glede ravnanja z našimi vojaki.«

»Jugoslovanski klub« je dobil od lokalnih organizacij svoje stranke iz cele Slovenije pa tudi od vojakov direktno, celo vrsto pisem in poročil o velikih nedostatih v vojski in o neprimernem ravnanju z vojaki od strani podčastnikov in častnikov. V trdnem prepričanju, da hočete ne samo kot odgovorni minister, temveč tudi kot aktivni general, odpraviti nedostatke v korist naši domovini, se obračamo na Vas s to spomenico, zavedajoč se svoje lastne odgovornosti nasproti narodu in državi. Pritožbe so iz sledečih garnizij, odnosno krajev: Zaječar, Negotin, Subotica, Niš, Valjevo, Split, Knjaževac in Belgrad ter se nanašajo na sledeča dejstva.

1. Hrana moštva je ponekod nezadostna po množini, nesnažno kuhana često iz pokvarjenih sestavin, zato nezavžitna. Posebej pa še pride v poštev, da se kuhinja prav nič ne ozira na način življenja in prehranjevanja moštva, kakor ga je bilo moštvo vajeno celo dobo do svojega rekrutovanja.

2. Obleka moštva je nezadostna in pomanjkljiva, ravno tako tudi obutev, ali pa je sploh ni, in tako mora moštvo ali bosonogo služiti ali pa hoditi in delati v svoji lastni, večinomoma že strgani obleki in obutvi.

3. Povsod v vojašnicah vlada nesnaga, ki bi se dala odpraviti. Uši, stenice, miši, podgane in druga golazen muči moštvo podnevi in ponoči. Uprava ne skrbi dovoljno za čistočo in red, ter se posebej tudi premalo briga za zdravstveno stanje, da se vsled vnevarnosti odgovornih faktorjev širi malarija in druge bolezni.

4. Med največje nedostatke v vojski pa spada dejstvo, da se z moštvom ravna popolnoma proti jasnim določbam vojnega zakona s tem, da se ljudi — često brez najmanjšega vzroka — batinja, klofuta in naravnost barbarsko kaznuje z gledanjem proti soncu. Posledica tega postojanja so težka telesna obolelost, deloma celo oglušitev in izguba vida. Taki in enaki slučajji se nam navajajo v pritožbah.

5. Neprimerno je npr. tudi to, da se ljudi kaznuje ali pa se iz kaprice ne dovoli po cele dneve, da bi pili vodo ali šli na izprehod.

6. Popolnoma običajno je po nekaterih oddelkih, da se posebej Slovence dosledno sramoti z izrazom »švaba«, ako medsebojno govorijo svoje narečje, in da se jim na nedostojen način kolne Boga in mater.

7. Naši vojaki se po nekaterih krajih silijo v pravoslavno cerkev in se jih sili delati križ po pravoslavnem predpisu, ne da se jim niti prilike, niti časa, da bi zadostili svojim verskim dolžnostim.

8. Izredno neugodno vpliva tudi dejstvo, da ne dobijo izplačanih svojih skromnih dnevnic.

9. Administrativna uprava posluje izredno počasi in nemarno. Vloge se po več mesecev ne rešijo in ležijo na mizah ali pa celo izginejo.

10. Vojakom se ne zaračunava služba, ki so jo deloma prostovoljno, deloma na poziv opravljali že v naši državi in v naši vojski.

11. Tudi je dejstvo, da pri nekaterih oddelkih naši vojaki ne dobivajo in ne smejo čitati časopisov iz svojih domačih pokrajin.

Ako pregledamo materialne in lične izdatke za vojsko, kakor so preliminirani lani in letos v državnem proračunu in računamo te izdatke na poedinega vojaka, pa primerjamo vse to z izdatki v Italiji, v Franciji in na Angleškem, pridemo do zaključka, da je naš vojak mnogo dražji, kakor oni, pa se veliko slabše hrani in oblači. O duševni hrani, o izobrazbi in o vzgoji še tukaj ne govorimo. Jasno je, da morajo biti nedostatki v upravi.

Mi zato zahtevamo:

1. Da se z vojaštvom postopa strogo po zakonu. Kdor krši zakon napram moštvu, naj se takoj kaznuje ravno tako, kakor prostak. Le s tem nam je zajamčena dobra morala v armadi.

2. Odpravijo naj se vsi grajani navedeni nedostatki glede prehrane, oskrbe z obuvanjem in obleko in glede čistoče in higijene.

3. Vojaštvo se naj kolikor najbolj mogoče združuje po pokrajinah, iz katerih se rekrutira, in naj se posebej v oddelkih ne mešajo npr. Slovenci z Albanci. To je bilo in še obstoji v drugih armadah in jim nikakor ni v škodo. Vzglede Francije, Angleške, Italije in Amerike to jasno izpričujejo.

4. Moštvo naj ima vsaj nekaj oficirjev in podoficirjev iz svojih krajev, ker ti bolj razumejo njegove običaje in telesne ter duševne potrebe. Vsi skupaj pa se naj vzgajajo v duhu tradicij srbske vojske, kjer je bil oficir možu drug v trpljenju in veselju.

5. Zahtevamo končno takojšnjo preiskavo o navedenih nedostatih v označenih krajih ter primerne ukrepe in ukaze, da se dodatki odpravijo.

Gospod minister! Izročamo Vam to spomenico v nadi, da nam ne bo treba stopiti v javnost in grajati z javne tribune, kar je gnilega in neprimerne v vojski. Ako se naši zahtevi ne ustreže, bi bili v to prisiljeni. Sprejmite, gospod minister, izraz našega osebnega spoštovanja. Belgrad, dne 4. oktobra 1920. Za Jugoslovanski klub: dr. Ivo Hohnjec, I. Vesenjaj, Sušnik, Fon.⁹

Prišlo je tudi do nekaterih časopisnih napadov na militarizem. Segli so tudi dalje od razmer v vojski in v enem izmed uvodnikov v Slovincu je bilo med drugim zapisano: »Naš militarizem gre še dalje. On ne vidi svoje odlične in prve naloge v obrambi našega ozemlja od zunaj; on se ne smatra za organizatorja ljudske odporne sile proti vnanjim sovražnikom, ne, on hoče uporabiti svojo silo v notranjosti države proti našemu ljudstvu...«¹⁰ Tovrstnim stališčem se ne da odrehati odločnosti, vendar pa so se kmalu izgubila v strankarskem kompromisarstvu. Tudi regent Aleksander je v svojih govorih poudarjal, da je vojska najmočnejša in zadnja opora »jedinstva«. Tako se je bolj zanašal na vsiljeno jezikovno poenoteno velikoskopsko militaristično organizacijo kot na resnično enotnost jugoslovanskih narodov in narodnosti, ki so lahko enotni samo kot enakopravni in narodno ter razredno svobodni delovni ljudje.

Da je šlo pri vsem skupaj v glavnem samo za strankarsko nabiranje glasov pred bližnjimi volitvami in ne za resne napore za preobrazbo vojske, potrjuje tudi predvolilni shod dr. Ivana Tavčarja v Ljubljani. Za liberalce (JDS), ki so bili »državotvorni«, je bila armada glavna »moralistična sila« Jugoslavije in »glavni steber našega mednarodnega ugleda«. Kljub temu pa je dr. Tavčar novembra 1920 na predvolilnem shodu v Unionu dejal: »Če bomo imeli armado, morala bo kakor vsaka druga panoga državne uprave stati pod kontrolo parlamentarnega nadzorstva. Armada ne bo smela tvoriti, kakor se sedaj včasih pripeti, samostojno državo v državi. Tudi ne bo smela biti monopol za eno samo pleme, tako da bodo po sprejetju ustave morale v hipu odpasti tiste sramotne kulture in vsaki ljubezni do skupne domovine naravnost v obraz bijoče razmere, kakor jih doživljamo dandanes, ko se slovenski častniki iz služb pode in preganjajo kakor brezpravne pare. Tudi za armado zahtevamo popolno enakopravnost, in ustava mora Slovincem omogočiti, da postanejo enakopravni člani naše vojske, da se jim godi kakor vsakemu drugemu državljanu, tako da končno postane Slovenec magari še general Dravske divizije...«¹¹ Klerikalce, ki so se imeli za

edine branilce slovenstva, so te besede ljubljanskega župana zbadle in so mu očitali, da je »gospod dr. Tavčar dobesedno prepisal program SLS glede armade...«, obenem pa zlobno namigovali, da bi se morali v Beogradu pozanimati za ta razdiralna stališča.¹²

JDS je imela v Mariboru velik shod 7. novembra 1920. Takrat je dr. Sernec med drugim dejal: »Treba nam utrjenje naše armade. Danes ruje SLS proti armadi in edinstvu in sicer s tem, da po deželi kuje tajne resolucije, ker se naši fantje pošiljajo kot vojaki v Srbijo, namesto da ostanejo doma. So že pozabili, kako so naši stari možje v interesu tuje države morali leta in leta prebiti na daljnih bojiščih? Našim fantom ne more nič škodovati, ako v našem lastnem interesu branijo tudi Albanijo, saj je vendar naša skupna meja.« Glede »grozodejstev« z našimi vojaki opozarja govornik na pretiranost teh vesti, priznava pa, da se kažejo tu in tam obsojanja vredni nedostatki. Ampak kar se tiče kot naravnost grozodejstev razvpitih slučajev, se je ugotovilo, da se nahajajo med našimi vojaki hujskači (renegati, komunisti), ki nalašč hujskajo naše brate celo tako daleč, da nalašč hodijo bosu in napol goli... Naša dolžnost je, da se zavarujemo proti taki sistematični gonji in da branimo ugled naše armade, saj je ona tista, ki bo osvobodila naše neodrešene brate.« (živahno odobravanje).¹³ Na tem zboru pa je minister Kukovec dejal: »Ne pozabimo tudi, da bo slovensko pleme vodilni narod v Jugoslaviji!«¹⁴

Te besede značilno pripovedujejo o stanju, ki ga je Edvard Kardelj imenoval kot sanje slovenske buržoazije o »nekaki vodilni poziciji v Jugoslaviji«. Z zmago velesrbske hegemonistične smeri in centralizma v našem notranjem političnem življenju so šli vsi podobni upi slovenske in hrvaške buržoazije dokončno po vodi.¹⁵ Ker pa so se ti računi slovenskih »voditeljev« izjalovili, pravi Kardelj naslednje: »Zgodilo se je natanko tako, kar so izkusili Slovenci že tolikokrat v zgodovini: vsako podpiranje reakcije je navsezadnje poslabšalo na eni strani položaj slovenskega naroda, na drugi strani pa je nujno zadelo tudi nosilca reakcionarne politike samega.«¹⁶

Po nekaterih prej omenjenih uporih proti militarizmu v začetku obstoja nove skupne kraljevine je tudi prej opozicijsko slovensko časopisje ubralo druge poti. Tako je Ilustrirani Slovenec objavljala fotografije naših »vrlih« fantov — vojakov, ki so služili vojaški rok daleč od domovine. Kakšnega salta v ocenjevanju vojske je bilo sposobno to časopisje, zgovorno pripoveduje med drugim zapis ob jesenskih manevrih ljubljanske in

škofjeloške garnizije leta 1929.¹⁷ Pisalo je o zdravem duhu, ki vlada v naši armadi, o njeni dobri opremljenosti in o častnikih, »ki žive od jutra do mraka med svojimi vojaki, dele vse dobro in slabo z njimi, kar potem tudi ustvarja nekako medsebojno tovarištvo.« O tej isti temi pa je še celo desetletje kasneje, ko bi se lahko marsikaj že spremenilo na bolje, tovariš Tito leta 1940 med drugim zapisal, »da je nesposobnost vojaškega vodstva ena od pglavitnih ovir za okrepitev vojaške moči. Aktivni vojaki, podčastniki in častniki niso sposobni z vojaki ravnati človeško; vse, kar znajo, je dril s psvkami in prostaštvom. Zanje je človek postal objekt, od katerega samo zahtevajo. Ne razumejo, da boja za neodvisnost ni mogoče bojevati z objekti, temveč z zavednimi subjekti... Takšen odnos aktivnih starešin do moštva

»Pozdrav iz Užic, 26. II. 1922« piše zadaj na tej fotografiji Slovencev, ki sta morala na odslužitev vojaškega roka daleč od doma. Njuna uniforma je značilna za prva leta kraljevine SHS. Če upoštevamo, da je to »boljša« obleka za izhod iz kasarne, si ni težko predstavljati, kakšno šele je bilo vojakovo vsakdanje oblačilo. Starojugoslovanska vojska je podedovala izročilo stare srbske (in s tem carske ruske) vojske, kjer je bilo za vojaka vse dobro, oficirji pa so se oblačili kot gospodje. Tudi v oblačilih je bil velik prepad med vojaki in oficirji

ni naključen. Izhaja iz celotnega vojaškega sistema, iz odnosa podrejenosti, kot se uporablja iz nedemokracije in brezpravnosti.¹⁸ Res je, da se tovariš Tito ob tem ne spušča v obravnavanje narodno mešane sestave moštva, se pa posebej zavzema za Arnavte na Kosovu, s katerimi v vojski »ne ravnajo človeško, temveč se ravnaje z njimi zaradi neznanja jezika omejuje na neumnosti in sovraštvo; preganjajo jih, z njimi ravnajo sovražno.«¹⁹

Služenje vojaškega roka daleč od svojih domačih krajev je delalo vojake (kot je to bilo tudi v Avstro-Ogrski) bolj primerne za obračunavanje z narodnim in proletarskim vrenjem. To je veljalo za vso državo, zlasti pa za garnizije v Makedoniji in še posebej na Kosovu, kjer je še vedno vladala okupacija, če uporabimo poimenovanje Dimitrija Tucovića za stanje, ki je nastalo po letu 1912.²⁰ Še bolj izrazito je bilo v starojugoslovanski državi izigravanje enega naroda proti drugemu v primeru žandarmerije. Kakšno vlogo je s tem prevzel tudi slovenski narod, je mogoče razbrati iz debate poslanca JNS dr. Janjica, ko je leta 1937 dejal, »da se ni čutil še nikdar tako ponižanega kot takrat, ko je videl, da so slovenski žandarji (med demonstracijami v Beogradu, opomba pisca) pretepli tri srbske arhierije in jih zmerjali.«²¹ Tudi v Sloveniji je bila vojska vedno pri roki za poseg v notranjepolitično življenje. Tako je, na primer, po znanem spopadu proletariata z Orjuno vojska zasedla Trbovlje in o njenih namelih ni treba dvomiti

Kako so se v nekaj letih v Sloveniji spremenile ocene o skupni vojski, je pokazal tudi zbornik »Slovenci v desetletju 1918—1928«.²² Polkovnik Viktor Andrejka je v prispevku »Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes« dal vso podporo uveljavljeni vojaški organizaciji. »Ta dopolnitev (gre za eksteritorialno dopolnjevanje enot, opomba pisca) ima neovrženo prednost, da spoznava vojaštvo razmere, prebivalstvo in ozemlje cele naše domovine in da se v njem zbuja narodna zavest edinstva, ki mu veli, da mora braniti kot jugoslovanski vojak svojo domovino prav tako na Jadranu, Javorniku in Triglavu, kakor na albanski, bolgarski ali madžarski meji.« April 1941 teh pričakovanj ni potrdil.

Ob sklenitvi teh vrstic o razslovenjanju slovenskih enot po nastanku Kraljevine SHS je treba omeniti dejstvo, da »jedinstvena« vojaška organizacija ni prizadela samo slovenskih polkov. Na ozemlju celotne države je temeljito pretrgala s preteklostjo. Čeprav je

šlo za v bistvu velikosrbsko vojaško organizacijo, se je ta velikosrbskost kazala kot posledica interesa srbske buržoazije in monarha ter od svojih narodov odtujenih »voditeljev« slovenske in hrvaške buržoazije in ne kot interes srbskega naroda. Pometla je tudi s tradicijami starih srbskih s slavo ovenčanih polkov in jih ob narodno mešani sestavi moštva spremenila zgolj v formalizme. Tudi v Kraljevini Srbiji je krajevno poimenovanje polka pomenilo sestavo moštva in ta lokalpatriotski element je bil pomembna prvina bojnega duha enote. Razen tega pa so v novi državi tudi srbski rekruti morali na odslužitev vojaškega roka daleč od domačih krajev in svojih ljudi.

Tako lahko ob sklenitvi teh vrstic zapišemo kot povzetek, da je nastala po prvi svetovni vojni slovenska vojska s slovenskim moštvom, slovenskimi častniki in slovenskim poveljevalnim jezikom. Prvega februarja 1919 je z ustanovitvijo Dravske divizijske oblasti začel teči postopek ukinjanja slovenske vojske in razslovenjanja slovenskih polkov in drugih enot. Do tega je prišlo postopoma in za javnost neopazno. Slovenska javnost se je vznemirila šele leta 1920, ko je bilo že prepozno. Vrhovi naše slovenske politike so v svoji nenarodni politiki pustili posrbljenje slovenskih enot, o katerem se niso mogli z nobeno obliko demokratičnega izražanja izreči vojaki v teh enotah in o katerem se enako ni imela možnosti izreči slovenska javnost. Ni pomembna cena po kateri so slovenski voditelji prodali slovensko vojsko in slovenske vojaške enote Beogradu. Verjetno posebna slovenska vojska v takratni centralistični državi tudi ne bi mogla obstojati in v bratski skupnosti jugoslovanskih narodov tudi ne bi bila potrebna. Vendar se nikakor ne bi smelo zgoditi, da so bile ukinjene slovenske enote, ki bi zagotavljale slovenskim regrutom, da bi lahko odslužili vojaški rok v

svoji domovini in tudi pri tem ohranili temeljno pravico vsakega človeka in tudi Slovencev — svoj slovenski jezik. Strah pred tem, da bi bile slovenske enote separatistične ali premalo jugoslovanske, bi bil povsem iz trte izvit. Svoje jugoslovanstvo in željo po skupni jugoslovanski državi so slovenski vojaki dokazali na bojišču. Tako pa se je velikosrbska vojaška organizacija aprila 1941 sesula v nekaj dneh v nič in šele narodnoosvobodilni boj je ustvaril slovensko partizansko vojsko, ki je skupaj s partizani drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti izbojevala svobodo in revolucijo.

OPOMBE

1. Ivan J. Krpan: Istorija 45. pešadijskog mariborskog puka 1918—1922, Maribor, 1926. — 2. Lojze Ude: Boj za severno mejo 1918-19, Založba Obzorja, 1977, str. 209. — 3. Lojze Ude: Boj..., str. 216. — 4. Lojze Ude: Boj..., str. 192. — 5. Lojze Ude: Boj..., str. 196. — 6. Lojze Ude: Boj..., str. 215. — 7. Anton Mulej: Spomini, str. 9 (pri piscu). — 8. Ciril Skvarča: ustna izjava piscu, 1981. — 9. Spomenica naših poslancev glede ravnanja z našimi vojaki, Slovenec, 19. X. 1920, str. 1. — 10. Militarizem, Slovenec, 22. X. 1920, str. 1. — 11. Slovenec, 7. XI. 1920, str. 2. — 12. Slovenec, 7. XI. 1920, str. 2. — 13. Tabor, 10. XI. 1920, str. 1. — 14. Tabor, 10. XI. str. 1. — 15. Edvard Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana, 1977, str. 420. — 16. Edvard Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana, 1977, str. 421. — 17. Ilustrirani Slovenec, 24. XI. 1929, str. 372 in 273. — 18. Tito: Zbrana dela, VI. knjiga, Ljubljana, 1980, str. 82. — 19. Tito: Zbrana dela, VI. knjiga, Ljubljana, 1980, str. 82. — 20. Dimitrije Tucović: Srbija i Arbanija, jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije Beograd 1914, ponatis Radnička štampa, Beograd, 1974. — 21. Dr. Metod Mikuš: Slovenci v stari Jugoslaviji, Ljubljana, 1965, str. 455. — 22. Slovenci v desetletju 1918 do 1928, zbornik razprav iz kulturne in politične zgodovine, Ljubljana, 1928, znanstvena izdaja Lenove družbe v Ljubljani.

GRADNJA TROLEJBUSA IN TRAMVAJA V PIRANU

TADEJ BRATE

Danes vsesplošno prevladuje mnenje, da je trolejbus iznajdba iz povojnih dni druge svetovne vojne. Znano je, da je po vojni začel voziti v Ljubljani trolejbus. Dobili smo ga kmalu zatem, ko so ga uvedli na Reki in zavladalo je prepričanje, da bo prav trolejbus, ki je mlajši in sodobnejši, popolnoma nadomestil tramvaj. Da to vozilo ni izpolnilo pričakovanj, kažejo dogodki preteklih let, ko je bil trolejbus v Ljubljani kakor tudi v nekaterih drugih jugoslovanskih mestih ukinjen.

Manj znano pa je, da Ljubljana ni bila edino slovensko mesto s trolejbusnim prometom. Okroglo pol stoletja pred Ljubljano je namreč začel voziti trolejbus v Piranu, nato pa ga je čez nekaj let zamenjal tramvaj.

Ideja o železniški povezavi obmorskih istrskih krajev s Trstom se je pojavila kmalu po otvoritvi železniške proge Divača—Pulj. Predvidevalo se je, da bi z ozkotirno železnico povezali kraje slovenskega Primorja z Bujami, Umagom, Motovunom in Porečem. Od Poreča dalje naj bi proga tekla proti Kanfanarju in se tu priključila že obstoječi železniški progi Divača—Pulj.

Leta 1895 so končno zakoličili traso nove ozkotirne proge. S tem pa je takoj postalo jasno, da bo železnica obšla Piran, ki je imel v tem času že 12.756 prebivalcev, torej več kot Koper (10.348 prebivalcev) in Poreč (10.046 prebivalcev). Piranskim mestnim očetom seveda to ni šlo v račun, saj so se bali grozeče izoliranosti mesta in s tem stagnacije trgovine in mestnega razvoja. Zahtevali so, naj se železnica čimbolj približa Piranu, če je že ni mogoče speljati prav do njega. Po reviziji železniške trase, ki bi prvotno morala potekati globlje v zaledju, so železnico speljali do Portoroža in Lucije ter se s tem približali Piranu vsega na 5 km.

Nekateri posamezniki so se s projektom strinjali, saj niso želeli, da bi parne lokomotive s sajami, dimom in piskanjem motile mir Pirančanov. Razvnmale so se polemike za in proti novi železnici. Končno se je mestni svet odločil, da zaprosi cesarsko-kraljevo ministrstvo na Dunaju, da odobri gradnjo posebnega železniškega tira od Lucije oz. Portoroža do Pirana, po katerem bi bilo možno prevažati potnike. Edini problem je bila odločitev o načinu prevoza potnikov po tirih. Predlagali so, naj bi se uvedel konjski ali pa električni tramvaj. Vendar odgovora z Dunaja dolgo niso prejeli.

Medtem pa so cesarsko-kraljeve državne železnice nadaljevale z gradnjo ozkotirne železniške proge v Istri in 1. aprila 1902 je zapeljal prvi vlak med Trstom in Bujami, dne 15. decembra istega leta pa še od Buj do Poreča. Proga je bila grajena s tirno širino 76 cm, kar je bila takrat standardna širina ozkotirnih prog v avstroogrski monarhiji. Ozkotirnica Trst—Poreč je bila tipičen primer težke gorske proge. Za promet na njej so v začetku nabavili lokomotive vrste U (isti tip kot kasneje JDŽ 188) in poseben dvoosni parni motorni vlak, ki ga je leta 1903 izdelala firma Komarek/Rohrbacher z Dunaja (KKStB BCM/s 51 tov. št. 329/1903). Vozilo je imelo vertikalni kotel, dvovaljni zvezni parni stroj, ki je deloval na nasičeno paro in je poganjal le eno pogonsko os. Ob naraščanju prometa so kasneje nabavili še več lokomotiv vrste U leta 1911, 1922 in 1923 pa devet lokomotiv vrste P.

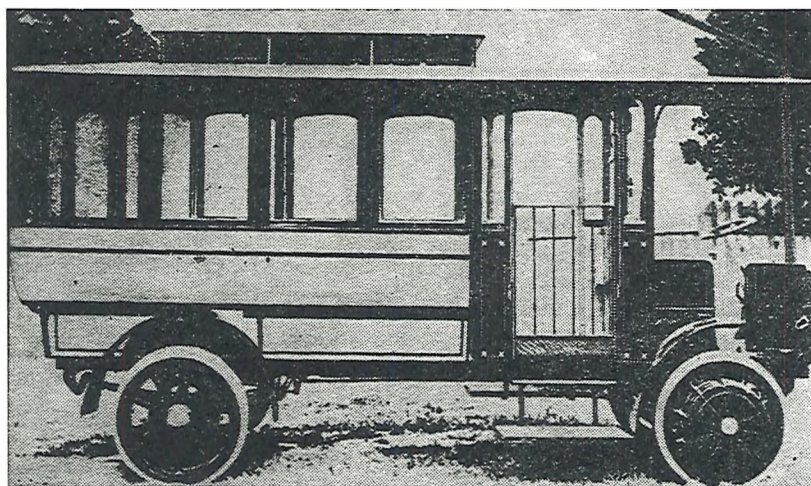
Za povezavo Pirana z železniško postajo v Luciji in v Portorožu so v začetku začasno uvedli vozove s konjsko vprego, kar pa se je izkazalo za neprimerno in neudobno.

Ko je poreška lokalka prejela 1903 novi parni motorni voz, so se ideje o gradnji tirne povezave s Piranom ponovno razplamtele. Predlagali so, da naj bi mestna občina kupila še 2 opisana parna motorna voza, katerima bi po potrebi lahko priključili še po en potniški in tovorni voz ter tako prevažali potnike in tovore do Pirana. Z novo prošnjo so se ponovno obrnili na železniško ministrstvo na Dunaju, vendar odgovora ni in ni hotelo biti, saj je avstro-ogrski birokratski mlin mlél nadvse počasi. Pretekla so leta, a o dovoljenju za gradnjo tramvajске proge ni bilo ne duha ne sluha.

Že pred prelomom stoletja je nemška družba Siemens v Nemčiji z uspehom preizkušala novo vrsto vozila, ki so ga imenovali »breztirnični tramvaj« (Gleislose elektrisch betriebene Bahnanlage). Tako so prvotno imenovali trolejbus. Prednost novega vozila je bila v tem, da ni bilo treba polagati tirnice po mestnih ulicah pa tudi vozila so bila lažja in s tem cenejša.

Za gradnjo prve trolejbusne proge so se v avstro-ogrski monarhiji odločili v kraju Gmünd. Dne 16. julija 1907 so odprli 3 km dolgo trolejbusno progo za javni promet.

Novica o izgradnji trolejbusne proge je prišla tudi do občinskih mož v Piranu, ki so se takoj odločili, da si zgrade podobno napravo. Dovoljenja za gradnjo tirne povezave

Trolejbus s proge Piran—Portorož—Sv. Lucija (tovarniški posnetek proizvajalca)

Pirana z Lucijo ni bilo od nikoder, za gradnjo trolejbusne proge pa takega dovoljenja niso potrebovali.

Dne 24. oktobra 1909 je bila nova trolejbusna proga že predana javnemu prometu. Potekala je od Tartinijevega trga v Piranu po cesti ob pristanišču, ob obali mimo ladjedelnice v Portorož ter dalje do železniške postaje v Luciji. Nabavljena sta bila dva trolejbusa, ki ju je izdelala avstrijska družba Motoren-Daimler. Trolejbusa sta poganjala po dva elektromotorja na istosmerni tok vrste Lohner-Porsche. V vozilu je bilo prostora za 25 potnikov, in sicer 15 sedežev in 10 stojišč. Vozili sta bili opremljeni z registrijskimi tablicami z oznako »K«, kar je pomenilo Küstenland (Primorska).

Elektriko za pogon trolejbusa je proizvajala majhna termocentrala; ta je stala približno v sredini proge v ladjedelnici, ki jo je že leta 1885 zgradil Pirančan Francesco Apolinio. Parni stroj na nasičeno paro je imel moč 100 KM in je poganjal dinamo moči 60 KW, 500 V. Tu je bila nameščena tudi izravnalna baterija. Poleg elektrarne je bila v ladjedelnici tudi plinarna, ki je proizvajala plin za osvetljevanje mesta.

Gradnja trolejbusne proge je bila prvi tovrstni poizkus pri nas ter obenem prva na Balkanu. Trolejbus očitno ni izpolnil pričakovanj, kar je bilo verjetno tudi vzrok za njegovo ukinitvev. Neudobna vožnja po makadamski obalni cesti z vozilom, ki je imelo kolesa obložena le s trdo gumo (brez pnevmatik), je bila sunkovita in neudobna. Tudi burja je večkrat ponagajala voznikom in jim snemala odjemalce toka (trole) s kontaktnega voznega voda. Zanimivo je, da je pol stoletja kasneje isti vzrok povzročil ukinitve trolejbusnih prog na Reki in v Splitu.

Mesto si je z gradnjo trolejbusa zgradilo prometno povezavo z obalno železnico, ven-

dar je bila vsa investicija le izhod v sili in pravzaprav le polovična rešitev. Prošnje za gradnjo tramvajske proge in ponovne peticije na železniško ministrstvo na Dunaju so se kljub temu še nadaljevale. Po skoraj 10 letih boja je bila izdana dne 11. decembra 1911 koncesija s številko 56.564, ki je dovoljevala gradnjo težko pričakovane tramvajske proge. Koncesija naj bi potekla šele 31. decembra 1970.

Ne glede na to, da je trolejbus obratoval šele ne polni dve leti in se seveda še ni mogel amortizirati, so ga ukinili in pričeli z gradnjo tramvajske proge, ki je imela isto širino tira kot že obstoječa ozkotirna železnica, torej 76 cm.

Dela so poverili nemški firmi Siemens-Schuckert. Trolejbus so ukinili ob koncu leta 1911, po šestih mesecih gradbenih del pa je začel voziti že električni tramvaj. Slovesna otvoritev tramvajskega prometa je bila 20. julija 1912.

Tramvajska proga se je začela pred piranskim magistratom na Tartinijevem trgu. Proga je tekla prav tam, kjer je svoj čas tekla tudi trolejbusna proga, torej ves čas po obalni cesti do Portoroža in dalje do železniške postaje v Luciji. Proga ni imela niti padcev oz. vzponov razen pred železniško postajo v Luciji, kjer je bil kratek, 20 m dolg vzpon z nagibom 35%. Večjih predelav na obalni cesti ni bilo potrebno izvesti, morali so le povečati in z jekleno konstrukcijo okrepiti cestni most čez rečico Fažano.

Proga je bila zgrajena enotirno s celotno dolžino 5447 m. Poleg končnih izogibališč je imela proga še 5 izogibališč, ki so bila dolga po 60 m. Celotna dolžina tirov je tako znašala 6046 m, kretnic pa je bilo vgrajenih 17. V Piranu so bile v pristanišču najostrejšje krivine tira z minimalnim radijem 20 m. Spodnji ustroj proge je bil izveden iz tol-

čenca, nasutega v 1,5 m široki in 0,25 m debeli tirni gredi. Nanj so položili žlebasto tramvajske tirnice dimenzije 140/125 in težo 34,4 kg na tekoči meter. Remiza je bila v predmestju Pirana pred gostilno Riviera (malo naprej od današnje trgovine Jugotehnika). Imela je dva tira, od katerih je imel le eden med tirnicami jarek za popravilo in čiščenje podvozja vozil. V remizi je bilo prostora za 8 voz. Dolžina remiznih tirov je znašala 143,8 m. Poleg dvorane za vozila je bila tu prizidana stavba z delavnicami, skladišči in pisarnami ter stanovanjem za upravnika v prvem nadstropju.

Kot že preje omenjeno, je bila v ladjedelnici F. Apolonija električna centrala. Bila je pri 1,913 km proge in jo je napajala z istosmernim tokom napetosti 500 V. Tu so postavili dva nova pregretoparna zvezna parna stroja z močjo 100 KM pri 190 vrtljajih na minuto ter istosmerni generator z močjo 60 KW pri 500 V in 520 vrtljajih na minuto. Generator je bil z jermenom povezan s parnim strojem. Kasneje so oba parna stroja zamenjali z Dieslovimi motorji.

Za izravnavo električnih sunkov je bila tu še izravnalna baterija s 148 Ah, napetost pa je bila 500 V. Poleg tega je bil tu nameščen še poseben dodatni generator z močjo 11 kW pri 140 vrtljajih na minuto, ki je služil za polnjenje baterij. Termocentrala je dobavljala električni tok tramvaju do leta 1937, ko so Italijani potegnili v to območje trifazni tok in za potrebe tramvaja postavili usmernik v razdelilni transformatorski postaji v Portorožu.

Električni kontaktni vozni vod je bil izdelan iz dveh žic preseka 50 mm². Bili sta izdelani iz silicijevega bronu, ki je bil najbolj odporen proti korozijskim vplivom morskega zraka. Vozni vod je bil obešen na prečne

žice ali pa na posebne lesene in železne nosilne drogove ter dvojno izoliran. Proga je bila deljena na več odsekov, ki jih je bilo mogoče med seboj izklopiti. Vozni vod je bil po odsekih tudi varovan proti strelji s posebnimi strelvodni. Na drogovih so bile obešene tudi druge žice za dovod električnega toka v mesto in telefonska napeljava, ki je povezovala obe končni postaji.

Vozni park je bil sestavljen iz petih živo-rdeče pobarvanih dvoosnih pogonskih tramvajskih voz, ene dvoosne zaprte in ene dvoosne odprte letne prikolice. Tu je bil še dvoosni tovorni voz za vzdrževalna dela na progi. Nekateri viri poročajo o osmih pogonskih vozovih in treh prikolicah. Vsa vozila je izdelala tovarna vagonov in tramvajev Johan Weitzer v Gradcu, električno opremo pa je dobavila firma Siemens-Schuckert z Dunaja.

Pogonski vozovi so imeli prostora za 40 potnikov (20 sedežev in 20 stojišč). Težki so bili 8,7 tone in dolgi 8580 mm. Vsak voz sta poganjala po dva elektromotorja z močjo po 30 KM pri 765 vrtljajih na minuto. Premer koles je znašal 800 mm.

Vozovi so imeli zaprte čelne platforme in liraste odjemalce toka. Na obeh straneh vozil so bile nameščene stikalne omarice s sedmimi voznimi in šestimi zavornimi stopnjami. Vozilo je bilo možno zavirati električno in ročno. Tudi obe prikolici je bilo mogoče zavirati ročno in z elektromagnetno zavoro. Zaprta prikolica je bila krajša. Dolga je bila le 8056 mm in težka 5870 kg. V njej je bilo prav tako prostora za 40 potnikov (20 sedežev in 20 stojišč). Odprta prikolica je bila težka le 2900 kg in je dajala prostor 32 potnikom (20 sedežev in 12 stojišč). Gradnja proge in vozil je stala 150.000 kron.

Trolejbusa na Tartinijevem trgu v Piranu

Tramvaj je v začetku obratoval uspešno in je prevažal potnike od železniške postaje v Luciji do Pirana. Tovornega prevoza s tramvajskimi vozovi niso uresničili. Zaradi ostrih krivin ni bilo mogoče voziti po tramvajskih tirih z železniškimi vozovi, tramvajsko podjetje pa tudi ni imelo potrebnih tovornih voz.

Po prvi svetovni vojni je bila Istra priključena Italiji. Tovorni promet na istrski ozkotirnici je začel močno upadati, saj mu je začel konkurirati ladijski promet. Izgube so naraščale in leta 1935 so progo od Trsta do Poreča ukinili. Vozni park je končal deloma na sicilijanskih in južnotirolskih progah, deloma pa v plavžih.

S tem pa je tramvaj izgubil velik del potnikov in za podjetje so se začeli slabi časi. Drugo svetovno vojno je piranski tramvaj dočakal dotrajan in potreben popravi. V vojnem času je bilo vzdrževanje nezadostno tako kot v Ljubljani. Znan je podatek, da so morali vozove barvati z barvami, ki so bile pri roki, tako da so bili nekateri vozovi sivomodro obarvani.

Po vojni je bil tramvaj še bolj dotrajan. Štiri desetletja stara vozila in naprave so bila potrebna korenitega popravila oz. zamenjave. Denarja za tako obsežno obnovo pa žal ni bilo. V tem času so se začeli uveljavljati v raznih jugoslovanskih mestih avtobusi in trolejbusi, tramvajske proge pa so kot zastarelo zapuščino preteklosti stihijsko ukinjali. V tem času so bile ukinjene tramvajske proge na Reki, v Nišu, Novem Sadu, Piranu in nekaj let kasneje v Ljubljani.

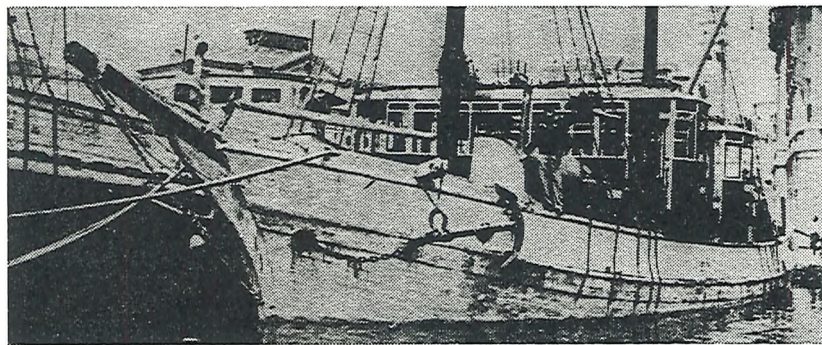
Piranski tramvaj je bil ukinjen avgusta leta 1953. Tire in električno napeljavo so demontirali in prodali Odpadu. Živosrebrni usmernik so poklonili novo ustanovljeni elektrogospodarski šoli v Cerknem. Vozove so s tovornjaki zvelikli v piransko pristanišče in jih naložili na lesene motorne barkače. Tako so tramvaji odpotovali po morju do Ploč, kjer so jih po ozkotirni železnici prepeljali v Sarajevo. Tu so jih v sarajevski remizi delno obnovili in vključili v redni

tramvajski promet. Ko so leta 1960 ukinili tramvajski promet v Sarajevu, so večino vozil razrezali v staro železo, nekaj pa jih je odkupilo podjetje Unis v Vogošću in jih uporabljalo kot potniške vozove na ozkotirni progi Semizovac—Vogošća ter z njimi prevažalo delavce na delo. Poleg tega so dva tramvajska voza poslali v tovarno Djuro Djaković v Slavonskem Brodu, kjer so jima zgradili nove karoserije ter jih obnovljene vključili v redni tramvajski promet v Dubrovniku. Tu sta voza dobila številki 11 in 12 ter sta vozila do ukinitve tramvajskega prometa v Dubrovniku. Žal ni znano, kateri piranski vozovi so bili razrezani v staro železo in katere so še dalje uporabljali kot že omenjeno. Prav tako ni znano, če sta bila nova dubrovniška voza izdelana iz delov tramvajskih voz iz Pirana.

Ko se danes, po skoraj 30 letih spominjamo piranskega tramvaja, lahko ugotovimo, da je bila njegova ukinitvev preuranjeno in nepremišljeno dejanje. Tramvajski promet med obema turističnima krajema Piranom in Portorožem bi bil danes prav gotovo svojevrstna turistična atrakcija. Stari tramvajski vozovi bi privlačevali turiste, ki bi se v njih gotovo raje vozili kot v tesno zaprtih in razgretih avtobusih. Tramvaji tudi ne bi onesnaževali zraka z izpušnimi plini. V svetu obratuje danes v nekaterih obmorskih krajih vrsta tramvajskih prog, ki prevažajo svoje potnike le v poletnih mesecih, ko je turistična sezona na višku. Najnenavadnejši od vseh je blackpoolski tramvaj v Angliji, ki še danes prevažajo potnike s konjsko vprego. Prav tako obratuje še vedno stari tramvaj z otoka Man v Irskem morju kakor tudi večina podobnih tramvajskih prog.

LITERATURA

1. G. Roselli: La Ferrovia Trieste—Buie—Parenzo, Trst 1971, samozaložba. — 2. Zgodovina elektrifikacije na Slovenskem, Ljubljana, 1978, Tehniška založba. — 3. Poročilo o gradnji tramvajske proge Piran—Lucija firme Siemens — Schuckert, Dunaj 1912 — ponatis 1970.

Po ukinitvi tramvaja v Piranu leta 1953 so vozove naložili na ladjo in jih odpeljali v Ploče, od tod pa po železnici v Sarajevo

MESTNA IN KRAJEVNA ZGODOVINA DOMA IN PO SVETU

MESTNA ZGODOVINA NA MADŽARSKEM PO LETU 1945

VERA BACSKAI

Mestna zgodovina ni bila v madžarskem zgodovinopisju niti pred drugo svetovno vojno niti po njej obravnavana svojemu pomenu ustrezno. Že leta 1963 je po naročilu Pododbora za mestno zgodovino nastala odlična analiza o stanju mestnega zgodovinopisja in o njegovih najpomembnejših nalogah, vendar tedaj podani program in načrtovana uskladitev sestavnejših raziskav nista bila uresničena.¹ Pomanjkanje uskladitve in načrtnosti je mogoče čutiti tako v naraščajočem objavljanju zgodovine mest kot v neuravnovešenem razmerju glede tematike in razdelitve zgodovinskih razdobj. Raziskav o določenih vprašanih v zgodovini posameznih mest je zelo veliko, malo pa načelno metodoloških del, ki bi osvetlila celotni pregled razvoja mest ali pa večja razdobja v tem razvoju; in še vedno je malo monografskih obravnav na visoki znanstveni ravni, ki bi prikazala celoten zgodovinski razvoj posameznih mest ali na analitičen način posamezna večja razvojna obdobja. Za časovne preglede je značilno, da se največ ukvarjajo z zgodovino srednjeveških, v manjši meri pa poznofevdalnih, predindustrijskih mest, medtem ko se z razvojem urbanizacijskih tokov v dobi kapitalizma in socializma in njihovimi družbenimi vplivi ukvarjajo skoraj samo zgodovini sorodne veje kot sociologija, naselitvena geografija, stavbna zgodovina itn., zgodovinarji pa predvsem s politično zgodovino in delavskim gibanjem.

Mestna zgodovina je tako ostala predvsem področje krajevnih zgodovinarjev in njihova dela so večinoma objavljena v krajevnozgodovinski periodiki in drugih krajevnozgodovinskih izdajah,² medtem ko v osrednjih strokovnih časopisih komaj najdemo tematiko mestne zgodovine, čeprav bi splošnejše načelo metodološke razprave mogle prispevati k enotnejši združitvi, smotrnejši koordinaciji dela krajevnih zgodovinarjev, ki odkrivajo zelo mnogo dragocenih, novih virov in podatkov. Pomanjkanje načrtnega sodelovanja le delno nadomeščajo občasno prirejeni znanstveni simpoziji³ (zlasti ob jubilejih), ki omogočajo izmenjavo informacij in mnenj ter diskusijo o najnovejših raziskovalnih dosežkih.

V naslednjem se moramo zaradi omejenega prostora seznaniti — ob opozorilu na literaturo o mestni zgodovini v zadnjih treh

in pol desetletjih — le z najpomembnejšimi smermi in dognanji, ne da bi želeli biti izčrpn.

TEORETIČNA VPRAŠANJA O RAZVOJU MEST
IN DEFINICIJI MESTA

Razvoj mest in številčno razmerje različnih mestnih tipov na Madžarskem sta se zaradi drugačnega družbenogospodarskega razvoja razlikovala od tako imenovanega klasičnega zahodnoevropskega modela mest. V mreži mest so od začetka 15. stoletja dosegla pretežno večino taka mesta, v katerih sta se obrtniška produkcija in menjava specializirali s poljedelstvom in se združili v velikopotezno trgovino kmetijskih pridelkov. Velik pomen agrarnih proizvodov v predindustrijskem obdobju je ostala značilnost večine naših mest, v določeni meri celo do sredine 20. stoletja, kar je označevalo tako njihovo družbenogospodarsko strukturo kot stavbarstvo in celotno podobo. Večina teh mest do konca 19. stoletja ni dobila pravnega mestnega statuta in delno zaradi pomanjkanja mestnega pravnega statuta, delno zavoljo njih zelo heterogene sestave, delno pa zaradi pomena poljedelstva dolgo tudi zgodovinarji niso soglasno imeli teh naselij za mesta, zato so zgodovinsko mrežo madžarskih mest v glavnem omejevali na kakih petdeset svobodnih kraljevskih mest.

Ta posebni značaj v razvoju madžarskih mest (vprašanje pomestenja oppidumov poljskih mest, op. V. N.) je v zadnjih desetletjih silil zgodovinarje mest k določitvi pojma mesta in v zvezi s tem k določitvi nove definicije pojma madžarskega mesta, k raziskovanju pomena in značaja naselij, čeprav so opravljala mestne funkcije (oppidum, poljska mesta).

Glede srednjeveških madžarskih mest je Erik Fügedi dognal, da je v prvem razdobju, od srede 12. stoletja, pri nas prevladoval tip vzhodnega nomadskega mesta in so se šele potem izoblikovala mesta evropskega tipa.⁴ Elemér Mályusz je v razpravi o mestnem razvoju agrarnih mest v 14. stoletju razlagal zastoj nadaljnega mestnega razvoja tistih naselij, ki so zavoljo svoje v prvi vrsti trgovske in obrtniške funkcije imela mestni pomen, s slabostjo osrednje oblasti in z nasprotovanjem veleposestnikov, kar je oviralo poenotenje mest in kar je razvoj me-

ščanskega reda potisnilo v ožje okvire.⁵ György Székely je videl merilo za razvoj poljskih mest v mesta tudi v razvitosti ročne obrti ter velikosti njihovega sejemskega prometa in je imel poljska mesta za homogeno skupino ter prišel do spoznanja, da so bila poljska mesta delno zaradi podločnosti zemljiškim gospodom, delno zaradi pomena prvotnega pridelovanja, prehod med vasjo in mestom, v razvoju v mesto zakrnela naselja.⁶ Jenő Szücs je v delu o razvoju mest v 15. stoletju predvsem na podlagi podatkov nekega zahodnomadžarskega mesta dognal, da se je razvoj vodilnih mest v velika mesta v drugi polovici 15. stoletja ustavil: slednja niso mogla prestopiti okvirov ozkega krajevnega trga, s katerim so resno tekmovala množiča se in razvijajoča se poljska mesta, ki jih je avtor imel za bolj kmečko različico zahodnih malih mest.⁷

Vera Bácskai je videla zagotovilo za razvoj oppidumov v povezavi specializiranega kmetijstva z ročno obrtjo, obstoja agrarne produkcije v gospodarskem življenju mest pa ni ocenila kot oviro v razvoju mest, marveč kot prilagoditev gospodarski strukturi države.⁸ Zadnja strokovnjaka nista imela oppidumov za homogeno skupino in sta videla predstavnike posebnega tipa mesta samo v najbolj razvitih. Podobno stališče je zavzel tudi Erik Fügedi, ki je z uporabo delovne hipoteze LeGoffa raziskal, kako je moč sklepati o izoblikovanju mreže madžarskih mest iz razširjenosti beraških redov.⁹

16.—17. stoletje ima zgodovinpisje mest za dobo nazadovanja mest na Madžarskem in predmet diskusije so bili samo začetek in vzroki nazadovanja. Ti vzroki so v zagospodovanju južnonemškega kapitala ali v turških vpadih.¹⁰

Pri raziskovanju mest v poznem fevdalizmu se je bolj uveljavilo funkcionalno gledanje kot pa pravno-gospodarsko-statističen vidik. Na okrepitev te smeri je poleg pobud tujega strokovnega slovstva in sorodnih ved vplivalo tudi že leta 1938 objavljeno delo Ferenca Erdeija.¹¹ Celotni zgodovinski potek izoblikovanja mestnega razvoja in mestne mreže prikazuje samo nekaj krajših, bolj teoretičnih kot empiričnih raziskav. László Makkai je, izhajajoč predvsem iz gospodarske funkcije mest, določil krog naselij, ki jih je moč v različnih dobah imeti za mesta in pokazal v zvezi s spremembo vrste mestnih funkcij tudi na preoblikovanje hierarhije mest.¹² Na podlagi funkcionalnega vidika je podobno kot Makkai tudi Jenő Major ne glede na njih pravni položaj in kljub njih agrarnemu značaju imel neko skupino poljskih mest za del zgodovinske mestne mreže.¹³

Stanje madžarske mestne mreže in število mestnega prebivalstva konec 18. in na začetku 19. stoletja je poskušal določiti Zoltán Dávid, združujoč pravno-statistični in funkcionalni vidik.¹⁴ Avtor edine monografske obdelave mestnega razvoja v dobi kasnega fevdalizma, Sándor Gyimesi, izhaja iz funkcionalnega vidika in je poizkusil določiti številčno stanje mest v 18.—19. stoletju na podlagi kompleksnega kriterija, upoštevajočega v raznih obdobjih spreminjajoče se število prebivalstva, obrtne, upravne in kulturne funkcije.¹⁵ Pri izdelavi teh kriterijev je upošteval in nadrobno seznanjal tudi različne in analogne poti v razvoju mest evropskih držav v novem veku. Dosledno uveljavitev funkcionalnega vidika je do neke mere oviralo dejstvo, da svojih raziskav ni razširil na vplivno območje, v katerem so se uveljavile mestne središčne funkcije, in je zato v prvi vrsti sklepal iz notranjih značilnosti raziskovanih naselij na njihovo središčno vplivno območje. Z vidika vplivnega območja sta se vprašanja lotila Vera Bácskai in Lajos Nagy, ki sta na podlagi razčlenitve z metodo faktorske analize naselij, ki so označena v državnem popisu iz leta 1828 kot kmečko-tržni sejemski kraji in njihovih vplivnih območij poskušala določiti krog mest, ki so sestavljala središče krajevnega vplivanja.¹⁶

MESTNE ZGODOVINSKE MONOGRAFIJE

V zadnjih desetletjih se je razveseljivo povečalo število monografij o posameznih naseljih in med njimi o posameznih mestih (med njimi mnogih, ki so nedavno nastala mesta), čeprav je njih raven zelo različna. Večinoma gre za kolektivna dela (za zgodovino večjih mest se danes odloči le malo posameznikov, pa še takrat se običajno omejujejo na določeno obdobje)¹⁷ in jih velik del ne pride v širšo prodajo, saj so to krajevne izdaje, zato je krog njihovih bralcev dokaj omejen.

V pravem pomenu besede predstavlja mestnozgodovinsko monografijo Zgodovina Budimpešte v petih zvezkih, ki prikazuje v enotni ureditvi vsa področja mestnega življenja — gospodarsko, družbeno, demografsko, upravno, politično sfero, — vprašanja umetnosti in stavbarstva, način življenja prebivalcev na podlagi razčlenitve izredno bogatega in mnogo na novo odkritega pisanege in predmetnega gradiva ter obdelave po sodobni metodi.¹⁸ Njeno objavo je omogočilo mnogovrstno pripravljeno delo: pripravljalne študije so izhajale v zbirki Tanulmányok Budapest Múltjából (Razprave iz preteklosti

Budimpešte), ki je v letih 1950—60 predstavljala osrednji forum raziskovanja mestne zgodovine.¹⁹ Monografija je poleg tega, da ustreza najvišjim znanstvenim zahtevam, zaradi svojega sloga in bogatega slikovnega gradiva zanimiva tudi za širše beroče občinstvo. V pripravi je tudi monografija Szegeda in Debrecena, pisana s podobno metodo, globino in nadrobnostjo, ki bo tudi rezultat sodelovanja večje avtorske skupine.

Omenili bi lahko še nekatere študije, ki se ukvarjajo z zgodovinskim razvojem posameznih mest.²⁰ Vse več je del, ki na razmeroma visoki ravni obravnavajo politična, družbena in gospodarska vprašanja zgodovine mest in so lahko osnova za nastajanje monografij.

GOSPODARSKA ZGODOVINA

Čeprav raziskovalci mestne zgodovine vse bolj enotno priznavajo, da je v 18. in predvsem 19. stoletju imela obrt majhen vpliv na razvoj madžarskih mest, so v zgodovini gospodarstva še nadalje v večini tiste raziskave o obrti, v katerih ni v ospredju produkcija in poraba, marveč bolj vprašanje cehovske organizacije, propadanje cehovskih šeg in cehovskih društev.²¹ Veliko manj raziskav se ukvarja z vprašanji manufaktur in z zgodnjo industrijo.²² Zelo veliko je razprav in monografij, ki obravnavajo zgodovino tovarn v 19. in 20. stoletju, vendar le redko prikazujejo njihov pomen v gospodarskem življenju mest, ki so sedež oblasti, kakor tudi sinteze o razvoju industrije v državi le rahlo povezujejo vprašanja o razvoju industrije in razvoju mest.²³

Kljub prvotnemu prevladujočemu trgovskemu pomenu madžarskih mest so manj razčiščena vprašanja trgovine, predvsem notranje trgovine: te probleme prikazujejo bolj poročila z objavo gradiva o delovanju posameznih podjetij ali o številu trgovcev in njih premoženjskem stanju v določenih razdobjih v posameznih mestih, in zelo malo je pregledov, ki bi vsebovali splošnejše analize.²⁴

UPRAVLJANJE MEST, SAMOUPRAVA, MESTNA POLITIKA

Veliko krajših študij se ukvarja z mestno samoupravo, z razvojem uradov, njih vplivnih območij, sestavo uradnikov v posameznih mestih. Celovitih pregledov je bilo malo napisanih o teh problemih, čeprav bi razlikujoče se in v času spreminjajoče se samoupravne pravice terjale globlje raziskave.

DRUŽBENA ZGODOVINA

Za en del — zlasti glede mest v fevdalizmu — družbene zgodovine so značilni pogumnejši poizkusi pri načenjanju novih problemov, uporabljanju sodobnejših raziskovalnih metod in iskanju novih virov. Tako raziskovalci zgodovinske demografije kot družbene strukture vse bolj kritično gledajo na dokaj redke vire predstatističnega obdobja. Poizkušali so primerjati in kombinirati različne tipe virov, uporabiti nove vire, predvsem matične knjige, uporabiti matematične metode in cenitve in raziskave družinskih struktur.²⁵ Razširilo se je tudi območje problemov razslojevanja mestnega prebivalstva poleg tradicionalnih, vselej prevladujočih raziskav poklicev. Večji pomen so dobile premoženjsko družbene in poklicne družbene raziskave, v ospredje je prišlo raziskovanje verske in narodnostne sestave, začele so se raziskave različnih oblik družbene mobilnosti, analitične raziskave migracij, tendenc družbenega dviga in propadanja, oblikovanja družinskih vezi.²⁷ Za kapitalistično razdobje je še malo del, ki bi raziskovala družbeno sestavo posameznih mest ali njihovih posameznih družbenih plasti,²⁸ vprašanje družbene zgodovine obravnavajo v prvi vrsti sinteze o vsej državi.²⁹

Poročanje o bogati politično-zgodovinski literaturi, o delavskem gibanju in o dogodkih bi presevalo okvir tega zapisa in prav tako se ne moremo lotiti pregleda geografske, sociološke ali bogate etnološke literature, ki se ukvarja z današnjimi mesti. Takoj naj ob sklepu le kratko seznanimo z najnovejšimi dogajanjem na pomembnem področju mestne zgodovine, ki ga goji širok krog umetnostnih zgodovinarjev, varuhov umetnostnih spomenikov kot zgodovinarjev mest: to je mestno stavbarstvo, regulacija mest in topografija.

Nadrobno, splošno pregled daje zbirka Városképek-Műemlékek in Magyar Műemlékek (Mestne podobe — Umetnostni spomeniki — Madžarski umetnostni spomeniki), ki obsega še nekaj desetih zvezkov. Ti zvezki dajejo tudi pregled o družbeno-gospodarskem razvoju mest, toda predvsem so v ospredju vidiki stavbarstva, regulacije mest, varstva spomenikov in obnove. Nadrobna monografija govori o stavbarstvu Budimpešte,³⁰ nešteto člankov in razprav je objavljenih o umetnostnih spomenikih posameznih mest ali o delovanju posameznih arhitektov. Omembe so vredna tudi topografska raziskovanja.³¹ Ta raziskovanja so v veliki meri spodbujali zgodovinski spomeniki, ki so prišli na dan ali so jih izkopali zaradi vojnega pustošenja. Zaradi obsežnega uničenja pisanih virov mest so z izkopavanji odkriti stavbni ali drugi

spomeniki postali prvovrstni viri za izoblikovanje mest, ki omogočajo s primerjavo s podatki preostalih zemljiških knjig in s podatki majhnega števila starejših zemljevidov rekonstrukcijo tlorisa, širjenja in nastanka ulične mreže tako glavnega mesta kot še nekaterih drugih mest (predvsem Székesfehérvára, Soprona).

Prevod: J. Nemeth in V. Novak

OPOMBE

1. Lajos Ruzsás — Jenő Szücs: A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai (Stanje in naloge raziskovanja mestne zgodovine), MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának közleményei (Madžarska akademija znanosti, Objave filozofskega in zgodovinskega razreda), 1966, str. 5—67. To poročilo vsebuje tudi kritičen pregled prejšnje literature o zgodovini mest. Kritično analizo literature o zgodovini Budimpešte gl.: A Kubinyi—L. Nagy—K. Vörös: Zur Erforschung der Geschichte von Budapest, Acta Historica, 1967, 1—2. 171—198. — 2. Bibliografijo o teh gl.: Honismereti Bibliográfia (Domoznanska bibliografija), Budapest 1972, kot za muzejsko periodiko in letopise: A Magyar Múzeumok Kiadványainak Bibliográfiája I/C. (1945—1974, Budapest 1978/IV, 1975—1979, Budapest 1976—1981). Bibliografija arhivskih publikacij: A Magyar Levéltári Kiadványok Bibliográfiája 1945—1974. — 3. Med njimi so vredne posebne omembe vsakoletne konference, katerih referati so objavljeni tudi v tisku. Npr. Dnevi Alba Regia s pregledom zgodovine Székesfehérvára, katerih predavanja so objavljena v Székesfehérvár Evszázadai (Stoletja Székesfehérvára) I—III zvezek. (Ur. Alán Kralovánszky) Székesfehérvár 1967, 1972, 1977. — Gradivo konferenc o naselitveni zgodovini Prekdonavja (A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete I—III. Székesfehérvár 1976—1978). — 4. Fügedi Erik: A középkori magyar városprivilegiumok (Srednjeveški madžarski mestni privilegiji), Tanulmányok Budapest Múltjából (Razprave iz zgodovine Budimpešte) XIV. Budapest 1961, 17—108. — 5. Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. (Razvoj poljskega mesta. Iz: Razprave o zgodovini kmetstva na Madžarskem v 14. stoletju. Budapest 1953. 128—191. — 6. Székely György: Vidéki termelőágak és arukereskedelem Magyarországon a 15—16. században. (Podeželske pridelovalne zvrsti in trgovina s pridelki na Madžarskem v 15.—16. stoletju). Agrártörténeti Szemle 1961. 3—4. 309—343. 7. Szücs Jenő: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. (Mesta in obrti na Madžarskem v 15. stoletju), Ep. 1955. — 8. Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965 (Madžarska poljska mesta v XV. stoletju). Idem: A mezővárosok kialakulásának történeti folyamata. (Zgodovinski potek izoblikovanja poljskih mest). Városépítés. 1971. 3. 1—13. — 9. Fügedi Erik: Koldulórendek és vá-

rosfejlődés Magyarországon, (Beraški redovi in razvoj mest na Madžarskem), Századok, 1972, 69 do 96. — 10. Szücs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn im 15—17 Jahrhundert. In: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Bp. 1963. 97—164. Kubinyi András: A XV—XVI. századi magyarországi városfejlődés kérdéseire. (K vprašanju razvoja mest na Madžarskem v XV. in XVI. stoletju). Századok 1965. 513—533. — 11. Erdei Ferenc: A magyar város. (Madžarsko mesto). Uj kiadás Budapest 1974. — 12. Makkai László: A magyar városfejlődés vázlata. (Oris razvoja madžarskih mest). Vidéki városaink. Bp. 1961. — 13. Major Jenő: A magyar városhálózatról. (O madžarski mestni mreži). Településtudományi Közlemények 1964. 32—65. — 14. Dávid Zoltán: A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. (Velikost mestnega prebivalstva na Madžarskem 1785 in 1828). Történeti Statisztikai Közlemények 1963/64, 110—127. — 15. Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. (Mesto v razdobju prehoda iz fevdalizma v kapitalizem). Bp. 1975. — 16. V. Bácskai and L. Nagy: Market Areas, Market Centres and Towns in Hungary in 1828. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1980. 1—25. Pregled o razvoju mest v večji pokrajinski celoti daje Lajos Ruzsás: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században. (Mestni razvoj v Podonavju od XV. do XVII. stoletja). MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1966. 199—234. és A városi fejlődés a XVIII—XIX. századi Dél-Magyarországon. (Mestni razvoj na južnem Madžarskem v XVIII.—XIX. stoletju). Rt. 1964—65. 287 do 321. — 17. Kot npr. Balázs Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. (Győr v dobi razpada fevdalizma in meščanske revolucije). Bp. 1980. — 18. Budapest története. (Zgodovina Budimpešte). I—V. Budapest 1973—1980. — 19. V tej seriji je bilo doslej objavljenih 21 zvezkov, žal izhajajo v zadnjem času samo poredko in neredno (od 1971 izšli le 4 zvezki, kar je velika izguba za raziskovanje zgodovine mest). — 20. Npr. Kecskémet 1368—1968. Tanulmányok a város múltjából. (Razprave o preteklosti mesta). Kecskemét 1969. Podobna dela so izšla tudi o zgodovini Győra in Kaposvára. — 21. Sem spadajoče številne razprave glej v bibliografiji nav. v op. 2, kot tudi v objavljenih predavanjih konferenc o obrtnoindustrijski zgodovini. (A kézművesipartörténeti szimposium vi-taanyaga Veszprém, 1972 in v naslednjih letih). Monografske obdelave: Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. 1686—1848. (Cehi v poljskih mestih in vaseh na Alföldu in v Prekdonavju. 1686—1848). Bp. 1967. Dóka Klára: A pest-budai céhes ipar válsága 1840—1872. (Krizna peštanske in budimske cehovske obrti 1840—1872). Bp. 1979. — 22. Nagy István: A manufakturaipar kialakulása Pest-Budán. (Razvoj manufakturne obrti v Pešti in Budimu). TBM. XIV. 1961. 285—342. Endrei Walter: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. (Tekstilne manufakture na Madžarskem v 18. stoletju). Bp. 1969. — 23. Sinteze o zgodovini obrti: Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1858.

(Razvoj madžarske obrti 1790—1848), Bp. 1951. Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. (Razvoj velike obrti na Madžarskem 1867—1900). Bp. 1954. Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában. 1900 do 1914. (Madžarska tovarniška industrija v času imperializma pred prvo svetovno vojno 1900 do 1914). Bp. 1955. Ista avtorja: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában 1933—1944 (Madžarska tovarniška industrija pred drugo svetovno vojno in med njo (1933—1944)). Bp. 1958. O zvezi med razvojem obrti in razvojem mest: Berend T. Iván—Ránki György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez. (K vprašanje izoblikovanja in razvoja obrtnega pasu v okolici Budimpešte). Bp. 1961. 535—573. — 24. Fügedi Erik: Kaschau, eine Osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. *Studia Slavica*, 1957. 158—213. V ostalem so o problemih trgovine in nastanka trgovskega kapitala v zvezi z madžarskimi mesti pisali še: András Kubinyi, Domokos Kosáry, Sándor Gyömrei, Vera Bácskai, Eva Somkuti itd. — 25. Csizmadia Andor: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. (Pravni položaj cerkvenih poljskih mest in njihova borba za osvoboditev v 18. stoletju). Bp. 1962. Kállay István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. (Trgovina svobodnih kraljevskih mest v času Marije Terezije). Bp. 1972. — 26. Szabó István: La repartition de la population de Hongrie entre les bourgades et le villages dans

les années 1499—1526. *Études Historiques* Bp. 1960, 359—385. O demografskih problemih, problemih prebivalstva itd. so pisali še: György Granasztói, Oszkár Paulinyi, Zoltán Fallenbüchel, Lajos Nagy, Dezső Dányi, Ferenc Szakály itd. — 27. O teh vprašanjih so pisali naslednji avtorji: György Granasztói, András Kubinyi, Oszkár Paulinyi, István Orosz, Dezső Dümmert, Lajos Nagy in Vera Bácskai. — 28. Gl. npr. dela: Károly Vörösa, L. Nagy Zsuzsa in Zoltána Totha. — 29. Hanák Péter: Polgárosodas és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. (Pomeščanjenje in asimilacija na Madžarskem v XIX. stoletju). *Történelmi Szemle* 1974. 4. Idem: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. (Koncepti o madžarski družbi pred začetkom tega stoletja). *Történelmi Szemle* 1962. 2. 210—245. Lackó Miklós: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1945). (Nastanek sestava industrijskega delavstva v letih 1867—1945). Bp. 1961. Idem: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. (Glavne črte v razvoju madžarskega delavskega razreda). Bp. 1968. — 30. Presich Gábor: Budapest városépítésének története. (Zgodovina gradnje Budimpešte), I—III. Bp. 1964. — 31. Kubinyi András: Topographical Growth of Buda up to 1514. In: *Nouvelles Études Historiques*. I. 133—157. Fügedi Erik: Fehérvár középkori alaprajza. (Tloris srednjeveškega Fehérvára). Fehér megyei Szemle. 1965. 3—14. Nagy Lajos: Székesfehérvár későközépkori topográfiája. (Poznosrednjeveška topografija Székesfehérvára). Székesfehérvár évszakai 2, 1972.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

POGLED NA MIKLOŠIČEVO CESTO

NIVES SULIČ

Slika kaže Miklošičevo cesto med obema vojnama. To je cesta sorazmerno mlajšega datuma, saj so jo pozidali šele po potresu leta 1895. Pred tem so se na tem zemljišču razprostirali travniki, na sedanji Pražakovi ulici pa je stala sladkorna rafinerija. Ko je v tovarni izbruhnil požar, so na njenem mestu zgradili bombažno predilnico.

Na začetku dvajsetega stoletja so različna podjetja in privatniki začeli graditi ob vsej

ulici moderne trinadstropne hiše. Najprej so zrasle stavbe nasproti današnjega Marxovega parka. Leta 1905 je bil odprt hotel Union, istega leta pa tudi nova sodna palača z zapori. Sodnijski vrt je segal vse do sedanje Pražakove ulice, sredi njega pa je stala jetnišnica. Naprej je bil travnik od Pražakove do Masarykove ceste, kamor so hodili taborit cirkusi. Še leta 1920 je bila hiša številka 30 zadnja v ulici, za njo pa se je razprostiral

travnik. Na drugi strani ulice je bila zadnja hiša št. 15. Po osvoboditvi so sodno palačo zvišali za eno nadstropje, zapore pa preselili iz Ljubljane. Na mestu nekdanje jetniške zgradbe stoji sedaj stanovanjska stolpnica.

Ko se je med obema vojnama izoblikovalo novo mestno središče med sedanjim Trgom osvoboditve in Ajdovščino, je Miklošičeva cesta postala ena glavnih prometnih povezav med kolodvorom in centrom mesta in prenehala veljati za »konec mesta« kot v dvajsetih letih. Poseben ton so ji zlasti v prvi polovici tega stoletja dajali poleg številnih trgovin odvetniki, ki so se naselili tu predvsem zaradi bližine sodišča. Poleg stanovanjskih prostorov so imeli v hišah ob tej ulici tudi svoje odvetniške pisarne.

Med vojnama so v ulico vsak dan prihajale mlekarice iz Savelj in Kleč. Mleko so pripekljale z zapravljivčki, pozimi pa s sanmi, okrašenimi s kraguljčki, ki so jih vlekli konji. Vsak ponedeljek so prihajale po umazano perilo perice iz Bizovika. Ulice so redno obiskovali tudi možje, ki so »plahto vozili.« Ti so v vrečah prodajali premog in drva.

Poleg trgovskih lokalov so bili za Miklošičevo cesto značilni tudi številni denarni zavodi in ustanove, ki so bili povezani s sodiščem, tako na primer Ljudska posojilnica, Vzajemna posojilnica, Prosvetna zveza, Združna gospodarska banka, Delavska zbornica, Gospodarska zveza in druge. Poseben pečat pa ji je skozi vse stoletje dajal hotel Union.

Hotel je leta 1905 zgradil arhitekt Josip Vančoš po naročilu družbe Union. To je bil takrat najmodernejši ljubljanski hotel s kavarno, restavracijo, sobo za biljard in veliko koncertno dvorano. Hotel je imel svoje prostore vse do sedanjega kina Union. Takoj

je postal središče tujskega prometa. Sprva je imel ob glavni zgradbi hleve za vozove, med vojnama pa so jih spremenili v avtomobilske garaže. V veliki dvorani so se vrstili najrazličnejši plesi, tam so gostovala pevška društva, prirejali so tudi družabne večere, patriotske prireditve, javne nastope, večerje v čast uglednih osebnosti in »koncerte pri pogrnjenih mizah.« Na te so zahajali do propada Avstro-Ogrske predvsem nemški oficirji, Slovencev pa na te koncerte ni bilo.

Po prvi vojni so v unionsko kavarno vsak dan prihajale na kavo ljubljanske dame, starejši gospodje pa so tja prihajali brat domače in tuje časopise. V tem obdobju so postale Ljubljanske kavarne tudi politično obarvane in hotel Union je veljal za izrazito katoliško usmerjenega.

Iz zgoraj navedenega je razvidno, da je ulica do danes ohranila precejšen del svojih značilnosti. V mnogih hišah se namembnost lokalov ni bistveno spremenila, poleg trgovin pa je v ulici še vedno veliko poslopij družbeno-gospodarskega značaja. Med profesionalnim ustrojem prebivalcev Miklošičeve ulice so še vedno na prvem mestu pravniki.

LITERATURA

1. Kronika 1934 (I), št. 1—4. Ljubljana 1934. —
2. Ljubljana po potresu. Ljubljana 1905. —
3. Anton Melik, Rast naših mest v novi dobi. Ljubljana 1964. —
4. Damjan Ovsec, Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne. Ljubljana 1979. —
5. Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939. —
6. Milan Valant, Hiše in ljudje stare Ljubljane. Ljubljana 1980. —
7. Milan Valant, Ljubljana od 1895—1941. Ljubljana 1977.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Razstava učbenikov za pouk klasičnih jezikov

V prostorih Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani je bila v prvih mesecih letošnjega leta odprta razstava učbenikov za pouk klasičnih jezikov pri Slovencih. Razstava s spremnim katalogom je ponazarjala pomemben aspekt pri pouku jezika starih Grkov in Rimljanov; na svoj način pa je odsevala tudi razvojno pot humanistične izobrazbe in prisotnosti antike ter njene kulture pri nas v posameznih zgodovinskih obdobjih.

Predstavljeni so bili vsi pomembnejši učbeniki od poznega srednjega veka dalje pa do današnjih dni. V vsebinsko-metodičnem pogledu pa se je razstava delila v dva dela. V prvem je bil prikazan razvoj srednjeveških, protestantskih, jezuitskih in predmračnih latinskih in grških učbenikov, uporabljanih na slovenskem etničnem teritoriju, torej za čas, ko je veljalo splošno prepričanje, da je vse, kar mora človek vedeti oziroma se naučiti, že zapisano. Šlo je le za to, da so že obstoječe tekste (npr. Aristotela, Herodota) pravilno razlagali in pravilno razumeli; zato znanja niso iskali s pručevanjem narave in človeka, temveč so si ga pridobivali le iz knjig. Naloga znanstvenega študija v teh časih je tako bila oblikovati mladino, da bo sposobna spoznati to, kar je že ugotovljeno in zapisano v delih različnih antičnih avtoritet, seveda v jezikih znanosti teh dob, tj. predvsem latinščini in grščini. Torej je bilo za spoznavanje stvari (npr. teologije, prava in medicine) najprej potrebno spoznavanje jezikov (latinskega in grškega). V šolah se je to kazalo tako, da je na prvo mesto prišel pouk omenjenih predmetov; z njimi je morala učence usposobiti deloma elementarna, predvsem pa tako imenovana latinska šola (gimnazija), ki je pripravljala svoje absolvente za univerzitetni študij, šele nato je prišel na vrsto pouk stvari (teologija, pravo in medicina), kar se je izključno predavalo na univerzah, ki jih pa na naših tleh ni bilo in so bili absolventi vezani na tuja izobrazbena središča. V vseh teh obdobjih ostaja v veljavi temeljni naziv fevdalne pedagogike, češ da z znanjem jezikov pridemo do znanja stvari. Niti reformacija niti humanizem pri tem nista ničesar spremenila.

Zato lahko razumemo, da je v šolah teh časov latinščina tudi pri nas predstavljala absolutno avtoriteto učenosti; bila je dolgo časa edini učni jezik in edini učni predmet. Učenci pa se niso učili jezika samo pravilno

pisati, ampak tudi pravilno in dovršeno govoriti. Tako terja Bohorič, ki mu je jezik zrcalo duše (»sermo index animi«), naj se človek zna izražati jezikovno pravilno, logično in učinkovito. To so si seveda lahko pridobili le z vajo v govorništvu, z aplikacijo teoretično pridobljenega znanja v retoriki in poetiki. Vsebina, o čemer je kdo govoril, pa ni bila tako važna. Temu učnemu cilju so bili seveda prilagojeni tudi latinski in grški učbeniki teh časov. O kaki gojitvi duha antike v njih oziroma s pomočjo njih ne more biti govora. Omenimo nekatere izmed njih. Na prvem mestu je znameniti »Donat«, t.j. delo Aeliusa Donatusa, rimskega gramatika iz srede 4. stoletja, delo, ki je bilo v naslednjih stoletjih mnogokrat predelano, pač za vsakokratne šolske potrebe; v času humanizma in reformacije pa sta se tudi na naših stanovskih šolah uporabljali Melanchthonova latinska in grška gramatika; v jezuitskem obdobju (17. in 18. stoletja) pa prva in druga knjiga latinske gramatike Španca Emmanuela Alvareza. Prehod avstrijskega šolstva v roke države in njegove reforme ob koncu 18. stoletja se je moral pokazati tudi v učbenikih za pouk klasičnih jezikov. Tisk le-teh je prišel v roke dvornega tiskarja von Tratnerja; v vsebinskem pogledu pa se učbeniki odslej delijo v tri skupine: slovnice oziroma uvode v latinski in grški jezik, v poglavitve osnove za doseglo elokvencije in v krestomatije (izbor latinskih in grških beril).

Drugi del razstave pa predstavlja latinske in grške učbenike po letu 1848. Latinske šole (gimnazije) so v tem času bistveno spremenile svoj značaj. Z učno reformo, ki jo je spodbudila marčna revolucija na Dunaju, se gimnazije, doslej povsem latinske, postale splošno izobraževalne šole, oba klasična jezika pa sta odslej uvajala dijake v antično kulturo in jih z vzgojno močjo antično zglede skupaj k drugim — predvsem naravoslovnimi — predmeti oblikovala v vsestransko, skladno s svojo naravo razvite osebnosti.

Ustrezno novemu učnemu cilju so bili prilagojeni tudi novo izšli učbeniki za klasične jezike, sprva nemški, od srede sedemdeset let preteklega stoletja pa tudi slovenski in od konca I. svetovne vojne povsem slovenski. Med avtorji učbenikov iz tega obdobja omenimo Scheindlerja, Curtiusa, predvsem pa Hrovata, Kermavnerja, Wiesthalerja, Tomiška, Požarja, Pipenbacherja, Južniča in Bradarča.

Razstava je bila pripravljena z željo v skromnem obsegu prispevati k povečanju za-

344

**SELECTA
LATINI SERMONIS
EXEMPLARIA**

E SCRIPTORIBUS PROBATISSIMIS

EXCERPTA

A. P. CHOMPRE' I. U. LIC.

**IN USUM STUDIOSE JUVENTUTIS
DITIONUM AUSTRIACARUM
RECUSA.**

VOLUMEN I.

Venale est 14½ cruciferis.

**VINDOBONÆ,
TYP. JOAN. THOM. NOB. DE TRATTNERN
TYPOGR. ET BIBLIOP. AULIC.
1790.**

Latinsko berilo, učbenik avstrijskih gimnazij ob koncu 18. stoletja in v prvi polovici 19. stoletja

nimanja med mladimi pri nas za pouk jezika Ovida, Cezarja in Tacita ter predvsem jezika častitljivega Homerja, ki je v zadnjem desetletju sploh izginil iz naših šol. Oba jezika sta namreč nerazdružljivo vtkana v vso stavbo naše kulture in civilizacije. Slovenski narod je stopil v zgodovino šele v zgodnjem srednjem veku in slovenska kultura starejših obdobij je vpeta v univerzalistično evropsko kulturo latinskega srednjega veka, kar velja tudi za dobršen del novega veka. Že samo zato se Slovenci ne moremo in ne smemo odpovedati gojenju klasičnih jezikov, če se nočemo sami odrezati od svojih lastnih korenin in s tem pravzaprav izgubiti svojo identiteto. V nasprotnem primeru pa se zna izpolniti žalostna vizija, da se bomo z grškimi tragedijami in z Aristotelovimi spisi seznanjali le preko tujih prevodov, najstarejša

obdobja naše nacionalne zgodovine pa nam bodo morali preučevati in pisati drugod.

Jože Ciperle

Razstava Brežiško šolstvo skozi stoletja

Na pobudo osnovne šole Bratov Ribarjev je Slovenski šolski muzej pripravil na omenjeni šoli konec leta 1981 stalno razstavo o razvoju šolstva v tem kraju na skrajnem vzhodnem delu slovenskega ozemlja. Razstava je bila odprta ob krajevnem prazniku Brežic — konec oktobra 1981.

S fotografskimi posnetki originalnih dokumentov, ki jih hranijo različne arhivske in druge institucije po Sloveniji, je bila na dvanajstih panojih predločen obseg, vsebina i kvaliteta brežiškega šolstva od srednjega veka pa vse do današnjih dni.

Geografska lega in prometna osredotočenost sta temu mestu naložila še eno pomembno funkcijo: Brežice so postale v svojem večstoletnem razvoju tudi šolsko središče.

Prvi začetki šole brez dvoma segajo v pozni srednji vek in v obdobje protestantizma. Res je, da za obstoj srednjeveške šole nimamo neposrednih dokazov, vendar le-te predvsem na osnovi primerjave z drugimi mesti na Slovenskem tega časa skoraj ni mogoče izključiti. Prav gotovo pa je v drugi polovici 16. stoletja delovala v mestu protestantska elementarna šola. Ena temeljnih zahtev protestantizma kot novega duhovnega gibanja Evrope je bila vsekakor ta, naj vsi verniki berejo biblijo sami. Pogoj za to je bil seveda, da so znali brati, pa tudi, da so imeli na razpolago biblijo v jeziku, ki so ga razumeli. Na tej osnovi so protestanti tudi na Slovenskem ustanavljali osnovne šole, ki jih srednji vek ni poznal, ter tiskali abecedarje — učbenike za pouk branja in pisanja. Poleg osnovnih pa so zlasti po mestih ustanavljali tudi poklicne šole, ki so v nemškem in latinskem jeziku izobraževale naraščaj za posvetne in upravne poklice kakor tudi za protestantsko duhovščino. O značaju brežiške protestantske šole ne moremo reči ničesar. Prav gotovo pa je preživela — sicer v novi protireformacijski preobleki — propad protestantizma na Slovenskem ob koncu 16. stoletja.

V drugi polovici 17. stoletja pa so prišli v Brežice iz Bosne frančiškani. Leta 1669 so začeli v eni samostanskih celic z rednim poukom za dečke meščanskih rodbin. Poučevali so frančiškani sami. O vsebini pouka te samostanske mestne šole, ki je verjetno delovala do srede 18. stoletja, ne vemo mnogo.

Na osnovi paralel s podobnimi šolami drugod na Slovenskem v tem času pa lahko trdimo, da so poleg nemškega branja in pisanja poučevali tudi računstvo pa tudi osnovne elemente latinščine. Celoten pouk je prevladovala verska vzgoja.

Razvoj kapitalističnih odnosov v 18. stoletju pa je povzročil, da je postalo takratno, na fevdalne strukture navezано šolstvo, vedno bolj zastarelo. Stare šole, ki so dajale izobrazbo le ozkim krogom prebivalstva, niso več ustrezale zahtevam novega časa. Nove gospodarske težnje so v habsburški monarhiji našle zaveznike v razsvetljenem absolutizmu njenih vladarjev, zlasti Marije Terezije in Jožefa II. Nova oblika šolstva je pomenila dvig gospodarstva, to pa je dajalo vladarjem otipljive rezultate: povečane davke, več denarja za vojsko in birokracijo, torej utrjevanje njihove oblasti. Prvi avstrijski osnovnošolski zakon — Splošno šolsko naredbo iz leta 1774 je izdelal opat avguštinskega samostana v Saganu v Šleziji Ignac Felbiger. Šola je postala stvar države. Uvedla je obvezno, ne pa za vse otroke enako, osnovno šolo. Na podeželju je tako ustanovljala trivialke, kjer je bil pouk mnogo manj zahteven kot na mestnih glavnih šolah in normalkah.

V skladu s splošnim razvojem avstrijskega šolstva je tudi brežiška šola ob koncu 18. stoletja prešla v državno upravo. Preoblikovala se je v glavno šolo ter naselila v hiši družine del Cott, nato pa v starem župnišču. Poučevali so na njej še vedno frančiškani. Na osnovi »Naredbe« pa so morali poučevati verouk, branje, pisanje, računanje, posvetno moralno pa tudi nemško gramatiko in spisje, elemente latinščine, prirodopisa, zgodovine in zemljepisa, stavbarstva, mehanike in risanja. Učni jezik je bil nemški.

Francoska revolucija konec 18. stoletja je preplašila avstrijske vladajoče kroge. Ta bojazen se je kazala tudi v šolstvu. Kritika razsvetljenke osnovne šole, ki je bila obdolžena, da je spridila ljudstvo z demokratičnimi idejami, je v začetku 19. stoletja privedla do konkretnih organizacijskih ukrepov. Izšel je drugi avstrijski osnovnošolski zakon »Politična šolska ustava«, ki je ostal v veljavi do leta 1869. Njena vodilna pedagoška misel je bila, da je pravi vzgojitelj, vzgojitelj po naravi svojega poklica, duhovnik, učiteljeva naloga pa je, da vtepa učencem v glavo tisto učno snov, ki zahteva oblikovanje privajenosti, jih navadi brati, pisati in računati. Organizacijski izraz teh pogledov je bilo neposredno cerkveno vodstvo in nadzorstvo os-

novnih šol, drugih pomembnejših sprememb ni bilo.

Naraščanje politične moči liberalizma v Avstriji sredi 19. stoletja in gospodarski napredek pa sta leta 1869 pripeljala do reforme osnovnega šolstva. Novi zakon je veljal do konca Avstro-Ogrske. Šole so postale državne in deželne ustanove, učitelje pa so plačevale dežele. Niso več smeli opravljati cerkveniške službe in drugih postranskih opravil. Uvedena je bila obvezna osemletna osnovna šola. Uvedeni so bili novi predmeti; npr. telovadba. Glede učnega jezika pa je bilo določeno, da na osnovnih šolah o njem odločajo deželni šolski sveti po posvetovanju z občinami. Brežiško staro župnišče je bilo v začetku 19. stoletja v razpadajočem stanju. Leta 1925 pa je uspelo na kraju, kjer je danes zgradba stare osnovne šole, postaviti prvo šolsko zgradbo. Frančiškani so poučevali do leta 1870, ko so bili nameščeni prvi posvetni učitelji. Tedaj so ločili štirirazredno deško šolo od dekliške, ki je bila v teh letih enorazredna. Imela pa je svojo upravo. Šolsko poslopje so leta 1880 popravili in povečali. Tako je v skupnih prostorih živela ob koncu stoletja štirirazredna deška in trirazredna dekliška ljudska šola. Pouk na šoli je bil v nemškem in slovenskem jeziku. Tuje in potujčeno brežiško meščanstvo se je vneto potegovalo za nemški učni jezik, okoličani Slovenci pa za slovenskega. Nacionalna nasprotja so se kazala tudi na šoli. Leta 1896 je deželni šolski svet v Gradcu ugodil prošnji brežiških meščanov in spremenil obe ljudski šoli (deško in dekliško) v trirazredno mešano nemško šolo ter petrazredno mešano dvojezično (utrakvistično) šolo. Pri tem je ostalo do leta 1912, ko je nemška šolska družba Schulverein sezidala za nemško šolo posebno poslopje.

Nova državna formacija Jugoslavija je po prvi svetovni vojni v bistvu predružačila šolske razmere v mestu. Nemška šola je bila ukinjena. Prvotna šestrazredna ljudska šola pa je bila s šolskim zakonom iz leta 1929 oblikovana v osemrazredno, h kateri je bila priključena še občja obrtno-nadaljevalna šola. Družbenopolitične razmere v bivši Jugoslaviji so vplivale tudi na vsebino pouka in učne kadre. Učni načrti so bili prilagojeni integralni jugoslovanski smeri.

Po prvi svetovni vojni je bila na prošnjo prebivalcev mesta in okolice ustanovljena v Brežicah meščanska šola. Omenjena vrsta šol sodi v splošno-izobraževalno šolstvo in je med vojnama odigrala pomembno vlogo. Služila je izobraževanju obrtniškega in trgovskega stanu v manjših podeželskih mestih, a tu-

di otroci s kmetov in iz delavskih vrst so jo obiskovali. V Brežicah se je naselila v šolskem poslopju, ki je bilo pred vojno zgrajeno za potrebe nemške osnovne šole. Pouk je trajal tri leta. Šola pa je nosila ime po narodnem buditelju dr. Radoslavu Razlagu, ki je dolga leta živel in deloval v Brežicah.

V obdobju okupacije (1941—1945) je obe šolski poslopji zasedlo nemško vojaštvo, učiteljstvo slovenske narodnosti pa so izgnali skupno z drugo brežiško inteligenco. Jeseni 1941 so izselili še ostalo prebivalstvo in na izpraznjeno ozemlje naselili Kočevarje, Besarabce, Tirolce, Dobrudžane in druge Nemce, ki naj bi v Brežicah in okolici utrdili južno mejo Hitlerjevega rajha. Otroci naštetih naseljencev so bili učenci brežiške osnovne šole (Volksschule), glavne šole (Hauptschule) in leta 1942 nastale gimnazije. Imenovane šole niso imele stalnih prostorov, temveč so se potikale po raznih poslopjih po mestu. Le gimnazija je ves čas vztrajala v prenovljenem frančiškanskem samostanu. Učni jezik je bil seveda nemški, prav tako učiteljstvo. Čez noč nastale nemške šole so dobile z novim učnovzgojnim kadrom posebno nalogo: v izseljenskem pasu naj bi utrdile nemško nacionalnost. Šole pa so bile tudi ponemčevalnice za maloštevilne slovenske otroke, ki iz

različnih vzrokov niso bili izseljeni, zvečer pa so jih obiskovali v tako imenovanih jezikovnih tečajih njihovi starši, ki niso obvladali jezika okupatorja. A zavest o pripadnosti slovenskemu narodu se je ohranjala v pasivnem pa tudi aktivnem odporu.

Povojna leta, leta socialistične izgradnje, so naredila iz Brežic pravo šolsko mesto. Že leta 1945 je bila ustanovljena popolna srednja šola (gimnazija), ki je prevzela prostore. Odprt je bil tudi dijaški dom, pač zaradi velikih potreb, ki so nastale z ustanovitvijo srednje šole. V naslednjih letih je začela z delom Šola za učence v gospodarstvu (raznih strok), otroški vrtec in glasbena šola. Na pobudo Šole za učence v gospodarstvu je bilo leta 1947 ustanovljen Dom učencev v gospodarstvu. Gimnazija, katere prostori že v začetku niso zadoščali potrebam, je oktobra 1966 dobila poslopje, stara zgradba pa je bila adaptirana. Osnovna šola je ostala do leta 1971 v stavbi iz prejšnjega stoletja. V tem letu pa je bila odprta moderna šolska stavba; svoje — nove prostore je dobil tudi otroški vrtec.

V vsebinskem pogledu pa je to čas postopne izgradnje socialistične samoupravne šole, socialistične samoupravne vzgojnoizobraževalne politike v tem delu Slovenije.

Jože Ciperle

NOVE PUBLIKACIJE

Jadranski koledar 1982, Trst, ZTT, str. 162

Decembra 1981 je izšel nov zvezek Jadranskega koledarja za leto 1982. Koledar, ki izhaja že vrsto let, predstavlja za Slovence, živeče v Italiji, nepogrešljivo branje. Zbornik izdaja Založništvo tržaškega tiska.

Tudi letošnji zvezek je zasnovan tako, da opozarja in obravnava razne probleme, ki so v življenju Slovencev v Italiji prisotni in najbolj občuteni, poleg tega pa prinaša tudi zanimivo branje iz bližnje in daljnje preteklosti primorskih Slovencev. Letošnji zvezek koledarja bi lahko razdelili takole: prvi del obravnava sodobno tematiko. Po uvodnem razmišljanju Borisa Raceta sledi prispevek Karla Šiškoviča o delu posebne komisije za slovenska vprašanja, kjer je zajet strnjen prikaz boja za uveljavitev pravic Slovencev v Italiji od leta 1945 naprej.

Omeniti je treba nadalje še sestavke, ki govorijo o novem Kulturnem domu v Gorici, njegovi vlogi in pomenu (avtorji: Gorazd Vesel, Milko Renner, Alenka Saksida), prav tako zanimiva pa je analiza stanja slovenskega šolstva v Italiji v šolskem letu 1981/82, delo Pavla Strajna.

Ob tem prvem delu zbornika je treba opozoriti še na dva prispevka. Marko Oblak obravnava pereč problem razlastitve in prodaje zemlje po drugi svetovni vojni, ki je v glavnem v rokah Slovencev na Tržaškem, kar je v mnogočem spremenilo podobo tržaške pokrajine, saj se je mesto razširilo na račun okoliških vasi. Tako na primer so zrasla ob slovenskih vaseh begunska naselja (značilen primer raznarodovalne politike najprej Zavezniške vojaške uprave in nato italijanske vlade), razširila se je industrijska cona, ki je slovenskim kmetom odtrgala veliko rodovitne zemlje, navaja pa še vrsto drugih ukrepov italijanske vlade, ki so imeli neugodne posledice za Slovence v Italiji. Duško Kalc pa piše o ulicah in trgih brez imen, kjer je govor o delu in težnjah v zadnjih dvajsetih letih, da bi se za trge in ulice v okolici ter v mestu samem uporabila imena zaslužnih slovenskih mož, padlih borcev, brigad itd., na koncu pa vseeno ugotavlja, da je tudi v tem primeru italijanski nacionalizem izšel kot zmagovalec. Drugi del koledarja — poglavje se imenuje Literarna videnja — nam prinaša literarne prispevke mladih tržaških besednih ustvarjalcev. Tretji, zgodovinsko-etnografski del, pa posega v pre-

teklost, običaje in navade primorskih Slovencev.

Branko Marušič, ki že vrsto let objavlja zgodovinske prispevke v Jadranskem koledarju, je v letniku 1982 predstavil Josipa Gođino-Verdeljskega in Matijo Silo. To sta pisca prvih dveh zgodovin Trsta v slovenskem jeziku (izšli 1870 in 1882). Avtor ugotavlja, da lahko prav s tema dvema izdajama govorimo o začetkih sistematičnejšega in kritičnejšega raziskovanja primorske zgodovine.

Andrej Vovko, ki je pripravil že nekaj sestavkov in razprav o Družbi sv. Cirila in Metoda, je napisal članek O »družbenikih« in podružnicah Ciril-Methodove družbe na Tržaškem do konca leta 1918. O dejavnosti podružnic šolske narodnoobrambne Družbe sv. Cirila in Metoda na Tržaškem v obdobju 1885—1918 je pisal v Jadranskem koledarju letnik 1980, tokrat pa je bil njegov namen govoriti le o denarnih zneskih, ki so jih podružnice zbrale, zraven pa dodaja življenjepise ljudi, ki so v podružnicah Ciril-Methodove drube učili ali drugače delovali. Podatke, ki jih razvršča v sestavku, je zbral po Vestnikih in kasneje Koledarjih družbe sv. Cirila in Metoda.

Krajši pregled 50-letnega delovanja posojilnice v Pevmi (1899—1949) je podal Marko Waltritsch.

Iz obdobja NOB pa so objavljeni naslednji prispevki:

Milan Pahor v članku Prve partizanske čete na Primorskem govori predvsem o prvih dveh letih boja. Po dokaj obširnem uvodu, kjer govori o ustanovitvi OF, nastanku prvih čet v Sloveniji, taktiki partizanskega bojevanja, pa preide na opis prve partizanske primorske čete, predstavi prvih sedem borcev, tako da opiše na kratko njihovo življenjsko pot ter zaključi z bojem na Nanosu, ki, kot ugotavlja M. Pahor, pomeni prelomnico partizanstva na Primorskem.

Marijan Breclj je z objavo Bevkovega pisma ženi Davorini in komentarjem dal vpogled v Bevkovo življenje v partizanih.

Andrej Pagon-Ogarev pa je objavil krajši zapis o prvem zvezku Gregorčičevih pesmi, ki govori predvsem o tem, kakšen odmev in potrditev so imele njegove pesmi v NOB.

Ob koncu naj opozorim še na dva sestavka, ki ju bo vsak bralec zbornika z užitkom prebral. To je sestavek Borisa Pangerca o tem, kako so v Bregu pri Trstu »tolkli betudo« in prispevek Janka Gergoleta o doberdobskih mlekarica.

Skratka, tudi letos je v Jadranskem kolektoru obilica zanimivega zelo raznovrstnega berila, ki bo bralcu prijetno in zanimivo branje, zgodovinar pa bo našel v njem predvsem novejšo obdobje dokaj koristnih podatkov.

Metka Gombač

Arheo (= *Arheološka obvestila*) 1, 1981. *Glasilo Slovenskega arheološkega društva*, 75 str. Ljubljana 1981.

Ob prvem zvezku vsake na novo ustanovljene revije se bralec najprej vpraša za njen namen in smiselnost. Nova arheološka revija *Arheo* razodeva že s svojim naslovom, da gre za glasilo izrazito informativnega značaja. V primerjavi z renomiranimi arheološkimi revijami znanstveno-raziskovalne usmeritve (*Arheološki vestnik*, publikacije Narodnega muzeja v Ljubljani) naj bi *Arheo* s kratkimi, na aktualnosti v stroki in diskusijo orientiranimi prispevki razgibal duhovno in ustvarjalno klimo v arheološki stroki. Sestava uredništva in starostna struktura avtorjev prispevkov kaže, da gre v prvi vrsti za glasilo mlade generacije slovenskih arheologov, ki se šele uveljavlja in morda s še ne povsem izdelanim pogledom na stroko in svoje mesto v njej išče svoja pota.

Prva številka glasila zajema večje število rubrik informativnega, kritičnega in diskusijskega značaja. V rubriki *Teorija* je B. Slapšak pripravil prevod razprave L. S. Klejna o teoretski arheologiji, tisti zvrsti arheologije, ki je v svetu doživela po vojni velik razmah, pri nas pa se ji ni nihče intenzivneje posvečal. Pod rubriko *Aktualnosti* je za arheologa vsekakor najbolj zanimiv prispevek o okrogli mizi o zakonu o VKND. Rubriko *Diskusija* sestavljajo štirje prispevki: o metodah arheološkega raziskovanja na primeru raziskovanja srednjeveškega naselja Otok pri Dobravi (B. Slapšak), o razmerah v slovenski numizmatiki (P. Kos), o raziskovanju kulturne ustvarjalnosti (B. Slapšak) in o kadrovske politiki v arheoloških znanstvenih institucijah (Z. Marković). S po enim prispevkom so za stopane rubrike *Kritika* (B. Teržan), *Odkritje* (S. Hvala — E. Kocuvan) in *Onkraj arheologije* (S. Slapšak, o razmerju med arheologijo in književnostjo). Največjo težo v glasilu imata rubriki *Sestanki* (poročila o sedmih arheoloških kongresih) in *Razstave* (poročila in kratke ocene šestih razstav). Sledi en intervju, trije prispevki o zgodovini arheološke vede, adresarij arheoloških institucij v Jugoslaviji (redakcija vsekakor

zasluži pohvalo za idejo o publiciranju naslovov jugoslovanskih arheoloških institucij, saj bo na ta način marsikomu prihranjenega veliko časa), kratke novice in poročila o delu arheološkega društva. V posebnem dodatku je geslovník arheoloških gesel v bodoči slovenski enciklopediji s predlogi za obseg in avtorje gesel.

Namen glasila je s prvo številko jasno profiliran in moremo reči, da tudi dosežen. Glasilo s kratkimi prispevki podaja ažurno informacijo o dogajanju v arheološki stroki doma in deloma tudi na tujem. Seveda pa ravno ta namen revije zavezuje uredništvo, da bi revija izhajala čimbolj redno in brez zastojev, v nasprotnem primeru bi njena vrednost zbledela.

Razumljivo je, da v današnjih razmerah izdajatelj ni mogel računati na izdajanje razkošnega glasila kar bi našemu primeru niti ne bilo potrebno. Vendar pa mislim, da je ravno tehnična stran revije njena slaba točka. Tisk je za branje nekoliko neprijeten, oblika daje videz provizoričnosti. Moti tudi večje število tiskovnih napak. Nekateri prispevki, npr. poročilo o okrogli mizi o zakonu o VKND, bi bili bolj pregledni, če bi bili bolj zgoščeni, brez nepotrebnih ekskurzov v slogu stenografskega zapisa.

Kljub tem pomanjkljivostim, ki v znatni meri gotovo niso krivda uredništva, moremo revijo pozdraviti kot koristno in potrebno. Upajmo le, da bo izdajatelj skrbel za njeno redno izdajanje. S tem bo v arheološki stroki zapolnil tisto vrzel, ki jo čutijo pri nas domala vse družbene vede, namreč nepopolno in zapoznelo informiranje.

Rajko Bratož

Lojze Bolta, Rifnik pri Sentjurju — poznoantična naselbina in grobišče, Katalogi in monografije 19, Narodni muzej, Ljubljana 1981.

Vsebinska struktura zvezka ima že utečeno razporeditev poglavij, in sicer: kratek uvod s splošnimi marginalijami, topografski prikaz znane oziroma dokumentirane arheološke dediščine na Rifniku ter v njegovi neposredni okolici, časovni prikaz zaporedja arheoloških raziskav in odkritij na lokaliteti, opis oziroma predstavitev poznoantičnih stavbnih objektov s kvalitetnimi, na ustrezni višini izdelanimi dokumenti-načrti. Pred samim sklepom se avtor še mimogrede dotakne naselbini pripadajočega raziskanega grobišča in izpostavi nekatere prvine v njegovi karakteristiki, nato preide v kataloško podajo 1909 grobov z njihovo vsebino in predmetov, najde-

nih v naselbinskem arealu tako v povojnem kot v predhodnem obdobju. Katalogu so pridane risbe grobnih situacij in predmetov ter črnobelega fotografije odkopanih grobov, ostan- kov sakralne arhitekture in nekaterih objek- tov-domačij, obrambnega obzidja s stražarni- co, cisterne za vodo ter keramičnega posodja, raznih napisnih kamnov (are in nagrobniki) in arhitekturnih členov. Za konec pa si je urednik zamislil dve tabeli z barvnimi po- snetki najizrazitejših grobnih pridevkov ozi- roma najdenih predmetov; izjema so le tri slike, ki kažejo stanje na terenu.

Katalog o Rifniku, ki ga dopolnjujejo do- slej izšle številne razprave in poročila v raz- nih javnih občilih ali strokovnem časopisju (omenimo naj povojno literaturo: Arheološki vestnik, Celjski zbornik, Situla, Arheološki pregled, Rifnik-kulturni vodniki, izpod pe- resa omenjenega avtorja in drugih, npr. V. Kolšek, P. Petruja, F. Stareta in S. Pahiča — zadnjih dveh le za prazgodovino; v starejši literaturi pa so zastopani članki E. Riedla, F. Kovačiča, W. Schmida, B. Sarie), je pisan z vnemo, ki jo predočuje strogo lapidarna oz- kost. Verjetno je umestna pripomba, da ni bilo napak, da se je pisec poleg rezultatov povojnih raziskav, katerih glavni izvajalec je bil sam, odločil vključiti v ta zvezek tudi dosežke W. Schmida med leti 1941 in 1943. W. Schmid je odkopal in predstavil 4 pra- zgodovinske in 6 poznoantičnih stanovanj- skih stavb. Poslednje je kasneje razglasil za domačije Vzhodnih Gotov. Gradivo iz teh ra- ziskav se je do predkratkim hranilo v mu- zeju v Gradcu in je bilo na podlagi meddržav- nih dogovorov vrnjeno Pokrajinskemu mu- zeju v Celju. S tem je avtor predstavil ce- lotni opus raziskovalnih rezultatov poznoan- tične naselbine in grobišča vključno do leta 1980. In tako je sedaj v sklopu izdaj o gro- bišču iz istega časa v Lajhu v Kranju ter vzhodnogotskem v Dravljah, prvega dela o poznoantičnem mestecu Vranje in ožje zasno- vanega prikaza v marsičem ustrezne nekro- pole I na Bledu postavil nadaljnji temeljni kamen v odkrivanju te tako skrivnostne ča- sovne enote človekovega udejstvovanja ki jo imenujemo čas velike selitve ljudstev na našem in sosednjem ozemlju.

Če hočemo skozi prizmo kolikor toliko ob- jektivne presoje opazovati delo, ki je pred na- mi, seveda s tem, da ne razvrednotimo nje- govega že podanega bistvenega pomenskega poudarka, potem je treba — vendar morda bolj kot obrobne opazke — navesti še na- slednje. Primerjava med poprejšnjimi avtor- jevimi objavami in obravnavanim tekstom

nudi ugotovitev, da je vodja izkopavanj z razvojem raziskovanj in preučevanj loka- litete spreminjal tudi interpretacijo določe- nih odkritij. Na to pa bi bralca vsekakor mor- al opozoriti, da ga ta ne bi zavedla na na- pačna pota (primerjaj Varstvo spomenikov 17—19/1, 1974, 145 ss z Arheološkim vestni- kom 29, k978, 510 ss ter tekstom tu, 8 ss, saj je omenjena starejša razlaga določen čas slu- žila kot temeljni tekst pri omembah tega naj- dišča. S tem v zvezi bi bilo vsekakor tudi zelo primerno, če bi avtor navedel vso po 2. sve- tovni vojni izišlo literaturo, ki se s kakršne- gakoli vidika dotika te postojanke, saj jo go- tovo sistematično zasleduje. Nadalje bi bilo ponekod treba risbe oziroma načrte natan- čneje uskladiti (primerjaj sliko 3 s tekstom na strani 8). Pri posameznih tabelah je s sta- lišča načina vsebinske predstave nastopilo določeno neskladje, ki je že v predhodni številki prišlo do nekega viška po eni strani, tu pa v obratni smeri.

Zadnji dve pripombi seveda ni mogoče v celoti pripisati avtorju. Vsekakor pa je tre- ba stremeti k temu, da bi ravno v taki pu- blikaciji uspeli doseči ustrezna merila oz. pri- primerni obrazec, ki bi odgovarjala tudi na vprašanje te problematike.

Marjan Slabe

Jožko Humar, Primož Trubar Rodoljub ilir- ski. Izdala založba Lipa v Kopru, 1980; 572 str.

Primož Trubar je prav gotovo takšna oseb- nost naše kulturne in politične zgodovine, ki bo še — kakor je že — pritegovala razisko- valce. Čeprav je njegovo delo doživelo vrsto analiz, nam njegova vsestranska dejavnost še zmeraj ponuja množice odprtih vprašanj. Celo najvidnejši naši strokovnjaki za prote- stantsko obdobje so ga osvetljevali pretež- no ozko strokovno in se omejevali bolj na literarno-jezikovne strani njegovega dela. Malo vemo o širših družbenih tokovih, ki so Trubarja odločilno usmerjali, a jih je isto- časno sooblikoval tudi sam.

Jožko Humar je vrsto let preučeval še ne- raziskane dokumente o Trubarju in celih sedem let pisal o njem monografijo, v kateri se spoprijema predvsem s temi vprašanji in s poljudnoznanstvenim prijemom opisuje nje- govo življenje in delo. V številnih ekskurzi- obravnava pomembne družbene in kulturne premike v tedanji Evropi in prikazuje našega reformatorja v bistveno novi luči, kakršne nismo bili vajeni doslej. Pred nami vstaja podoba tankočutnega versko-političnega de-

lavca, ki je bistro zaznal družbene tokove in silnice v svojem času. Trubar odslej ni več le »zaslužen Slovenec«, marveč tudi »prvi Jugoslovan«; ni bila razvita le njegova slovenska zavest, izredno močna je bila tudi njegova jugoslovanska misel. Tudi ne bo več v ospredju le njegova versko-kulturna tvornost, temveč tudi njegove politične težnje; vplival je na odločitve kranjskih deželniških stanov, dopisoval si je z mogočnimi Habsburžani in celo Rim se ga je bal, ko je njegova aktivnost segla do naših zahodnih meja. Njegova politična tvornost se je uresničevala v prevodih, ki so malokdaj zgolj prevodi, v njegovih prizadevanjih za organizacijo slovenske cerkve, šole itd. Navsezadnje je bil zaradi tega naš prvi politični izgnanec. Ni brez pomena tudi to, da je v tistih davnih časih žene, dekleta in matere zagovarjal kot enakopravne sooblikovalce človeškega občestva.

Pisatelj posebno pozornost namenja tistim pogledom Primoža Trubarja, ki prek programa enotne cerkvene organizacije med južnimi Slovani vodijo v rojstvo misli o politični povezavi južnoslovanskih narodov, vendar pri ocenjevanju njegove družbeno-politične prebujenosti ne prehiteva zgodovinskih danosti in Trubarju ne pripisuje zamisli, ki bi presegle njegovo družbeno in razredno determiniranost. Tako kritičnost kot objektivnost sta posledica doslednega opiranja na temeljne postavke zgodovinskega materializma; svoja spoznanja avtor izvaja iz stvarnega poznavanja problematike, zato bi težko navedli pomembnejši vir, ki ga ne bi bil upošteval.

Pred očmi pa ima avtor še en cilj. Hotel je napisati strokovno podprto monografijo o prvem slovenskem protestantu, vendar svoja spoznanja hote podaja kar se da nazorno, dostopno in preprosto. To dosega s svojim tekočim slogom in npr. tudi s tem, da pri citiranju opušča običajno metodo znanstvenega dokazovanja in vse citate prevaja v sodobni knjižni jezik, navedbo virov pa skrči na najnujnejše.

S knjigo Primož Trubar rodoljub ilirski dobivamo tako bistveno dopolnjeno in novo podobo Primoža Trubarja in njegovega časa; v nji je prikazan naš reformator kot pomemben družbeni delavec v sklopu tedanjih družbeno-političnih trenj. Zato vnaša precej novega v naše vedenje. Napisana je z veliko ljubeznijo in spoštovanjem do ustvarjalca prve naše tiskane knjige, vendar brez poveličujočega patosa. Gre za pregledno pisano delo, ki ustreza širšim krogom bralstva in bo Trubarja populariziralo, kakor njegova enkrat-

na osebnost tudi zasluži. Prav zato delo ne bi smelo manjkati na policah šolskih in drugih knjižic.

Jože Ciperle

Miroslav Pahor s sodelovanjem Ilonke Hajnal, Po jamborni cesti... v mesto na peklju, Prešernova družba, Ljubljana 1981, 264 str.

Zadnje delo M. Pahorja, katerega izid sam žal ni dočakal, je plod večletnega raziskovalnega dela na terenu in pomeni nadaljevanje njegovih prejšnjih raziskovalnih prizadevanj v zvezi s preučevanjem zgodovine slovenskega pomorstva in povezav slovenskega zaledja z morjem in pomorskimi dejavnostmi. V njem je avtor poskušal prikazati, kakšna je bila vloga podnanskih in podgorskih krajev v teh povezavah, obenem pa je poudaril pomen Trsta za celotno slovensko zaledje ter njegove vplive na mišljenje in kulturo preprostega slovenskega kmečkega človeka.

Jedro besedila sestavljajo poglavja, v katerih je pisec do podrobnosti obdelal povezave omenjenih krajev z morjem in pomorskimi dejavnostmi, še posebej z ladjedelništvom. Te so bile najvažnejše, kazale pa so se na dva načina. Na eni strani so številni delavci iz teh krajev delali v tržaških in drugih ladjedelnicah ali so si služili kruh kot mornarji, na drugi strani pa so bogati gozdovi v širši okolici omogočali prebivalcem vključevanje v trgovino z ladijskim lesom. Ta dejavnost je potekala po t. i. »jamborni cesti« (Planina, Strmica, Studeno, Landol, Razdrto), na katero se je tudi sicer vezal živahen promet v smeri proti Trstu. Velik del lesa, ki je končal v tržaških in drugih ladjedelnicah, je bil prav iz gozdov ob »jamborni cesti«. Pri tem je posebno zanimivo, da so večino tega lesa obdelali domačini sami.

Tesanje ladijskega lesa po naročilih (komisionih) ladjedelnic in kasneje trgovcev je bilo namreč zelo razširjeno. Tako so že v vaseh ob »jamborni cesti« nastajali posamezni deli ladij, ki so jih domačini tud sami vozili v Trst. Od tam pa je les potoval v razne evropske ladjedelnice.

Mnogo manj pomembna, toda izredno intenzivna je bila povezava s Trstom in drugimi mesti v drobni trgovini, katere nosilke so bile branjevke (mrkantarice) in gospodinje. Zaslužki, ki jih je ta trgovina prinašala, pa so bili tako nizki, da so komaj povrnili trud in blago.

Seveda pa niso obstajali samo gospodarski stiki. Trst je preko furmanov, pristaniških delavcev, mrkantaric in gospodinj vplival na

celotno življenje v podnаноških in podgor-skih krajih, celo na modo in način prehrane. Posebej močni pa so bili njegovi vplivi na kulturnem področju. Kazali so se v živahni kulturni dejavnosti (bralni večeri, dramske predstave, pevske prireditve), ki je pozneje tudi fašistična zakonodaja iz leta 1926 s prepovedjo vsake kulturne dejavnosti Slovencev ni mogla zatreti. S tem pa je rasla narodna zavest, ki je v času hudega italijanskega pritiska odsevala tudi v sodelovanju s protifašistično organizacijo TIGR.

V zadnjem poglavju sta avtor in njegova sodelavka podala kratek prikaz o razvoju narodnoosvobodilnega gibanja v teh krajih. Sodelovanje z OF se je začelo že leta 1941, zlasti pa se je okrepilo po kapitulaciji Italije in je trajalo vse do končne zmage nad okupatorjem. Veselje ob osvoboditvi pa ni bilo dolgo trajno, kajti Trst je bil kmalu priključen k Italiji in s tem odrezan od svojega zaledja.

Poleg vsebinske pa je treba poudariti tudi metodološko plast Pahorjevega dela. Zasnovano je namreč na podlagi pričevanj 89 starejših prebivalcev iz 13 vasi ob »jamborni cesti« (Studeno, Strmica, Malo in Veliko Ubeljsko, Bukovje, Strane, Gorenje, Predjama, Brinje, Belsko, Landol, Brezje, Malo Brdo), ki so obudili spomine na dogodke iz preteklosti. S to, lahko bi rekli, etnološko metodo je avtor ob sodelovanju I. Hajnalove zbral nad 1000 z več strani preverjenih podatkov, ki so mu služili pri pisanju.

Po jamborni cesti ... v mesto na peklu je vsekakor delo, ki pomeni velik prispevek k boljšemu poznavanju tradicionalnih povezav zaledja s morjem.

Janez Cvirn

Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918—1920, Zbornik razprav s simpozija v Radencih od 27. do 29. maja 1979, Pomurska založba 1981, 372 strani.

Zgodovinskih del o Prekmurju je v slovenskem zgodovino-pisju razmeroma malo. Poleg dela Prekmurški Slovenci v zgodovini zbornika razprav, ki ga je leta 1961, uredil Bogo Grafenauer, knjiga Slovenska krajina, zbornik, ki ga je leta 1935 uredil Vilko Novak in knjige Ferda Godine, Prekmurje 1941-1945, Murska Sobota 1967, komajda najdemo še kakšno širše delo, ki se ukvarja s to slovensko pokrajino. Mednje lahko štejemo delo Julija Titla Murska republika 1919, Murska Sobota 1970. Prav to delo in želja, da bi leta 1975 ter republiki odkrili spominsko ploščo

v Murski Soboti, je bila glavni vzgib, da so Medobčinski svet ZKS za Pomurje in občinske konference ZKS Gornja Radgona, Lendava, Ljutomer in Murska Sobota, organizirali simpozij z naslovom »Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918—1920«. Simpozij naj bi dal pravo sliko in zgodovinsko resnico o Murski republiki, ki je bila oklicana 29. maja 1919 in zbrisana 3. junija istega leta, ko so jo proletarski oddelki Madžarske republike svetov uničili, njen ustanovitelj Vilmoš Tkalec pa je zbežal v Avstrijo.

Iz tega posvetovanja, ki je seveda osnovni problem širše osvetlil, je Pomurska založba, pod uredništvom Janka Liške, izdala zbornik razprav, ki je pred nami.

O Murski republiki in Vilmošu Tkalcu je bilo v letih po drugi svetovni vojni že nekaj krat pisano. Medtem ko so pisci, dr. Rudi Kyovsky, Miroslav Kokolj, Miško Kranjec in Lojze Ude na Mursko republiko in zlasti na Vilmoša Tkalca gledali kritično in v njiju niso videli revolucionarnosti, pa je dr. Titl označil Mursko republiko za revolucionarno tvorbo, v kateri naj bi se Prekmurci z orožjem v roki uprli osrednji madžarski sovjetski vladi in ustanovili svojo republiko, da bi v njej razvijali socialistične odnose in po lastni poti gradili socializem. Natančno utemeljevanje vseh avtorjev, ki so se ukvarjali neposredno s tematiko Murske republike, zlasti pa nosilca glavnega referata Miroslava Kokolja, je dokazalo, da je dr. Titl neutemeljeno proglasil Mursko republiko za revolucionarno tvorbo in Tkalca za lik socialističnega revolucionarja. Vendar naj mi bo dovoljena opazka, ki je bila morda v nekoliko drugačni obliki povedana tudi na simpoziju, vendar zaradi tega ker je bila izrečena v razpravi ni našla mesta v knjigi. Ne glede na to kako politično oziroma zgodovinsko imenujemo tvorbo Vilmoša Tkalca in ne glede na dejstvo, da se je dr. Titl res prehitro odločil za svoje poimenovanje dogajanj v maju 1919, pa bi bilo vendarle potrebno več pozornosti usmeriti na dejstvo, da se je »oklica« Murske republike v Murski Soboti 29. maja 1919 udeležilo nekaj tisoč Prekmurcev kar gotovo kaže na podporo prekmurskega prebivalstva nameram Tkalca — vsaj toliko časa dokler niso spoznali resnice.

Ob tej glavni tematiki pa so referenti-avtorji spregovorili še o širši problematiki Madžarske republike svetov, Zvonimir Bartolić o uporu v Medjimurju, gosta iz Madžarske Simonffy Emil in dr. Kiss Maria o agrarni politiki Madžarske sovjetske republike v jugozahodnem Prekdonavju oziroma o zdravst-

venih in socialnih ukrepov Madžarske republike v železni županiji, dr. Rudi Kyovsky o Trianonški pogodbi in slovensko-ogrski meji, Janko Liška o porajanju in rasti narodne zavesti prekmurskih Slovencev, dr. Franc Zdravec o prekmurski revoluciji in Kranjčevi prozi, Franc Šebjanič o političnih in vojaških dogajanjih v Prekmurju po zloemu Avstro-Ogrske v luči madžarskega tiska, dr. Ivan Očak o jugoslovanski historiografiji o Madžarski sovjetski republiki, dr. Dušan Nečak o vojaškem uporu v Radgoni 23. in 24. maja 1918, Božidar Borbo o Murski Straži in dr. Tone Zorn o problematiki Radgone in gospodarskih v letih 1918—1920. V zborniku pa ni referata dr. Vaneka Šiftarja o socialno gospodarskih razmerah v Prekmurju tega časa. Upamo, da bo dr. Šiftar vendarle objavil svoj obsežni referat kje drugje.

Zbornik razprav iz simpozija v Radencih, bi gotovo lahko pomenil pomembni zgodovinski prispevek v prekrivanju sive lise slovenskega zgodovinskega, kar Prekmurje gotovo je. Pravim bi, ker zmanjšuje takšno vlogo zbornika dejstvo, da je bil tiskan le v 400 izvodih in, da je v prosti prodaji njegova cena, kljub vsem mogočim dotacijam nerazumljivo visoka (600 din). Napor organizatorjev, zlasti pa urednika in duhovnega vodje simpozija prof. Janka Liške so tako ostali neprimerno izkoriščeni. Vendar pa ne glede na to lahko zapišemo, da pomeni zbornik enega tistih dejanj, ki jih lahko označimo kot pomembne. Lahko ga razumemo kot vzpodbudo za nadaljnje podobne akcije, ki naj bi osvetlile še druga zgodovinska časovna razdobja prekmurske zgodovine. Pri morebitnih naslednjih posvetovanjih ali pri objavi novih zgodovinskih del s to tematiko pa ne bi smeli pozabiti na dejstvo, da na tem koncu slovenske zemlje živijo tudi pripadniki madžarske narodnosti. Njihovo vlogo v zgodovinskem dogajanju smo na pričujočem simpoziju zamenjali, kar se v bodoče ne bi smelo dogajati. Ne glede na zapisane kritične pripombe pa naj poudarjam, da pomeni zbornik razprav iz simpozija v Radencih nepogrešljivo knjigo za vsakogar, ki se hoče pečati ali spoznati naslovno problematiko.

Dušan Nečak

Dokumenti slovenskega gledališkega in filmskega muzeja (št. 36-37, Ljubljana 1981, letnik XVII, str. 184).

Tokratna dvojna številka, ki sta jo uredila Bratko Kreft in Mirko Mahnič, prinaša šestnajst prispevkov.

Dvema kratkima zapisoma oz. otvoritvenima govoroma na razstavah — v prvem Dušan Moravec opredeljuje razmerje predsednika Tita do naše gledališke in filmske umetnosti, Bratko Kreft pa pridaja droben prispevek za poznavanje Levstika ob lanskoletni razstavi v počastitev 150-letnice Levstikovega rojstva v Prešernovi dvorani SAZU — sledi razprava Joža Mahnič Župančičevo delo za gledališče. Začetki pesnikovega dela za gledališče segajo v leta od 1898 do 1913. V teh petnajstih letih se je Župančič ukvarjal s prevajalstvom, in sicer ne samo opernih libretov, marveč tudi s takšnimi dramskimi avtorji, kot sta Shakespeare in Calderon. Od 1910 je delal kot administrativna moč v deželnem gledališču — pisal je delovodnik, česar do sedaj nismo vedeli. V sezoni 1912/13 je bil izbran za dramaturga. Delo, ki ga je na začetku zastavil krepko in načrtno in ga opravljal kvalitetno, kolikor so pač dopuščale takratne strankarsko-politične razmere in raven občinstva, je nadaljeval tudi v obdobju med obema vojnama. Kot dramaturg ni imel lahkega posla — moral je skrbeti za repertoar, presojal je poslana izvirna dela, popravljaj naročene prevode in sam veliko prevajal, zlasti pomembno je prevajanje Shakespeara, budno je skrbel za odrsko izreko, poleg tega pa pisal številne članke o gledališču, avtorjih in delih. Veliko je prevajal še tudi kot generalni tajnik in nato upravnik Narodnega gledališča, a vse bolj ga zaposlujejo organizacijska in finančna vprašanja gledališča, bode se s konservativnimi krogi glede izbora del itd., ob vsem tem pa ga je tudi delo za gledališče odtegovalo od izvirnega ustvarjanja. Joža Mahnič ugotavlja, da je bilo Župančičevo delo za gledališče pomembno zaradi njegove skrbi za enoten, pravilen, smiseln, melodičen in lep odski govor, druga Župančičeva zasluga je mojstrsko prevajanje Shakespeara in drugih avtorjev in pa prizadevanje za evropeizacijo repertoarja in dramske igre.

Dušan Moravec odkriva manj znano plat dela akademika prof. Antona Ocvirka — to je tisti del kritičnega in esejističnega pisanja mladega Ocvirka, ki ga je namenil gledališču. Najbližje je bilo Ocvirku gledališče pred diplomom in pred prvim odhodom v Pariz pa tudi kasneje oz. do takrat, ko se je docela predal svojemu temeljnemu življenjskemu predmetu. Prva evidentirana Ocvirkova gledališka kritika je bila natisnjena v »Mladini« 1926-27, od takrat pa je s presledki spremljal gledališko dogajanje polna tri desetletja. Že s prvo kritiko načenja obe temeljni vprašanji, na katerih sloni del poznejših Ocvir-

kovih razmišljanj: vprašanje igralskega stila in notranje režije. Leta 1929 je debitiral na straneh Ljubljanskega zvona z oceno »Fau-
sta«. V tej kakor tudi v drugih kritikah iz tega časa ni mogoče prezreti, da se mnoge Ocvirkove ugotovitve skladajo s pogledi režiserja Cirila Debevca, čeprav je imel tudi do njega ostra kritična merila in odnos. Od režiserja je Ocvirk predvsem zahteval, da »prodre v kozmos drame«, in tej zahtevi je vsaj do neke mere ustrezal Milan Skrbinšek, predhodnik »notranje režije« pri nas. Spočetka je bil Ocvirk nenaklonjen Gavelli, vendar pa je leta s predstavo Krleževe »Gospode Glembajevih« izzval izjemno priznanje Ocvirkove kritike v Ljubljanskem zvonu. Enaka estetska merila kot za režiserje je Ocvirk uporabljal tudi pri ocenjevanju dela domačih igralcev. Preden je 1934 odložil pero gledališkega razsojevalca, je Ocvirk objavil najostrejše besede o gmotnih in organizacijskih ter umetniških razmerah v ljubljanski Drami. Ponovno ga Srečamo 1964 v Slovenskem poročevalcu s Pregledom prvih uprizoritev v ljubljanski dramati. Kritikov predstavi o režiserju-pesniku gibanja je ustrezal izviren in samostojen oblikovalec Bojan Stupica. Gledališki kritik A. Ocvirk se le še enkrat, celo desetletje po objavi zadnje kritike, oglasi z esejem ob prvi uprizorjeni dramati D. Smoleta v Ljubljanski Drami. Tudi tokrat ostaja zvest samemu sebi, svojim merilom iz obdobja, ko je najbolj živo posegel v razvoj slovenskega gledališča.

Spominom Vladimira Skrbinška o njegovi poti na gledališki oder sledi daljši prispevek Dušana Moravca: referat s simpozija JAZU v Dubrovniku — Vojnovičeve drame v slovenskih gledališčih. Z Vojnovičem smo se seznanili 1910 v Trstu in nato v Ljubljani, kar pa ne pomeni, da je bil na Slovenskem ta avtor novo ime, saj so literarne revije od vsega začetka zvesto spremljale natise njegovih knjig in gledališke uspehe. Moravec ugotavlja, da je bil Ivo Vojnovič domala v vseh obdobjih priznan tudi na Slovenskem kot eden najpomembnejših hrvatskih, jugoslovanskih in celo slovenskih dramskih pisateljev, a njegovo življenje na slovenskem odru je bilo vendarle zelo kratkotrajno in eno samo delo je bilo v prevodu tudi natisnjeno. Skoraj vse uprizoritve so se zvrstile v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno in v prvih letih življenja v skupni državi. Poseben pomen imajo uprizoritve v že takrat profesionalnem slovenskem gledališču v Trstu, avtor pa z obžalovanjem pripominja, da Dubrovniška trilogija vse do danes pri nas še ni bila uprizorjena,

čeprav je Hinko Nučič že leta 1918 ukrenil vse potrebno in je bilo besedilo že prevedeno. Zato pa je toliko pomembnejša pobuda slovenskih skladateljev Mirka Poliča in Marjana Kozine, ki sta po Vojnovičevih delih uglasbila operi Smrt majke Jugoviča in Ekvinokcij, ki je samo v Ljubljani doživel štiri interpretacije.

Vladimir Koch piše o Jugoslovanski kinoteki in kinotečni dvorani v Ljubljani, ki se je v svojem skoraj dvajsetletnem delu uveljavila kot eminentna kulturna institucija, z lanskim 1. januarjem pa je prešla pod ingerenco republike.

Slovenski film na temo NOB je naslov pri-
spevka, v katerem Ivan Nemanič in Lilijana Nedić dajeta v prvem delu pregled vseh dostopnih filmskih dokumentov na temo vojne, slovenske narodne revolucije in osvoboditve v obdobju 1941-54, medtem ko drugi del obsega pregled slovenske filmske produkcije na vojno temo od 1945 do leta 1980.

Iz dokumentov SGFM je v zapisu Narodno gledališče pred petdesetimi leti objavljeno pričevanje članstva spomladi 1930. leta. Iz gradiva SGFM pa je tudi objavljen popis gradiva Za portret Josipa Gostiča.

Frančiška Slivnik je za to številko pripravila pregled nagrajencev, nagrad in priznanj, ki so jih slovenski gledališki delavci prejeli na Sterijinem pozorju v letih od 1956 do 1981, njen pa je tudi seznam vlog in režij Antona Cerarja-Danila, čiger 35-letnico smrti bomo obeležili v letošnjem letu.

Dvojna številka Dokumentov... se končuje s Post scriptumom: o Severju, Lipahu in še marsičem, v katerem se Bratko Kreft spominja obeh velikih slovenskih igralcev, sledi pa še odlomek iz pisem akademika Bratka Krefta o Otonu Župančiču in kratkem nedoločniku ter poročilo o delu SGFM v letu 1980.

Katarina Novak

Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta 15, letnik 50/1979, Maribor 1981; strani 618.

Poleg izrednega obsega je posebnost tega zvezka popularnega ČZN tudi zunanja oznaka 50, 15, 75, ki pomenijo letnik, številko v okviru nove vrste ter obletnico obstoja Zgodovinskega društva v Mariboru, ki je soizdajatelj revije. Izjemnost te slavnostne številke pa je še v nečem. Nekateri so bili namreč že rahlo prepričani, da ne bo izšla. In res je moral urednik intervenirati tolikokrat, da je številka postala troštevilkna. Neurejene

razmere pri izdaji znanstvenega tiska so danes že take, da se nekateri sprašujejo o smislu znanstveno raziskovalnega dela.

Razprav, člankov, ocen in poročil je v jubilejni številki ČZN preko 40. Zato vseh prispevkov ni mogoče predstaviti ampak bomo le opozorili na tiste, ki so po našem mnenju pomembnejši.

Arheologija je zastopana le s prispevkom Curkove, ki obravnava Poetovio v 3. stoletju. Naslednji časovni sklop, ki sega do konca 18. stoletja, je obravnavan v razpravah Koropca, ki obravnava Žebnik, Radeče in Svibno; Mlinariča, ki obravnava Selnico pri Mariboru in Šorna, ki obravnava obrtništvo na Slovenskem v tretji četrtini 18. stoletja. Bolj po času kot po vsebini spada v ta časovni okvir tudi razprava M. Šimundiča »Značenje starohrvatskih i drugih slavenskih imena u Povijesti Hrvata za vrijeme narodnih vladara« Ferde Šišiča. Raven Koropčevih in Mlinaričevih razprav je znana in obžalovati moramo, da nimata posnemovalcev tudi v ostalih predelih Slovenije. Šornovo oranje ledine pa nas vedno znova navdušuje. V konkretnem primeru bi moralo uredništvo objaviti obsežnejši povzetek v tujem jeziku, ker so nekatera Šornova opozorila izredno pomembna tudi za neslovenski prostor.

Obdobje do začetka prve svetovne vojne obravnava Vodopivec s prikazom odmevov industrijske revolucije na Štajerskem v prvi polovici 19. stoletja, zelo pomemben je Melikov prispevek v katerem razrešuje doslej nerešeno vprašanje Majerjeve peticije iz leta 1848, nanj se v nekem smislu navezuje tudi Hartman, ki piše o knjižnici Slovanske čitalnice v Mariboru. V isti časovni sklop spada tudi Leskovčev članek o nastajanju Maribora kot industrijskega središča. M. Klemenčič in Šebjanič, ki obravnavata nacionalno problematiko s pomočjo statistike, uvažata v prispevke Peniča, Umeta in Klopčiča. Vsi trije govore o prelomnih trenutkih naše zgodovine, ko se je rušila večstoletna monarhija. Kdor pozna Umeta in Klopčiča, si vsebino lahko predstavlja in tudi stališče mu ne bo težko zavzeti. Na vsebinsko ista vprašanja se navezuje tudi Zornov članek o Slovencih na Avstrijskem Štajerskem.

V zvezi z obravnavanjem naše revolucionarne preteklosti, naj omenimo na prvem mestu njenega že skoraj preveč podrobnega poznavalca Filipiča, Ferenca in Ževarta ter M. Žnidariča. Povojno problematiko pa obravnava Z. Čepič in J. J. Švajncer. Čepič bi moral kot zgodovinar predvsem pa kot Mariborčan vsaj omeniti, če že ne obdelati, med

njegovimi someščani zelo razširjevo trditev, o gospodarskem izkoriščanju mesta in okolice. Delček tega smo videli v tehničnem muzeju: tovarni Boris Kidrič.

Bralce ČZN je treba posebej opozoriti še na Bračičev prispevek o prostorskem razvoju upravne in samoupravne razdelitve na območju jugoslovanskega dela Koroške, Murskega polja in Prekmurja ter J. Curkov umetnostnozgodovinski prikaz slovenještajerskih mest in trgov v 19. stoletju.

Ob obletnicah kot je petdesetletnica bi morali za konec zapisati še nekaj vzpodbudnih besed uredništvu. Z ozirom na v uvodu omenjene težave bo dovolj, če: »Naj začetek druge polovice XX stoletja izhajanja ne pomeni dober večer ČZN!«

Stane Granda

Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta 16, letnik 51/1980 št. 1, 2. Maribor 1981; strani 420.

Le nekaj tednov po izidu jubilejnega letnika sta izšla dva zvezka novega. Prinašata 18 razprav, 3 spominske članke in 2 knjižni poročili.

Številko ČZN, s katero začena šesto desetletje svojega izhajanja, so napolnili s svojimi prispevki »klasični« sodelavci. To oznako smo uporabili zato, ker v reviji redno sodelujejo in ji dajejo tudi fizionomijo. Mogoče bo ravno zaradi njih kdaj možno govoriti o ČZN-jevski ali mariborski šoli v slovenskem zgodovinopisju. Že zdaj pa lahko trdimo, da je revija oziroma njeni sodelavci vodilna na Slovenskem pri obravnavi gospodarskih in socialnih vprašanj fevdalnega obdobja naše zgodovine.

Jože Koropec in Jože Mlinarič nadaljujeta s serijo obravnav zemljiških gospostev Slovenske Štajerske. Medtem, ko je Mlinarič prispeval razpravo Melje in njegova malteška komenda od XII. stoletja do leta 1803, je Koropec prispeval kar dve: Polskavska zemljiška gospostva in Zbelovo, Studenice, Pogled do srede 17. stoletja. Kot je znano so njune raziskave zelo detaljne in prinašajo zato obilo novih dejstev. Zaradi preglednosti kot tudi želje po sintetiziranju, bi bilo bralcem verjetno zelo ustrezno, če bi od časa do časa izšle kake primerjave med razmerami na enem ali drugem gospostvu. Ker sta avtorja trenutno edina, ki se ukvarjata s to problematiko, naj zapišemo še to, za nekatere nedvomno bogokletno misel, ali ne bi kazalo nekoliko spremeniti, izboljšati, napraviti razumljivi-

vejšo terminologijo, ki je celo za večino zgodovinarjev slabo razumljiva: imenje, hasnovati, prosta saje . . . Odpor proti spremembam bo nedvomno velik, vendar bo korist še večja. Ne le kot strokovnjaka za ta vprašanja, ampak zlasti Mlinarič kot lingvist in Koropec kot človek, ki je tesno povezan s kmečkim življenjem, lahko edina nekaj storita na tem področju in tako popravita tuje grehe. V zvezi s Koropčevo obravnavo polskavskih zemljiških gospostev bi bilo verjetno dobro, če bi avtor razložil, zakaj se je odločil pri polskavskih merah za johe. Glede etimologije fevda Polskava pa moramo bralca opozoriti še na Bezlajev članek v Delu 7. novembra 1981. Nekaj pripomb je potrebno zapisati tudi k trem razpravam umetnostnega zgodovinarja J. Curka, v katerih utrjevanje Maribora in Pluja ter samostan Studenice. Podatki v zvezi z mezdami so nedvomno zelo dragoceni vendar, ali ne bi kazalo te tiskati z manjšimi črkami in slovenski povzetek z večjimi? Potrebno bi bilo rešiti tudi vprašanje navajanja virov in literature. Pri razpravah o Studenicah bi tistim, ki manj obvladajo terminologijo umetnostnih zgodovinarjev, zelo koristil manjši besednjak. S področja umetnostne zgodovine sta tudi prispevka Sergija Vrišerja o Marijinem kipu v mariborski frančiškanski cerkvi ter o pogodbi kiparja Franca Rottmana za delo v Radomirju.

Prekmurje je zastopano z dvema člankoma Ivana Škafarja, v katerih predstavi dnevnik dolnjelendavskih Bánffyev, ki je pomemben za genealogijo nekaterih plemiških družin v Prekmurju ter ljudski odnos do raznih samozvanih osvoboditeljev. Zanimiva sta tudi prispevka Milana Dolenca o neki ljudskomedicinski knjigi iz srede 18. stoletja ter Antoše Leskovca o projektu verižnega mostu čez prejšnjega stoletja. O nacionalni problematiki sta v 51. letniku ČZN pisala Andrej Vovko in Tone Zorn. Zelo pomenljiv se nam zdi Hartmanov članek. Danes o delavskem gibanju veliko pišejo, vendar predstavljajo proletarce le kot borce za socialne spremembe, o njihovem kulturnem in političnem izobraževanju in oblikovanju pa je slišati bolj malo. Pred nekaj meseci smo bili na televiziji priča pogovora treh ali štirih mladih »filozofov«, ki so v punku videli edino resnično delavsko kulturo. Nedvomno bi jim pristojni lahko kot obvezno predpisali Hartmanov članek o delavskih knjižicah v Mariboru ter jim pripovedovali o podobni slovenski ustanovi pred prvo vojno v Trstu, ki je imela celo več desettisoč knjig. Bralce moramo opozoriti še na prispevke Boruta Belca o slovenskem hme-

ljarstvu, Janeza Švajncerja o gradnji združenih domov po zadnji vojni ter Bojana Časa o odnosu med zgodovino in sociologijo. Narodopisje je zastopano v razpravi Toneta Petka o ženitovanjskih in smrtnih šegah v Podvolovljerku.

Stane Granda

Slovensko morje in zaledje, Zbornik za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave, št. 4/5, Koper 1981, 218 str.

Pri koprski založbi Lipa sta pred kratkim v skupnem zvezku izšli četrta in peta številka zbornika Slovensko morje in zaledje. Posvečeni sta spominu enega izmed poveljnih pobudnikov zbornika, njegovega odgovornega urednika, zgodovinarja in muzealca dr. Miroslava Pahorja, ki je v preteklem letu zapustil vrste slovenskih zgodovinarjev. Z željo in zavestjo, da morajo njegovi nasledniki prevzeti in nadaljevati Pahorjeva delovna prizadevanja, prinašata ti dve številki zbornika njegov »in memoriam«, njegovo obsežno bibliografijo (150 enot) pa tudi razpravo, ki jo je še utegnil pripraviti za zbornik. Razprava Gabrijel Gruber ali ladjedelstvo — navtika — navigacija razkriva manj znano plat življenja in dela Gabrijela Gruberja, ki je v okviru projekta za izsuševanje Ljubljanskega barja načrtoval gradnjo t. i. Gruberjevega kanala. Kot profesor na obrtni šoli za risanje, geometrijo, mehaniko in hidravliko v Ljubljani si je prizadeval za ustanovitev dodatnega broderskega oddelka. V pedagoške namene je dal izdelati več modelov rečnih in morskih ladij, ki so predstavljali edinstveno zbirko na našem področju.

Prispevek Milana Pahorja Pinko Tomažič — iz narodnjaka v borca za delavske pravice opisuje obdobje med obema vojnama, ko je bilo fašistično nasilje na Primorskem in v Trstu v silovitem razmahu. Opisuje okoliščine prvega in drugega tržaškega procesa, podrobneje pa se posveti osebnosti Pinka Tomažiča, komunista in borca za delavske pravice, ki je bil komaj šestindvajsetleten na drugem tržaškem procesu obsojen na smrt in ustreljen. Njegova pisma iz ječe, ki jih prinaša razprava, osvetljujejo njegovo revolucionarno prepričanje, a tudi topla človeška čustva.

Razprava Borisa Gombača Prispevki k poznavanju Delavskega lista, prvega socialističnega glasila na Slovenskem se obširneje ustavlja pri opisu notranjih kriz in nacionalnih trenj v socialnodemokratski Delavski zve-

zi v Trstu. Opisuje okoliščine, ki so 2. 10. 1890 privedle do izida prve številke Delavskega lista v Trstu, razčlenjuje vsebino ter pojasnjuje usodo trinajstih številčk tega glasila, katerega izhajanje je bilo ustavljeno po 29. 4. 1891.

Polemika o učnem jeziku na Ciril-Methodovi šoli v Sv. Luciji pri Portorožu avtorja Andreja Vovka prikazuje razmere okoli učnega jezika in šolstva v Istri proti koncu 19. stoletja. Za šolstvo v domačem jeziku sta si v Istri prizadevali slovenska in istrska Družba sv. Cirila in Metoda. Pisec nas podrobno seznanja s polemiko v tržaški Edinosti in ljubljanskem Učiteljskem tovarišu, ki jo je 1912 uspel intrigantsko zanetiti tržaški Il Piccolo ob vprašanju učnega jezika na šoli v Sv. Luciji.

O izsledkih štiriletnih arheoloških raziskav v Predloki pri Črnem kalu govori prispevek Elice Boltin-Tome Izsledki ob zaključku raziskovanj nekropole v Predloki. Po splošni predstavitvi obsega in značilnosti grobišča se avtorica povesti opisu posameznih značilnih grobov in najdb ter določa čas njihovega nastanka, njihovo etnično poreklo in kulturni krog, v katerega spadajo.

Zbirka portretov koprške plemiške družine Tarsia je spodbudila avtorja Edvilija Gardina, da je v prispevku Koprška družina Tarsia v službi Beneške republike ob številnih ilustracijah predstavil najbolj znamenite člane te rodlina od 15. do 18. stoletja.

Neva Godnič-Godini v svojem sestavku Gradivo za kraški leksikon s posebnim ozirom na posredovalno vlogo kraščine ugotavlja pritiske in spremembe, ki jim je izpostavljen zamejski kraševski dialekt. Po splošnih opredelitvah tega narečja objavlja vrsto značilnih germanizmov, ki se pojavljajo v njem.

Razprava Dušana Pluta Prikaz in ocena naravnogeografskih potez koprškega primorja z vidika načrtovanja prostorskega razvoja sistematično razčlenjuje dejavnike, ki so poglobitvega pomena za nadaljnji razvoj Slovenskega Primorja: geografski položaj, obmorsko lego, podnebje, strukturo tal, vegetacijo ipd. Opremljena je s številnimi tabelami.

Članek Zasledovanje vpliva začasnega izpusta komunalnih odplak mesta Koper na morje v Koprskem zalivu podaja zaključke enoletnega dela skupine raziskovalcev, ki so interdisciplinirano zasledovali vplive in spremembe, ki jih povzročajo komunalne odplake v priobalnem morju. Izsledke ponazarja več tabel in grafov.

Prispevek Boruta Vrišerja, Andreja Avčina in Aleksandra Vukovića Značilnosti beneških združb v Izolskem zalivu ob tabelah

in seznamih seznanja bralca s sestavo tal, živalstvom in rastlinstvom v omenjenem zalivu.

Zbornik zaključujeta poročili o simpoziju italijanskih in slovenskih zgodovinarjev v Trstu in Kopru oktobra 1980 in o mednarodnem simpoziju v Benetkah konec marca in v začetku aprila 1981.

Darja Mihelič

Goriški letnik, 8/1981, 356 str.

Kot rezultat visoke zavesti in velikega entuziazma sodelavcev novogoriškega muzeja je februarja 1982 v tem obsoškem mestu izšel v nakladi 1000 izvodov in na 356 straneh osmi zvezek Goriškega letnika (1981). Zbornik — njegova zajetnost in mnogostranost to tudi potrjujeta uresničujeta dolgoletno ambicijo goriških kulturnih in znanstvenih delavcev, željo torej po izdajanju znanstvenega glasila trajne vsebinske vrednosti, ki naj bo izraz mnogoterih znanstvenih in raziskovalnih prizadevanj na tem koncu slovenske dežele. Tako geopolitična lega kot vse večja odprtost in prepustnost državne meje sta prispevala k temu, da je danes sosedski dialog prerasel zgolj politične in gospodarske teme in že posega po višjih oblikah znanstvenega sodelovanja, kulturne konfrontacije in raziskav. Prav tako — bližina meje, stalno izdajanje italijanskih zgodovinskih publikacij, velika aktivnost sosednih institucij na tem področju — a ne le zaradi tega, saj Goriški letnik prinaša temeljne razprave tudi za vseslovenski prostor, lahko ta pomembni zbornik uvrščamo v vrh tovrstnih publikacij v Sloveniji.

Goriški letnik 1981 »nadaljuje po poti, ki so jo utemeljile in utrdile prejšnje številke«, pravi Branko Marušič, ko podaja smeri za razvoj omenjene novogoriške publikacije. Napisanemu bi lahko dodali še to, da sta v tem zvezku primarno opisana predvsem zemlja in človek severne Primorske. Celoten zbornik dokazuje, kako kompleksna so bila iskanja znanstvenikov različnih panog s tega čudovitega kota slovenske zemlje, ki so hoteli in še hočejo ovrednotiti ta teritorij in ga izvleči iz določene marginalnosti, v katero je ta prostor zašel po obeh svetovnih vojnah in jo spet postaviti na tisti nivo, ko je Goriška dejansko nekaj pomenila v slovenski kulturi in znanstveni misli. Prav v teh razmišljanjih in iskanjih lahko zasledimo neki širši dialog; ta teče na eni strani med mladimi novogoriškimi raziskovalci, ki hočejo odgovoriti na nekatera bistvena vprašanja tako lastne angaži-

ranosti kot lastne vloge v tem mestu in v tem prostoru ter z druge strani porabniki tega ponujenega blaga, ki hočejo poznati lastne korenine.

Vsebina Goriškega letnika 1981 je izredno pestra in bogata. Z razpravami, ocenami in stalnimi rubrikami sodelujejo najbolj zavzeto prav sodelavci novogoriškega muzeja. Ti so tokrat v svoje vrste pritegnili tudi študente, ki so razen ustaljenih recenzij in ocen tokrat prispevali tudi razpravo (P. Štih: Poskus orisa razvoja mej Tolminskega od 11. do 16. stoletja). Ker so študije iz srednjega veka v slovenskih zgodovinskih revijah že prava redkost, lahko z veseljem pozdravimo obravnavo mladega tolminskega študenta, ki je zaoral v ledino dokaj nejasne geografske in upravne zgodnje zgodovine Tolminske. S srednjim vekom se v zborniku ukvarja tudi Arduino Cremonesi, ki je obdelal Slovensko bratovščino sv. Hieronima v Vidmu (1452-1775). A. Vovko je s svojim člankom Podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda na Goriškem, ustanovljene po letu 1907 dodal še en kamenček za sestavljanje kompleksnega mozaika CMD šolstva, s katerim se v zadnjih letih intenzivno ukvarja. Z vprašanji medvojne »etnične bonifikacije« Julijske krajine se je spoprijela italijanska profesorica Lorena Vanello; ta ugotavlja gospodarske mehanizme fašizma, ki je hotel ekonomsko uničiti predvsem kmečko prebivalstvo na slovenskem in hrvaškem podeželju. V Goriškem letniku 1981 je postumno izšla tudi razprava Toneta Zorna Iz tedenskih pregledov evropskega tiska o manjšinskih vprašanjih v letih 1930-36, ki obravnava slovensko manjšinsko problematiko v Italiji na podlagi biltena Kongresa evropskih manjšin.

V počastitev štiridesetletnice oborožene vstaje je zbornik objavil razpravo Slavice Flahutove Kulturnoprosvetna dejavnost v srednjeprimorskem okrožju kakor tudi prispevek Cvetka Vidmarja Oris ZVU v Slovenskem Primorju. Arheološko razpravo o gradu Rihemberku je prispeval D. Vuga, za umetnostno-zgodovinski prispevek pa je poskrbel Marko Vuk s Poročilom iz leta 1916 o krilnem oltarju v Kojskem. J. Dolenc je objavil in komentiral Alpske poskočnice v zapisu Simona Rutarja, T. Pavšič pa nadaljnje z objavo Spomeniki in spominske plošče osebam v občinah Ajdovščina, Idrija, Nova Gorica, Sežana, Tolmin. Tine Logar je prispeval glasoslovno študijo Govor kraja Podlešče na Banjšicah.

V rubriki Zapiski razgrinja Ivo Juvančič svoja polemična etimološko-zgodovinska razmišljanja (temelje na virih in literaturi) o ko-

zorogih, realno-mitičnih podobah na Bovškem. L. A. Lisac je objavil seznam dijakov s področja Primorske na novomeški gimnaziji v razdobju 1746—1941 in na gimnaziji na Reki-Sušaku v razdobju 1896—1941. Izredno zanimiv je prispevek S. U. (Janko Kandut) o Kanalski dolini po prvi svetovni vojni. Vid Vremec je za rubriko Dokumenti prispeval Dodatno poročilo A. Vodopivca o delavskem gibanju na Goriškem leta 1936.

Zbornik se v Nekrologih poslavlja od popahorja, Toneta Zorna, Avgusta Dugulina in kojnih sodelavcev Draga Pahorja, Miroslava Mirka Šuligoja.

V Ocenah in Poročilih so stalni sodelavci letnika pretresli širši katalog primorskih revij tostran in onstran meje. Temu sledi še krajša vsebina dosedanjih letnikov.

Na koncu zapisa lahko povemo, da je zgodovinska revija Goriški letnik 8/1981 popolnoma zadostila svojemu poslanstvu, saj po svojem konceptu in bogati vsebini dokazuje, da je »sestavni del prizadevanj vsega slovenskega naroda«. Ne glede na težave finančne in tehnične narave, s katerimi se danes ubada ves tovrstni tisk na Slovenskem, pa lahko poudarimo, da z optimizmom in živim zanimanjem lahko pričakujemo naznanjeni deveti (jubilejni) zvezek (30-letnica ustanovitve novogoriškega muzeja) tega zbornika, ki naj ne bo toliko stvar ozkega kroga muzejskega kolektiva in nekaterih, marveč ponos širše skupnosti.

Boris Gombač

Maksimiljan Jezernik, Friderik Baraga, Zbirka rimskih dokumentov, Acta Ecclesiastica Sloveniae 2, Ljubljana 1980, 231 str.

Drugi zvezek Acta Ecclesiastica Sloveniae, ki jih izdaja Inštitut za zgodovino cerkve pri Teološki fakulteti v Ljubljani, prinaša zbirko dokumentov o Frideriku Baragi, ki jo je pripravil Maksimiljan Jezernik. Zvezek vsebuje skoraj izključno dokumente, shranjene v arhivu kongregacije Propaganda Fide v Rimu (Amerika je bila v preteklem stoletju v njeni pristojnosti), in, kot naglašata M. Jezernik v uvodnem predgovoru, so ti dokumenti le sem in tja dopolnjeni z dokumenti drugih arhivov (v primeru pač, ko so »tesneje povezani z rimskimi podatki«). Dokumenti so razvrščeni v osem tematskih skupin in prikazujejo (objavljeni v jeziku izvirnika in praviloma opremljeni s kratkim komentarjem v slovenščini) verske in cerkvene razmere v ZDA v 19. stoletju, razvoj cerkvene organi-

zacije in verskega življenja v škofijah Detroit, Cincinnati in po njeni ustanovitvi v škofiji Saul Marie (Marquette), hkrati pa tudi Baragovo življenjsko pot in njegovo misijonarsko delo v Ameriki.

Ti dokumenti bodo v prvi vrsti zanimali raziskovalce razvoja cerkvene organizacije na področju Baragovega misijonarskega dela in raziskovalce Baragovega življenja. Zbirka dokumentov je tako pomembna osnova za pisanje Baragovega življenjepisa in objektivno, kritično vrednotenje njegovega misijonskega poslanstva in v isti sapi prispevek k poznavanju dela slovenskih misijonarjev v 19. stoletju, ki ostaja še vedno razmeroma malo znano in slabo ovrednoteno. Toda ob tem mora biti jasno, da kulturno-zgodovinskega pomena tega dela ni mogoče ocenjevati le z verskih in cerkvenih vidikov. Temeljno vprašanje, ki bi se moralo po mojem mnenju danes zastaviti raziskovalcu dela slovenskih misijonarjev v preteklih stoletjih, je vprašanje o njihovem prispevku k ohranjanju in razvijanju kultur ljudstev, med katerimi so misijonarili, in njihovem prizadevanju, da bi z življenjem teh ljudstev in njihovo kulturo seznanili tudi slovenskega človeka.

Prav v tem pogledu pa zbirka dokumentov ne prinaša bistveno novih podatkov in pušča vprašanje o širši oceni Baragovega mesta v slovenski kulturni zgodovini v marsičem še nadalje odprto.

Peter Vodopivec

Acta Ecclesiastica Sloveniae, 3, Teološka fakulteta v Ljubljani, Inštitut za zgodovino Cerkve, Ljubljana 1981, uredil France Martin Dolinar.

V novi številki obravnavane revije so objavljeni naslednji prispevki:

1. p. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov, v katerem sta objavljena protokol ordinatov iz leta 1577 z abecednim seznamom ordinadov 1597

2. F. M. Dolinar, Zapisi škofa Janeza Tavčarja o stanju v ljubljanski škofiji, (Vizitacija ljubljanske škofije škofa Janeza Tavčarja leta 1581; Poročilo ljubljanskega škofa Janeza Tavčarja papežu Sikstu V. 7. oktobra 1589 o stanju ljubljanske škofije).

3. I. Škafar, Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiakonata; v prvem drugem delu pa je objavljenih več dokumen-

delu je razprava o obeh arhidiakonatih, v tov.

Drobna pomanjkljivost tega zadnjega prispevka je, da na zemljevidu niso označene meje obeh arhidiakonotov.

Morda bi bilo dobro, da bi AES, tako kot objavlja seznam novejših samostojnih publikacij, začelo objavljati tudi seznam novejših razprav s področja slovenske cerkvene zgodovine.

Janez Peršič

Ivan Zelko, Prekmurje do leta 1500. Historična topografija Slovenije I. Izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Zgodovinski inštitut Milka Kosa, založila Pomurska založba 1982; str. 113 + 4 zemljevidi.

Že v petih knjigah Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veku (izhajale od leta 1902 do 1928) je bila dana trdna osnova za izdelavo historične topografije celotnega slovenskega ozemlja, saj zajema Gradivo vire do leta 1246 in s tem v bistvu celoten topografski material do tega časa. Na tej osnovi se je v desetletju pred drugo svetovno vojno porodila zamisel o izdelavi srednjeveške historične topografije. Tega dela sta se sistematično lotila Ljudmil Hauptman in Milko Kos, od katerih je prvi prevzel obdelavo jugoslovanskega dela Štajerske, drugi pa jugoslovanskega dela Kranjske. Medtem, ko je celotno štajersko gradivo med vojno propadlo in se ga Ljudmil Hauptmann ni več ponovno lotil, pa je delo na historični topografiji Kranjske počasi napredovalo. Toda gradivo, ki ga je avtor sicer že pripravljajal za tisk, je izšlo šele leta 1975, tri leta po njegovi smrti. To Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) je izšlo pri Inštitutu za občo in narodno zgodovino pri SAZU (Zgodovinski inštitut Milka Kosa) »kot, delovni pripomoček' v omejenem številu izvodov za vse, ki ga potrebujejo za svoje znanstveno delo«. Enako objavo gradiva pa lahko pričakujemo »v dveh ali treh letih« za Štajersko do leta 1500, ki jo pripravlja Pavle Blaznik.

V nasprotju z omenjenimi »delovnimi pripomočki«, ker »za Kranjsko in Štajersko še niso bili pregledani vsi znani arhivski fondji«, pa je pričujoče delo Ivana Zelka, Prekmurje do leta 1500 prva knjiga srednjeveške Historične topografije Slovenije, ker so viri »kolikor vemo danes, za obdobje do leta 1500 pregledani v celoti.« To dejstvo in pa da je bila

zgodovina »ogrskih Slovencev« prav zaradi težje pristopnosti virov v našem zgodovino-pisju nekoliko zanemarjena, sta vspodbudili izdajatelja, da objavi delo v tiskani obliki.

Po spremni besedi Boga Grafenauerja v slovenskem, nemškem in madžarskem jeziku, sledi kratek avtorjev uvod, seznam uporabljenih kratic ter madžarske besede, ki označujejo pomen in lego krajevnih, vodnih in ledinskih imen. Temu sledi glavni del knjige — abecedna seznama. Prvi obsežnejši del seznama, v katerem je zajetih okoli 300 krajevnih imen v širšem smislu (imena krajev, nekaterih gospodstev, širših upravnih enot, njihovih mejnih zemljišč in objektov, voda različnih velikosti in značaja, kosov zemljišč in nekaj redkih gospodarskih objektov), je urejen po današnjih krajevnih imenih; oziroma če gre za izginuli kraj je le-ta naveden v originalni obliki, če pa iz te oblike jasno izhaja njegova slovenska oblika je naveden v njej. V drugem seznamu pa so vse originalne oblike imen z gesli oziroma imeni pod katerimi so vsi drugi podatki v prvem seznamu. Kot priloge avtor dodaja še štiri pregledne zemljevide tudi z namenom, da bi steklo delo pri izdelavi atlasa srednjeveške Jugoslavije: 1. Tótság — Slovenska krajina (srednjeveško ime za gornje Prekmurje) z označbo prvotno zavarovane ogrske meje med leti 995—1088; 2. Zemljišče Lyndawa (Gornja Lendava — Grad) leta 1208; 3. Prekmurje v srednjem veku I — na karti so navedena naselja, ki so obstajala že v srednjem veku in so ohranjena do danes (tu verjetno po pomoti ni vpisan Dobrovnik?); 4. Prekmurje v srednjem veku II — na karti so izginula imena krajev, potokov in ledinskih imen.

S knjigo Ivana Zelka in ostalim delom na historični topografiji Slovenije do leta 1500 smo (bomo) dobili delo, ki je »temeljnega pomena, kar v več pogledih: najprej pomembno oiajšuje uporabo vseh srednjeveških pisanih virov, poleg tega pa je tako delo samo eden izmed poglobitvenih pripomočkov za raziskovanje srednjeveške kolonizacijske zgodovine, enega od poglobitvenih vprašanj zgodovine srednjega veka. Kolikor so pri tem navedeni vsi znani viri, v katerih je kakšno krajevno ime navedeno (to je upoštevano tudi v pričujoči Zelkovi knjigi), je taka knjiga obenem temeljno obvestilo o vseh znanih virih za zgodovino kakega kraja ali okoliša, objavljenih in neobjavljenih, in o mestu njihove objave ali hranilišča; to pa pomeni seveda dragoceno pomagalo za vsakršno delo pri zgodovini ozemlja, ki ga takšno delo obravnava.«

Vasko Simoniti

Vlado Valenčič: *Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja, Zgodovinski arhiv Ljubljana: Gradivo in razprave 3, str. 97. Ljubljana 1981.*

Kot tretja knjiga Gradiva in razprav, ki jih pripravlja Zgodovinski arhiv Ljubljana, je izšlo delo Vlada Valenčiča Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja. Avtor je knjigo razdelil na osem poglavij, kjer na 84 straneh obravnava gospodarsko politiko in trgovino Ljubljane v 18. stoletju, trgovsko organizacijo, trgovske stroke, trgovce in njihove premoženjske razmere, trgovsko blago in usmerjenost trgovine, obdobje francoske oblasti, avstrijsko reakcijo in obnovev obrtnega sistema, načelo obrtne svobode in prakso, trgovsko dejavnost in trgovce. Sledi šest strani opomb in povzetki posameznih poglavij v nemščini.

Že ta kratki pregled vsebine nas lahko prepriča o tem, da se je avtor potrudil dati čim bolj strnjen pogled na trgovsko dogajanje na Kranjskem — predvsem v Ljubljani — v času od 1715, ko se začena trgovstvo v Ljubljani razmahovati v večjem obsegu, pa do 1856, ko prihaja že do tega, da posamezni trgovci ustanovijo trgovsko šolo, ki ima precej uspeha.

Od poglavja do poglavja lahko zasledujemo vedno večji razvoj in pomen trgovine. Pomembno zarezo v tem dogajanju pomeni na eni strani nastanek Ilirskih provinc, ki so deloma spodbudile razvoj trgovanja preko naših krajev, predvsem pa odpravile stare omejitve. Druga taka prelomnica pa je bila železnica, ko je bila zgrajena do Ljubljane. To je okrepilo trgovske postojanke v mestu. Ko se je proga nadaljevala proti Trstu, je seveda prišlo do stagnacije in tudi propada posameznih trgovcev.

Avtor zaključuje svojo razpravo sredi 19. stoletja, ko se na Kranjskem še ne pokažejo posledice sprememb, ki jih je v Evropi sprožila industrijska revolucija, čeprav jih iz vsega teksta že lahko slutimo.

Nasproti temu splošnemu razvoju in dogajanju pa stoji ljubljanski magistrat, ki bi rad pod vplivom domačih trgovcev čim dalje ohranil staro stanje. Tako praviloma zavrača prošnje posameznikov, da bi jim dovolil odpreti nove trgovine. Za odklonitve najde vedno nove izgovore. Najpogosteje se sklicuje na to, da je trgovcev že dovolj in da še ti, ki že trgujejo, po malem propadajo. Gubernij pa je bil praviloma drugačnega mnenja in njegovim zahtevam in odločitvam se je ljubljanski magistrat moral ukloniti. Tako pride

celo do tega, da se v Ljubljani naselita dva židovska trgovca.

Razmeram in navadam v takratni Ljubljani lahko z avtorjevo pomočjo sledimo tudi tako, da opazujemo, kako se spreminja značaj trgovine, številčno razmerje med trgovci in kramarji in kako se uveljavljajo ali propadajo veliki trgovci, trgovci na daljavo.

Tako imamo pred seboj delo, ki dopolnjuje avtorjevo razpravo o ljubljanski trgovini v 16. in 17. stoletju, razpravo o bankirju Cahariji Waldtreichu in končno tudi delo o žitni trgovini in cenah na Kranjskem. Delo, ki bi ga lahko s pridom uporabljali v šolah za ilustracijo razmer v nekem določenem obdobju na Kranjskem in v Ljubljani. Prav zaradi vsega tega pa bi si želeli malo manj tiškovnih mapak.

Eva Holz

Slavica Pavlič, Viktor Smolej, Partizansko šolstvo na Slovenskem, Založba Borec, Ljubljana, 1981, 440 str.

Vsakdo, ki je le nekoliko seznanjen z zgodovino našega narodnoosvobodilnega boja, ve tudi za pomemben in dragocen prispevek slovenskega partizanskega šolstva k njemu. Zato je toliko bolj razveseljivo, da smo končno dobili tudi prvi celoviti prikaz razvoja naših osnovnih in srednjih partizanskih šol v obdobju 1941—1945.

Delo je »zorelo« dolgo časa. Že kmalu po osvoboditvi so nekateri izmed nekdanjih partizanskih učiteljev in nadzornikov začeli objavljati svoje zapise o tem šolstvu v posameznih slovenskih pokrajinah, njihovi prispevki pa so izhajali predvsem v strokovnem pedagoškem glasilu *Sodobna pedagogika*. Nadaljnjo kvalitetno fazo v nastajanju sintetičnega dela o partizanskem šolstvu je pomenilo sistematično zbiranje arhivskih virov o njem. Na tem področju so bili zelo delavni delavci Slovenskega šolskega muzeja, ki so v obdobju 1948—1975 pripravili tudi več razstav o partizanskem šolstvu, mnogo dragocenega gradiva o njem pa je tudi v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja.

Oktobra 1969 so Slovenskemu šolskemu muzeju poverili pripravo celovitega prikaza partizanskega šolstva. Krog predvidenih avtorjev v obliki zbornika zamišljenega dela se je postopoma spreminjal in krčil. Med drugim je zaradi smrti predvidenega avtorja Vlada Majhna odpadla uvodna razprava o razvoju naprednega učiteljskega gibanja v stari Jugoslaviji. Končno je bilo odločeno, da

bo osnovne šole obdelal Venčeslav Winkler, srednje pa Viktor Smolej.

Winkler je napisal uvodno poglavje o stanju šolstva v stari Jugoslaviji ter zasnovanih značilnostih okupacijskega šolstva, vendar je smrt prekinila njegovo delo, ki ga je nadaljevala in zaključila delavka Slovenskega šolskega muzeja Slavica Pavlič. Imela je zelo nevhvaležno nalogo zlasti na podlagi arhivskih virov dopolniti pretežno po spominih pisane prispevke Henrika Zdešarja o partizanskem šolstvu na Primorskem, Ivana Bertoncija o gorenjskem ter Staneta Teršaka o štajerskem partizanskem šolstvu, kot tudi Josipa Dolgana o partizanskih pedagoških tečajih. Prvi del knjige, ki je posvečen partizanski osnovni šoli, je kar se tiče avtorjev torej pravi zbornik, vendar pa je največji del teksta prispevala Slavica Pavlič. Njene so med drugim vse zaključne analize osnovnih značilnosti in novosti, ki jih je k nam prineslo partizansko šolstvo: roditeljskih svetov, šolskih tekmovanj, partizanskih učbenikov, mladinskega in pedagoškega tiska ter šolske dokumentacije, kot tudi izbor dokumentov, značilnih za partizansko šolstvo ter številnih fotografij, ki lepo ilustrirajo in popestrijo knjigo.

Razprava Viktorja Smoleja o partizanskih srednjih šolah je monografija v pravem pomenu besede. Smolej, ki je bil v NOB poverjenik za tovrstne šole, je izčrpno in pregledno prikazal razvoj tega zanimivega in v mnogočem edinstvenega pojava od njegovih začetkov ob kapitulaciji Italije do osvoboditve. Jasno je naglasil vse novosti, značilnosti in težave v življenju partizanskih srednjih šol, med drugim vprašanja učbenikov, izpitov, roditeljskih svetov, kot tudi zelo zanimiv in nov pristop do srednješolskih vprašanj: preoblikovanje starojugoslovanskega sistema neenakovrednih srednjih šol - gimnazij in meščanskih šol na višji nivo enotne realne gimnazije.

Oba temeljita in pregledna orisa dopolnjujejo v tretjem poglavju dela še izbrani originalni dokumenti s področja partizanskega šolstva. S stališča »uporabnikov« bi jim bilo mogoče očitati, da ob njih ni navedeno, v katerih arhivskih fondih jih je mogoče najti, pač pa je to zabeleženo v opombah pregleda partizanskega osnovnega šolstva. Do te nekoliko nesrečne rešitve ni prišlo po zamisli avtorjev, ampak na željo uredništva založnika. Med temi dokumenti, ki jih sicer pretežno hrani arhiv Slovenskega šolskega muzeja, najdemo načelne dokumente o razvoju partizanskega šolstva, sezname partizanskih šol in učiteljev, ki so še zlasti izčrpni za primor-

sko področje, zapisnike konferenc partizanskih okrožnih prosvetnih referentov ter učiteljskih konferenc. Dodatno vrednost daje knjigi še bibliografija del o partizanskem šolstvu, ki jo je zbrala delavka Slovenskega šolskega muzeja Tatjana Hojan in ki lepo priča, da je bilo na področju zgodovinskega prikazovanja partizanskega šolstva že precej storjenega.

Že samo podatek, da gre za prvo sintetično čelo o slovenskem partizanskem šolstvu, dovolj govori o pomenu te knjige, ki je hkrati dragocen pripomoček vsem, ki se s to pomembno sestavino našega narodnoosvobodilnega boja ukvarjajo znanstveno, kot tudi onim, ki bi se radi s tem vprašanjem celovito ali v podrobnostih seznanili. Ker iz medvojnega partizanskega šolstva izhajajo mnogi sestavni deli današnjega šolskega življenja, bi moralo najti Partizansko šolstvo na Slovenskem svoje mesto v naših šolah. Mnogokrat je pač tako, da šele s pravim poznavanjem bližnje ali daljne zgodovine šele celovito dojamemo sodobna dogajanja. Avtorji dela, še zlasti Slavica Pavlič ter Viktor Smolej zaslužijo za svoje zavzeto, dolgoletno, prizadevano delo vse priznanje. Želeli bi, da bi knjiga spodbudila nadaljnje raziskovanje partizanskega, kot tudi okupacijskega šolstva v tako prelomnem obdobju slovenske zgodovine, kot je bil to čas NOB.

Andrej Vovko

Griže z Zabukovico. — Založila Kulturna skupnost občine Žalec 1981, 298 str.

Kakor vsako leto ob občinskem prazniku tudi letos izdaja Kulturna skupnost občine Žalec knjigo za leto 1981 z naslovom Griže z Zabukovico, ki je prvi celovitejši pregled razvoja te krajevne skupnosti in njene vloge v širšem okolju, predvsem na območju spodnje Savinjske doline.

Posebno vrednost tej monografiji dajejo objavljeni prispevki iz obdobja predvojnega delavskega gibanja in iz obdobja NOB. Ti prispevki so: Emil Lajh, Prispevek k zgodovini Griž, Zabukovice in okolice. V tem orisu delavskega in revolucionarnega gibanja ter NOB je avtor nakazal borbo enega dela Savinjske doline, ki je, vključen v celoto, veliko prispeval k zmagi nad nacizmom in se bojeval za nov družbeni red.

Objavljeni so prispevki znanih komunistov in prvoborcev Albina Vipotnika, Nabavljalna zadruha v Zabukovici, Ustanovitev Savinjske čete, Rudija Cilenška, Spomini na predvojno delavsko gibanje, Petra Šprajca, Spomini na

leto 1941, Ludvika Zupanca, Mladinsko gibanje na področju Savinjske doline, Napad na rudnik Zabukovico, V Savinjski se je začelo, V četici je bilo tiho, Rdeče nebo nad Gozdnikom. Sledijo prispevki o zgodovini, in sicer: Spomini na predvojno DKS Svoboda, Prva javka v Migojnicah, Ustanovili smo OF, Praznični dnevi občine Žalec skozi dobo 20 let, Brigadirji veterani 1946—1949, Razvoj Minerve.

Knjigo bogatijo prispevki z vseh področij, opremljena pa je tudi s fotografijami dveh slik Rudija Špancla, slikarja in grafika mlajše generacije, ki je bil rojen v Celju, dorasčal pa v Zabukovici pri Žalcu. O slikarju in grafiku nam poroča Milena Moškon.

Precej prostora je odmerjenega aktualnim problemom posameznih družbenih dejavnosti (gasilsko društvo, planinsko društvo, lovska družina) ter tudi delovnim organizacijam.

Omeniti je treba da v knjigi niso popolni zlasti pomembni dogodki iz zgodovine delavskega gibanja in NOV, ker so imeli prednost sestavki, ki še niso bili objavljeni.

Andreja Končan

Franc Kurinčič: Na tej in oni strani oceana, Založba Borec, Ljubljana 1981, za tisk priredil Ivo Zorman, 311 str.

Publikacija je spominskega značaja in je bila objavljena po desetih letih. Snov je avtor razdelil v tri tematske sklope. Najprej so opisana njegova mladostna leta na Kobariškem in ta del hrani v izobilju etnografske podatke o življenju tega dela Tolminske. Drugi del obravnava življenje v Argentini in tretji ponovno vrnitev v domovino in življenje v Ljubljani do upokojitve.

Memoari so dopolnjeni s podatki iz časopisov, literature in nekaterih dokumentov. Močno je zastopano tudi avstro-ogrsko obdobje. Avtor je zbral zanimivosti za kratko zgodovino rojstne vasi Idrsko. Branje je posebno privlačno za domačine, ki v obrisih poznajo dogajanje in jim je publikacija še bolj razjasnila pogled na lastno preteklost. Avtorjev stil je veder, hude življenjske razmere prepleta s pristrčnimi spomini na svoja mlada leta. V kratkih poglavjih je nanizano veliko dogodkov. Obdobje do leta 1929, ko je odplul proti Argentini, je razdelil na tri dele. V prvem je opisal dom in šolo, v drugem prvo svetovno vojno in begunstvo, v tretjem pa Slovence in fašizem.

Podrobno obravnava dogodke na Kobariškem ob začetku prve svetovne vojne. Kmalu

po vstopu Italije v vojno je prišlo do zločina italijanske vojske pri Idrskem, ko so ustrelili šest slučajno izbranih talcev. Junija 1915 so se morali prebivalci tolminskih vasi ob Soči umakniti v bližnje zaledje ali v južno Italijo. Vaščani Idrskega so se večinoma umaknili v Breginj. Impresivno je pričevanje o prodoru pri Kobaridu leta 1917 in razpoloženju med ljudmi. Begunci, ki se niso umaknili v južno Italijo, so se lahko vrnili na opustošene domove.

V začetku leta 1918 je bil avtor vpoklican v avstro-ogrsko vojsko. Ker je med radgonskim uporom živel v tem mestu je to zapisal med svoje spomine. Premeščen je bil nato na tirolsko fronto in je poleg drugih vojnih dogodkov opisal nočni plinski napad. S fronte se je preko Dunaja vrnil domov.

Za Slovence na Primorskem se je pričelo obdobje poitalijančevanja. Avtor je vse to dogajanje združil pod skupen naslov Slovenci in fašizem. Verjetno so avtorju, ki je bil po letu 1929 v tujini, še bolj živo ostali v spominu dogodki neposredno po prvi svetovni vojni. Izredno temeljito so popisana doživetja preprostih ljudi, tako imenovano vaško življenje. V prijetnem spominu mu je ostalo pastirovanje na Matajurju. Sledilo je obdobje furmanske zaposlitve pri raznih podjetjih. V tem času je bil aktiven v delavskem prosvetnem društvu Ljudski oder in Bralnem društvu Idrsko, nato pa še v Prosvetnem

društvu. Prirejali so kolesarske dirke, večje število iger in ustanovili godbo na pihala. Pričeli so s planinskimi pohodi in smučanjem. Avtor je bil leta 1925 predsednik kobariškega prosvetnega okrožja. V Spominih na Argentino je prikazal težave pri vključevanju v življenje te dežele. Z ženo sta imela prodajalno vina velikega podjetja La Superiora. Orisal je strukturo argentinske družbe. Vključil se je v Slovensko prosvetno društvo, postal predsednik odbora za proslavo stoletnice rojstva Simona Gregorčiča, podpredsednik Slovenskega sveta in predsednik Odbora za jugoslovansko Primorje. Izredno je uspela proslava stoletnice rojstva Goriškega slavčka v Buenos Airesu. Veliko Slovencev je z navdušenjem sprejelo vesti o Titu in osvobodilni vojni v Jugoslaviji. Prikazani so slovenski časopisi in delovanje društev v Argentini. Leta 1948 se je avtor z ladjo Partizanko vrnil v domovino. Spomine zaključuje Po vrnitvi. Razmere v domačem kraju primerja z dogodki po svetovni vojni. Njegova družina se je preselila v Ljubljano. Zaradi pomanjkanja konformizma je nujno prihajal v konflikte. S poklicnim delom je končal kot nočni receptor hotela Ilirija.

Takšna je bila življenjska pot tolminskega kmečkega otroka. S prirojeno dinamičnostjo je oživil kulturno delo, kamorkoli ga je zanesla usoda. To je odisejada Primorca v prelomnih trenutkih naše narodne zgodovine.

Peter Stres

UDK 728.82(497.12 Brdo pri Kranju)

Otorepec Bužo, višji raziskovalni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

61000 Ljubljana, Novi trg 4/III — Yu

K zgodovini gradu Brdo pri Kranju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 1, avgust 1982, str. 3—5, cit. lit. 17

Avtor opozarja v članku, da so na mestu današnjega gradu Brdo pri Kranju že leta 1446 omenjali podeželski dvor. Njegovi lastniki pl. Egg (slovensko torej z »Brda« ali »Brdski«) so bili zvesti služabniki Habsburžanov in so v začetku 16. stoletja v bližini nekdanjega dvora zgradili nov grad. Avtor opiše njihov grb in omenja ohranjeni pečat.

UDK 681.11(437.12 Ljubljana) »15/16«

Bučić Vesna, muzejska svetovalka, Narodni muzej Ljubljana

61000 Ljubljana, Prešernova 20, — Yu

Ljubljanski urarji v 16. in 17. stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 1, avgust 1982, str. 12—22, cit. lit. 90

Prispevek obravnava ljubljanske javne ure od leta 1548 do približno 1700, podrobneje pa je opisana »velika javna ura« na stolpu piskačev na ljubljanskem gradu. Pregled do danes opravljenih raziskav je nastal na podlagi zbranih virov v ZALJ, kjer se v arhivaljih ljubljanske mestne hiše kontinuirano vrstijo imena urarjev domačega in tujega porekla od leta 1548 dalje. Iz članka je razvidno, da so v 16. stol. obstajale v Ljubljani tudi ure na cerkvenih stolpih, zato avtorica opozarja na še neraziskane cerkvene arhive, ki bi nam gotovo še bolj približali dejavnost te obrtne panoge. Zadnji del prispevka govori o hišni uri ljubljanskega urarja, katerega dejavnost je arhivsko izpričana ob koncu 17. stol., žal pa je ta edini izdelek s signaturo domačega mojstra v privatni lasti v Rimu. S to uro, ki kaže na sorazmerno visoko raven te ugledne obrtne panoge v Ljubljani ob koncu 17. stol. smo dobili vsaj delno pritriljen dokaz, da so se ljubljanski urarji poleg izdelovanja javnih ur ukvarjali tudi s hišnimi urami.

UDK 725.182(497.12 Brežice, Maribor, Ptuj) »15«

Curk Jože, ravnatelj, umetnostni zgodovinar, Pokrajinski arhiv v Mariboru
62000 Maribor, Glavni trg 7, Yu

O utrjevanju slovenještajerskih mest v 16. stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 1, avgust 1982,
str. 5—11, cit. lit. 20

Od 7 slovenještajerskih mest so bila le 3 (Brežice, Maribor, Ptuj) strateško tako pomembna, da jim je dežela naklonila pozornost in sredstva za modernizacijo njihovih utrd. To nalogo so opravili italijanski gradbeniki, ki so posebno v 2. polovici 16. stoletja vsa tri mesta spremenili v dovolj močne utrdbe, da so se lahko upirale preteči turški nevarnosti. Obenem so ti gradbeniki dokočno uvedli v naše kraje renesančno stilno koncepcijo ter med leti 1550 in 1620 obvladovali gradbeno dogajanje pri nas.

UDK 343.61.096(436.532) »1682«

Svetina Anton, dr., upokojeni pravnik
61000 Ljubljana, Gradišče 6, YU

Prispevek k zgodovini St. Stefana v Ziljski dolini

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 1, avgust 1982,
str. 23—24, cit. lit. —

V predmetnem prispevku je prikazan incident, ki se je izvršil dne 25. oktobra 1602 v župnišču v St. Stefanu v Ziljski dolini na Koroškem in ki je imel za posledico, da se je moral meščan in trgovec Jakob Tollmaler iz Kranja zagovarjati pred cerkvenim sodiščem v Ljubljani zaradi uboja. Ta prispevek ni zanimiv le s pravnozgodovinskega vidika, temveč tudi z etnografskega vidika, ker nam prikazuje gojitev koroške pesmi v slovenskem delu koroške dežele tekom 18. stoletja.

UDC 725.182(497.12 Brežice, Maribor, Ptuj) "15"

Curk Jože, Director, Art Historian, District Museum of Maribor
62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

The Fortifications in the Towns of Slovene Styria in the 16th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 1, August 1982,
pp. 5-11, cit. lit. 20

From seven towns only three (Brežice, Maribor, Ptuj) reached such an importance and the benefit of the Land's funds for the setting right of their fortifications. This work was done by Italian builders; by them were especially in the second half of the 16th century all three towns performed in strong fortifications, which were able to resist the turkish power. These builders brought to our country Renaissance style conception and between the years 1550 and 1620 they were the masters of the complete building activity.

UDC 728.82(497.12 Brdo pri Kranju)

Otorepec Božo, Senior Research Assistant, Milko Kos Historical Institute
at the Slovene Academy of Arts and Sciences
61000 Ljubljana, Novi trg 4/III, YU

An Addition to the History of the Castle Brdo near Kranj

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 1, August 1982,
pp. 3-5, cit. lit. 17

In his article the author calls attention to the fact that in the place of the present-day castle Brdo near Kranj already in 1446 a provincial manor was mentioned. Its owners, the noble Eggs (in Slovene "from Brdo" or "of Brdo") were loyal servants of the Habsburgs; at the beginning of the 16th century they set up a new castle not far from the old manor. The author describes their coat-of-arms and mentions the still preserved seal.

UDC 343.61.096(436.532) "1682"

Svetina Anton, Dr. Retired Lawyer
61000 Ljubljana, Gradišče 6, YU

A Contribution to the History of St. Stephen in the Zilja Valley

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 1, August 1982,
pp. 23-24, cit. lit. —

In the article the author presented an incident that happened on October 25, 1682 in the priest's house in St. Stephen in the Zilja valley in Carinthia; consequently, a citizen and merchant named Jakob Tollmainer from Kranj had to defend himself before the church court in Ljubljana — the charge was murder. This article is interesting not only from the juridical and historical points of view but also from the point of view of ethnography since it presents the cultivation of Carinthian song in the Slovene part of Carinthia in the course of the 18th century.

UDC 681.11(497.12 Ljubljana) "15/16"

Bučič Vesna, Museum Counsellor, National Museum of Ljubljana
61000 Ljubljana, Prešernova 20, YU

The Clockmakers of Ljubljana of the 16th and 17th centuries

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 1, August 1982,
pp. 12-22, cit. lit. 90

The article discusses the public clocks of Ljubljana from 1548 till approximately 1700; the "big public clock" on the tower of the pipers of the Ljubljana castle is described in detail. A survey of the researches that have been done so far is based on the collected sources in ZALJ where there is a continuous list of the clockmakers of domestic and foreign origin from the year 1548 onward in the archives of the Ljubljana Town Hall. As it is evident from the article, there existed in Ljubljana in the 16th century also clocks on church towers; therefore the author calls attention to the so-far unresearched church archives which would certainly clarify even better the activity of this trade. The last part of the article presents the house clock made by a Ljubljana clockmaker; his activity can be proved at the end of the 17th century by the archives. Unfortunately, the only artefact with the signature of this clockmaker is nowadays in private ownership in Rome. With this clock which points to a relatively high level of this respectable trade in Ljubljana at the end of the 17th century we got at least a partly affirmative proof that apart from making public clocks the clockmakers of Ljubljana dealt also with house clocks.

Južnič Stanislav, dipl. ing. fizike
61336 Vas, Fara 2, Yu

UDK 621.397:929 Codelli A.

Anton III. baron Codelli — izumitelj televizije?

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 1, avgust 1982,
str. 25—31, cit. lit. 10

V članku obravnavam prispevek Antona III Codellija k razvoju zgodnje tehnike televizije v luči drugih sočasnih raziskovanj na tem področju. Skušal sem pokazati, da Codelli ni mogel uspešneje nastopiti na tem področju, ker ni uporabil za svoj model katodne cevi, ki je bistvena komponenta sodobne televizije.

Brate Tadej, inženir strojništva
Langusova 5, 61000 Ljubljana Yu

UDK 656.4 + 656.132(497.12 Piran)

Gradnja tramvaja in trolejbusa v Piranu

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 1, avgust 1982,
str. 42—45, cit. lit. 3

Avtor v članku opozarja na graditev najprej trolejbusne in nato železniške proge od Pirana do železniške postaje v Luciji in Portorožu. Poleg tehničnih karakteristik navaja tudi nekatere podrobnosti pri gradnji in težave pri obratovanju.

UDK 355.312(497.1 = 863) »1919«

Svajncer Janez J. novinar in publicist
62000 Maribor, Cesta zmage 92, YU

Razslovenjanje slovenskih vojaških enot v Kraljevini SHS s primerom mariborskega pešpolka

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 1, avgust 1982,
str. 31—41, cit. lit. 22

Polki avstro-ogrške vojske, ki so imeli naborna okrožja na Slovenskem, so imeli večinoma slovensko moštvo. Iz slovenskih jeder teh polkov so po propadu Avstro-ogrške nastali samo slovenski polki. Sestavljali so prvo slovensko narodno vojsko v zgodovini. Slovenske vojaške enote so svojo bojno vrednost dokazale v bojih za severno slovensko mejo. Slovenska vladajoča buržoazija se je tej vojski odrekla. Z vključitvijo slovenskih polkov v enotno vojsko kraljevine SHS je prišlo do postopne in popolne srbizacije vseh slovenskih enot.

UDK 930.1(439 — 201) »1945/. . .«

Bacskaí Vera,

Mestna zgodovina na Madžarskem po letu 1945

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 30, št. 1, avgust 1982,
str. 46—53, cit. lit. 31

Avtorica nas seznanja ob navedbi literature z najpomembnejšimi smermi in dognanji o mestni zgodovini v zadnjih treh desetletjih in pol. Opozarja, da je o določenih vprašanjih v zgodovini posameznih mest zelo veliko raziskav, malo pa načelno metodoloških del, ki bi osvetlila celotni pregled razvoja mest ali pa večja razdobja v tem razvoju. Za časovne preglede je značilno, da se največ ukvarjajo z zgodovino srednjeveških, v manjši meri pa poznofevdalnih, predindustrijskih mest, medtem ko se z razvojem urbanizacijskih tokov v dobi kapitalizma in socializma in njihovimi družbenimi vplivi ukvarjajo skoraj samo zgodovini sorodne veje kot sociologija, naselitelvena geografija, stavbna zgodovina itd., zgodovinarji pa predvsem s politično zgodovino in delavskim gibanjem.

UDC 355.312(497.1 = 863) "1919"

Svajncer Janez, journalist and publicist
62000 Maribor, Cesta zmage 92, YU

Deslovenization of Slovene Military Units in the Kingdom of SHS: the Example of the Maribor Infantry Regiment

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 1, August 1982, pp. 31-41, cit. lit. 22

The regiments of Austro-Hungarian army which had their recruiting districts in Slovenia consisted, for the most part, of Slovene soldiers. After the disintegration of Austria-Hungary only Slovene regiments were formed from the Slovene nuclei of the former regiments. They represented the first Slovene national army in the history. The Slovene military units proved their fighting value in the battles for the northern Slovene border. The governing Slovene bourgeoisie renounced this army. The inclusion of the Slovene regiments in the unique army of the Kingdom of the SHS led to a gradual and complete serbization of all Slovene units.

UDC 621.397:929 Codelli A.

Južnič Stanislav, Engineer of Physics
61336 Vas, Fara 2, YU

Anton III, The Baron Codelli — Inventor of TV?

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 1, August 1982, pp. 25-31, cit. lit. 10

In the article I am dealing with the contribution of Anton III Codelli to the development of the early technique of television in the light of contemporary researches in the field. I have attempted to prove that Codelli could not be more successful in this field because he did not use for his model a cathode-ray tube which is the essential part of television today.

UDC 930.1(439 — 201) "1945/..."

Bacskai Vera,

Urban History in Hungary since 1945

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 1, August 1982, pp. 46-50, cit. lit. 31

Referring to relevant literature, the author informs us of the most important trends and results in Hungarian urban history since 1945. She emphasizes that there exist many researches into different historical problems of individual towns but only a few fundamental methodological works, which would throw light on entire urban development or its longer periods. It is a characteristic feature of chronological surveys to deal mostly with medieval history and — to a lesser extent — with late-feudal and pre-industrial towns, where as the development of urbanization in the times of capitalism and socialism, together with its social consequences, remains almost completely a subject-matter of social sciences akin to history, viz. sociology, urban geography, history of architecture etc., while historians seem to be preoccupied mainly with political history and the workers' movement.

UDC 656.4 + 656.132(497.12) Piran)

Brate Tadej, Mechanical Engineer
Langusova 5, 61000 Ljubljana, YU

The Building of Tramway and Trolleybus in Piran

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 30, No. 1, August 1982, pp. 42-45, cit. lit. 3

In the article the author calls attention to the building of, first, trolleybus and later railway line from Piran to the railway station in Lucija and Portorož. Apart from the technical characteristics he also enumerates some particularities in connection with the construction and some problems in operation.

Spoštovani!

SLOVENSKA MATICA je najstarejše slovensko književno, kulturno in znanstveno društvo. Vse od leta 1864 izdaja leposlovna, znanstvena in poljudnoznanstvena dela splošnega kulturnega pomena. V zadnjem času je izdala Slovenska matica knjige, ki so nepogrešljive za slehernega izobraženca. Posebej opozarjamo na knjigo Antona Linhartarja POSKUS ZGODOVINE KRANJSKE IN OSTALIH DEŽEL JUŽNIH SLOVANOV AVSTRIJE, ki šteje med najznamenitejša zgodovinska dela, kar jih imamo. Za znanstvene delavce in ustvarjalce bo zanimiva tudi PSIHOLOGIJA USTVARJALNOSTI Antona Trstenjaka, posebej za zgodovinarje pa tudi roman Alojza Rebule ZELENO IZGNANSTVO, ki obravnava bivanje znamenitega humanista in diplomata Enea Silvia Piccolominijskega v Trstu, nekaj let preden je postal papež Pij II. Roman je tudi poskus ovrednotenja slovenske pristnosti v času in prostoru — v 15. stoletju na Tržaškem — ki sta Slovence zapisala anonimnosti.

Poleg omenjenih knjig iz programa 1981, ki jih lahko kupite po članskih cenah, ki so bistveno nižje od knjigotrških, pa ima Slovenska matica na voljo še naslednje zgodovinske knjige:

Pleterski-Ude-Zorn, Koroški plebiscit	200.—
E. Cevc, Poznogotska plastika	220.—
J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo	300.—
L. Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom	100.—
P. Fister, Arhitektura protiturških taborov	150.—
I. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture	200.—
M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture	120.—
T. Glavan, Lužiški Srbi	100.—
I. Komelj, Gotska arhitektura na Slovenskem	200.—
V. Melik, Volitve na Slovenskem	120.—
I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem	150.—
Zemljevid tržaškega ozemlja	140.—

Tudi v prihodnjem letu bo Slovenska matica izdala dve knjigi, ki sta zanimivi za zgodovinarje: Franc Kos: IZBRANI SPISI in Josip Vošnjak SPOMINI.

Knjige lahko po članski ceni dobite v protorih Slovenske matice, Trg osvoboditve 7, Ljubljana ali po pošti.

SLOVENSKA MATICA

Razprave v tej številki
so napisali:

Božo Otorepec, Jože Curk,
Vesna Bučič, Tadej Brate,
Anton Svetina, Janez Švajncer,
Stanislav Južnič
in Vera Bacskai